

MOLNÁR GÉZA

Az orvos

VALLOMÁSOK MAGNÓSZALAGON

BUDAPEST

**Sorozatszerkesztő
SIMOR ANDRÁS**

**Fedélterv és tipográfia
JORDÁN GUSZTÁV**

**Készült
a Hevesi Gyula Alapítvány
és a Lukács György Alapítvány
támogatásával**

© Molnár Géza, 1997

„Lehet természetesen... hogy egy orvos eleve nem lehet más, mint humanista. Csakhogy *Levendel László* esetében többről volt szó. Hamar felismertem igazát, amikor láttam, tapasztaltam, hogy ő nemcsak a betegséggel, a jól körülhatárolt kórral foglalkozik, de a beteg teljes személyiségét vizsgálja: fizikuma mellett idegrendszerét, lelki állapotát, családi körülményeit, a társadalmi háttérrel, életútját komplexen kutatja, s ennek alapján, a sokoldalú tényezőket mérlegre téve állapítja meg a gyógy módot. Fülemben cseng egy ironikus mondata, tréfás felhanggal, de eltökélten hangoztatta: »Majd én megbizonyítom, hogy a tbc-t nem a Koch-bacillus okozza!« [...] Az a lelkes orvoscsapat, melynek ő is tagja volt, halhatatlan munkát végzett, leküzdötte a *morbis hungaricust*. (Mostanában támad fel újra, de ez már egy másik történet.)”

Letölthető:

[\[PDF formátumban \]](#) [\[EPUB formátumban \]](#)

Ha dr. Levendel Lászlóról, megismerkedésünk, barátságunk történetéről akarok beszélni, Ilonkával kell kezdenem, a feleségemmel. Háromhónapos pártiskolán volt, 1949 őszén-telén Budán, az Érmelléki úton. Az időpont is fontos, a magyar történelem alakulását döntően befolyásoló események zajlottak 1949-ben; májusban letartóztatták Rajk Lászlót, szeptemberben kivégezték. Perbe fogták és elítélték a kommunista párt sok vezető emberét, a kémhisztéria, a gyanakvás, a bizalmatlanság az élet minden területére behatolt. A hidegháború nyomán ugyanakkor valóságos, nagyon is forró háború fenyegetése árnyékolta be az országot.

Tavasszal kerültem fel a vidéki újságírás évei után a párt sajtóosztályára, instruktorként. Az egész pártapparátust, a mi munkánkat is behálózta és megfertőzte a kémhisztéria, az ellenségkeresés.

Az Érmelléki úti pártiskola hallgatója volt dr. Levendel László és Szepesi György is (a később országosan ismert rádióriporter, újságíró). Kettőjüket az iskola vezetői, tanárai jól érezhető gyanakvással kezelték, különösen Levendelt, szemébe vágták, hogy a hangja hasonlít Szőnyiéhez, akit Rajk büntársaként épp akkor ítélték halálra és akasztottak fel kémkedés, hazaárulás vádjával, és az is orvos volt éppúgy, mint Levendel. Tovább rontotta Levendel helyzetét, hogy a jugoszláviai Bor rézbányáiban volt munkaszolgálaton a háborús években, s Tito kiátkozása, a jugoszláv párt megbélyegzése után mindenkinek megnehezült a sorsa, akinek bárminemű kapcsolata volt Jugoszláviával: senkinél sem lehetett kizárni a lehetőséget, hogy már akkor beszervezték az imperializmus hosszú távra előre dolgozó ügynökei...

Azoknak az éveknek egyik szörnyű tehertétele volt a gyanú, „gyanú alá került”, „ránehezedett a gyanú” – ennek alapján még nem emeltek vádat, nem hoztak tételes intézkedéseket, de a gyanú minden lehetőséget magában hordott. Akivel szemben fel-támadt a gyanú, akörül meghidegedett, fagyossá vált a légkör, lassan elszigetelődött a közösségben, amelyben működött.

Az Érmelléki úti pártiskola hallgatói túlnyomórészt munkások és parasztok voltak. Az iskola nyilvánossága nem ismerte a gyanakvás, az elszigetelődés okait, ingadozó, ingatag értelmiségieket láttak Levendelben és Szepesiben, akikből hiányzik a proletár-

öntudat, a vakbuzgó, elszánt párthűség. A délelőtti szünetben, amikor a hallban tálcákon kitették a félszelet zsíroskenyérből álló tízórait, a hallgatók csoportokba verődve beszélgettek és ettek. Levendel és Szepesi félrehúzódva, elkülönülve fogyasztotta a zsíroskenyeret, nem ment hozzájuk senki, nem barátkoztak, nem diskuráltak velük.

A szituáció szemet szúrt Ilonkának. A valóságos okokat nem tudta, de azt látta és mélyen igazságtalannak érezte, hogy ezt a két embert úgyszólván kiközösítik az iskola hallgatói, de a tanárok sem tartanak velük barátságos, elvtársias kapcsolatot. Ostoba prolígógnak, értelmiségellenességnek vélte a dolgot. Csakazértis tüntető természetességgel barátkozott velük, a szünetekben hozzájuk szegődve ette a zsíroskenyeret, de ennél tovább is ment, szemináriumi vitákon szóvá tette Levendel és Szepesi helyzetét, hangsúlyozta, a kommunista mozgalom az illegalitásban is fontosnak tartotta az értelmiség megbecsülését. A szemináriumvezető tanár – maga is diplomás történész – szemére vetette, hogy ilyen régi mozgalmi, törölmetszett proletárasszony hogy állhat Levendelék oldalára, hogyan lehet más véleménye, mint amit a hallgatók egyöntetűen képviselnek?

Ez a pártiskolai emlék mindhármukban, Ilonkában, Levendelben, Szepesiben úgyszólván életreszólóan megmaradt.

Ötvenkettő őszén a pártközpont sajtóosztályán dolgoztam. Elkapott az influenza, néhány napot otthon feküdtem magas lázzal. Az influenzám elmúlt, a láz megmaradt, heteken át. Megröngeneztek, tuberkolózis. A budakeszi szanatóriumba kerültem egy öreg főorvos osztályára. Múltak a hetek, nem javultam. Ilonka letörten ment haza, mikor megtudta, hónapokig tart, mire rendbejövök. Az utcán összetalálkoztam Levendellel. Három éve nem látták egymást. Néhány mondat után kiderült, mi van velem, s az is, hogy Levendel tüdőgyógyászként ugyancsak Budakeszin dolgozik, dr. Böszörményi Miklós osztályán. Intézkedett s átkerültem hozzájuk, Levendel betege lettem. Így ismerkedtem meg Levendellel. Meggyógyítottak, ötvenhárom nyarán már az írószövetségben dolgoztam. Vakbélgyulladás kaptam, a Kútvölgyiben megoperáltak, a műtét fellobbantotta a tébécés folyamatot, ezúttal gennyes mellhártyagyulladással súlyosbítva kerültem a halál mesgyéjére.

Betegségem történetét másutt már megírtam, itt csak annyit, végül is dr. Levendelnek köszönhettem, hogy életben maradtam, s ezúttal is meggyógyultam. Egész életünkre szóló barátság szövődött közöttünk. Nemcsak azért, mert mindketten reformkommunisták voltunk, bár akkoriban ezt a terminológiát nem ismerték, sokkal inkább a revizionizmus gyanúja, bélyege volt rajtunk. A Sztálin halála után napvilágra került bűnök, a személyi kultuszhoz tapadó törvénytelenések, a koncepciók perek szörnyűségei szembefordítottak mindkettőnket a rákosista szektás-dogmatikus gazdaságpolitikával, hatalomgyakorlással is. Lázadoztunk, igazságos, emberarcú szocializmust követeltünk. De a politikán túl összekötött bennünket a mindkettőnk nézeteit, cselekedeteit vezérlő humanizmus.

Lehet természetesen – s ez is igaz –, hogy egy orvos eleve nem lehet más, mint humanista. Csakhogy Levendel László esetében többről volt szó. Hamar felismertem igazát, amikor láttam, tapasztaltam, hogy ő nemcsak a betegséggel, a jól körülhatárolt kórral foglalkozik, de a beteg teljes személyiségét vizsgálja: fizikuma mellett idegrendszerét, lelki állapotát, családi körülményeit, a társadalmi háttérrel, életútját komplexen kutatja, s ennek alapján, a sokoldalú tényezőket mérlegre téve állapítja meg a gyógy módot. Fülemben cseng egy ironikus mondata, tréfás felhanggal, de eltökélten hangoztatta: „... majd én bebizonyítom, hogy a tbc-t nem a Koch-bacillus okozza”.

Fantasztikus munkabírással dolgozott, a betegeiért a lelkét kiloholta, állás, lakás után kilincselte számukra, s mindemellett lankadatlanul képezte magát, eredetiben

olvasta a külföldi szakirodalmat, kandidátusi disszertációja után megszerezte a nagydoktorit, később kinevezték egyetemi tanárrá. Az a lelkes orvoscsapat, melynek ő is tagja volt, halhatatlan munkát végzett, leküzdötte a *morbus hungaricus*. (Mostanában támad fel újra, de ez már egy másik történet...)

Egész életútjából adódóan is szenvedélyesen érdekelték a társadalmi problémák. A tébécé visszavonulása után az alkoholista tébécés betegek gyógyítása terén szerzett tapasztalatok is a társadalmi gondná szélesedő alkoholizmus és az asztmás betegségek, a pulmonológia felé fordították figyelmét, összetett egészként látta az öngyilkosok, önfeladók számának növekedését. Újra és újra síkra szállt az egészségügy megreformálásáért. A magas hivatalokban sokan nem szerették emiatt.

Beszélgetéseink során megismertem életútját, az eredeteket, a gyermekkort s mindazt, ami utána következett. Irodalmi hőssé, a kort reprezentáló orvosfigurává nőtt előttem. Eleinte novellákba építettem, azután róla mintáztam doktor Klausst hasonló című regényemben. Ez a könyv tízévi munkámat foglalta magába, s a hozzá csatlakozó folytatás, *Az elpazarolt birodalom* szintén több év alatt készült. Ez utóbbiba beleírtam dr. Levendel egész izgalmas, drámaian érdekes életét. Ehhez részletes és pontos információkra volt szükségem, Laci barátom készséggel segítségemre volt, 1981-82-ben sok késő esti órán hallgattam őt, magnetofonra véve élettörténetét. Mindezek doktor Klausz szájából hangzanak *Az elpazarolt birodalomban*, minimális, lényegtelen stiláris változtatásokkal.

Ezekből a magnóbeszélgetésekből a háború előtti magyar zsidóság megrendítő tragédiája is előrajzolódik, nem politikai tanulmányként, de életsorsok mozaikjaiból építkezően. Kibomlik előttünk a bori rézbánya munkaszolgálatosainak sok gyötrelme, a tábor kiürítése, a halálmenet, a cservenkai mérsárlás, majd a felszabadulás utáni évek hite s újabb tragédiái. Mindezekben átlobog egy – számomra – csodálatos ember egész életútja.

Bár ő többször is mondta, a politika nem neki való, ő igazából nem politikus alkat – a társadalom gondjai, a javítani, a változtatni akarás újra és újra vissza vitték őt a reformokért küzdők táborába. Kettőnk személyes kapcsolata ez időben lazult – ha a beteg meggyógyul, lassan elmarad orvosától ... A nyolcvanas évek végén s a rendszerváltás után már ritkán találkoztunk. Viszonylag korai halála (1994. szeptember) váratlan csapás volt számomra is.

Tudományos munkásságát, tizenhárom megjelent könyvét már sokan méltatták. Az itt következő lapokon egyénisége, élettörténete, személyisége rajzolódik elénk, megvilágítja őt a belőle sugárzó emberség meleg fénye.

Korunk szomorú aktualitása, hogy a regényt, a fikciót vissza kell fordítani a valóság dokumentumhitelességű közlésére.

1996. december

Beléptem a fehérre mázolt vaskapun, közöltem a portással, hogy Levendel főorvos úrhoz megyek, meg van beszélve, s haladtam tovább az erdőbe telepített pavilonok felé, a szürke kérgű bükkfák között, beszívtam az éles hegyi levegőt s hirtelen feltolult

bennem minden fájdalom és reménytelenség, amivel a magam betegsége idején küszködtem, még a szorongás is beburkolt sötét felhőjébe, az eltelt évtized alatt itt semmi sem változott, a századelőn épített régi épületek most is a helyükön álltak, mint az ötvenes évek elején, épp olyan kopottak és szegényesek voltak, az ajtókon is a megfakult fehér festék, a folyosókat most is átította a jód és klór szaga. Levendel szobája előtt néhány beteg üldögélt, mindegyiknek van saját baja, külön kérése, amit „csak a főorvos úr” tud megoldani, az ablak mellett városiasán öltözött fiatal cigánylány cigarettázott s csíkos kórházi pizsamát viselő cigány férfivel diskurált, nyilván ezek is Klauss betegei, ő szedi össze a másutt nem szívesen látott cigányokat, piásokat, most Ilus nővér tűnt fel a folyosón, ugyanabban a valóságban, ahogy annak idején megismertem, csupa ránc, kiégett, kiélt arc, rikítóan rúzsosított száj, kísérteties volt, hogy ő sem változott semmit, megborzongtam, az a bizonytalan érzésem támadt, hogy nem is múltak el az évtizedek, a nővér odalépett hozzám; azonnal megismertem, csak nincs valami baj, Molnárika, nem, nem, dehogy, hál Istennek semmi az égvilágon, nem betegség, szerencsére más ügyben utazom, várjon, mindjárt beszólok a főorvos úrnak, mondta Ilus nővér, s eltűnt az ajtó mögött, elképedten meredtem utána, úristen, ugyanaz az agyoncigarettázott, rekedt hang, s ha kicsit beszélgetnénk, bizonyára kiderülne, hogy most esett át legújabb szerelmi megrázkódtatásán, visszament a ribanc feleségéhez a beteg, akit ő ápolt ki súlyos bajából s aki életre-halálra esküdözve, neki házasságot ígért – vannak az életnek mozdulatlan szegletei, ahol nem változnak a dolgok, csak örökegyformán ismétlődnek. Jenő bácsi, az akkori betegtársam mondta, a tbc olyan mint az órainga, eltávolodik, aztán újra visszatér, szabadulni tőle lehetetlen, megborzongtam, nem, azt nem, nem volna jó ide betegként visszakerülni, de már nyílt az ajtó s kilépett doktor Levendel, az örökegyforma, nem változó figura, kopaszodó, ősz, kerek koponya, a jóságos nagy barna szemek, a slampos fehér köpeny, a lúdtalpasan szétaposított ócska szandál, annyira egyszerűen és emberszabásúan, mintha nem is főorvos, de tán raktáros lenne élelmiszerek között, ki a kaját mindennap kiporciózza a konyhának, gyere Gézácskám, már vártalak, talán-talán sikerül valamit beszélgetnünk, menjél csak előre, még elrendezem a betegeimmel a randevút, ők jöhetnek később is, kórházban időmilliomos az ember. Beléptem a szobájába, melynek falait olaj- és pasztellképek borították, polcait szobrok és faragások, Levendelnek sok művészbetege volt, mindig is érdekelték azok a pszichés folyamatok, melyek a művészetek felé hajlították a személyiséget. Nagyon gyakran rábukkant a sérülékeny lélek és a műalkotás közötti kapcsolatra, olyasmi volt ez, mint mikor a kagyló a belékerült kvarcsemcsét gyönggyé izzadta-kínlódta, Levendel ezeket a kórházban készült holmikát soha nem vitte haza, képek és szobrok együttese azt szimbolizálta, hogy mindez itt szervesen összetartozik, mint maga a teljes élet, mire Levendel is bejött, már előkészítettem a magnót, prima japán szerkentyű volt beépített mikrofonnal, hálózatról és telepről egyaránt működött, csak le kellett tenni az asztalra s megnyomni a felvételhez szükséges két gombot, s már forogtak is a kis kerekek a kazettában, Levendel visszaült az íróasztala mellé, vele szemben telepedtem le s indítottam a beszélgetést.

– Lacikám, arra kérlek tehát, beszéljél a gyermekkorodról, azokról a konfliktusokról, konfliktushelyzetekről, amelyek kisgyermekkorodban kezdődtek, s aztán egész életeden végigkísértek, meglepetés volt látható.

Levendel arcán, bár ő nagyon tudta fegyelmezni vonásait, némi

– Nem hiszem, hogy konfliktusos volt a gyerekkorom ... Biztos, hogy így utólag visszatekintve, nagyon sok gond és családi nehézség tornyozódik azokban az években, de én, alapvetően, nagyon jó gyerekkornak érzem az egészet ... Nem voltak olyan belső családi konfliktusok, amelyek megzavarták volna a gyerekkor kezdő, eszmélő, széttékintő éveit. Kívülről sokminden ért minket, de belülről ez egy nagyon jó család

volt. Hol is kezdjem? Kilencszázhuszban születtem, háború után, apám három vagy négy évig volt a háborúban, tüdőcsúshurutot kapott, emiatt leszerelték, tizenhétben nősült, szerelmi házasság volt, nagyon szerették egymást anyámmal, aki egy Bereg megyei, Beregszász melletti kis faluból származott, nagyon szegények voltak mindketten s apám képességei, ambíciói messze elmaradtak a lehetőségektől és az a borzasztó szituáció, ez a konfliktushelyzet határozta meg egész életét, az, hogy soha nem tudta elérni, amire törekedett, s amire mély meggyőződése szerint a képességei is megvoltak. Apám tizenegy éves korában Kolozsvárra került, valósággal elűzte hazulról az apja, ennek hosszú története van, majd ha rátérünk, elmondom, rettentően zűrzavaros és bizonyos vonatkozásokban áttekinthetetlen apám erdélyi családjának a históriája, tehát apám először terménykereskedésbe került inasnak, később csaposféle lett egy italmérésben, amit mérhetetlenül utált egész életében, mert időről időre visszaesett ebbe a foglalkozásba; mivel nagyon jól értette ezt szakmailag, a borral, pálinkával való tevékenységet, kiválóan ismerte a borokat, a tömény italokat, a kezelésüket, kimérésüket, bár ő maga soha életében egy kortyot meg nem ivott, ha megkóstolta a bort, ha szájába vette, utána kiköpte, általában ez volt rá jellemző, semmiféle káros szenvedélye nem volt, nem kártyázott, nem kurvázott, csak és kizárólag a családjának élt, de ott hagytam el, hogy inas volt, csapos volt, kitört a háború, a katonaságnál egész a bakaságig vitte fel a Harmincketteseknél, ez különben érdekes, mert amikor a kizárásom volt, az ügyem, szóval a pártból való kizárásom, akkor apámat kitelepítették azzal, hogy alezredes volt...

Nevetve közbekérdeztem;

– Ezt honnan vették, ezt a hülyeséget?

– A franc tudja. Valamiféle összefüggő koncepciót csináltak a múltjából, mert hol bornagykereskedő volt, hol „alezredes”. De térjünk vissza a háború utáni évekhez, tehát Pestre kerültek, én a Szondy utcában születtem, apám csaposként dolgozott, a gazdája megbízott benne, előre vitte, nyitott neki egy kis italmérést, természetesen a saját pénzén, de apám egyedül dolgozott benne s ez már közel járt a vágyaihoz, mert ő egy kitörni akaró, saját lábán megállni kívánó ember volt, egész életében egyebet sem hallottam tőle, mint azt, hogy „nem akarok a más kutyája lenni!”, tehát egy tipikusan önálló egzisztenciára törekvő ember volt, postás szeretett volna lenni, a legnagyobb vágya az volt, hogy postamester legyen, ez volt az álmai netovábbja, egy postahivatal, amiben ő a postamester, valamelyik faluban ...

– ... Csak ahhoz iskola kellett volna – jegyeztem meg.

– ... Ez az, iskola, de neki csak öt elemije volt, mert, mint említettem, tizenegy éves korában már nem maradhatott otthon, talán nem érdektelen, hogy apám többször öngyilkosságot kísérelt meg, de én ezt már kamaszkoromban éltem át, tele volt sikertelenséggel, mindig elbukott, ez volt a dolog lényege, soha nem tudott egy stabil, maradandó, megbízható, elviselhető egzisztenciát teremteni, s amikor már felfogtam, hogy miről van szó, felkutattam a mérgeket, amiket apám dugdosott, s mikor ott volt a fejünk fölött a katasztrófa, hogy megint tönkrementünk, megsemmisítettem a mérgeket, nehogy öngyilkosságot kövessen el.

– Te voltál az elsőszülött?

– Nem, volt egy nővérem is, az Elizke, ő volt az első gyerek. Tizennyolcban született, én meg húsz márciusában, nagyon gyorsan jöttek a testvéreim, utánam az Ica húgom, aztán az Ibolya, tehát pillanatok alatt megvolt a négy gyerek. Apám tűzbe ment volna a gyerekeiért, nagyon családszerető ember volt, anyám teljesen alávetette magát az akaratának, mellette élt, nevelte, gondozta a négy gyereket, ezért mondom, hogy a konfliktusok nem a családon belül voltak, hanem kívülről jöttek be az életünkbe. Beszéltem arról a kis üzletről, amibe úgy került apám, hogy a főnöke előrevitte, hát ez

a kis italbutik a Kun utca és Alföldi utca sarkán volt, a Teleki tér mellett, két helyiségből állt, a nagyobbik volt az üzlet, ebből nyílt egy kis szoba, ebben laktunk mi, mert lakásunk akkor nem volt, az utcára nyíló, lehúzott roló elé állítottak egy szekrényt s a kettő közötti rést kitömték szalmával, hogy ne jöjjön be a hideg, én tehát, ha úgy vesszük, benn éltem egy italboltban ... Rám azt mondták, hogy nagyon jó gyerek vagyok, csak mindig eszelősködtem valamivel, szétszedtem a nővérem, meg a húgaim babáit...

– Ezt már azért csináltad, mert olyan kicsi gyerekként elhatároztad, hogy orvos akarsz lenni? Tehát, hogy megnézed, milyen a baba teste belülről, mi van odabent?

– Lehet. Az „eszelősködéseimre” másik példa: kihordtam a parazsat a szekrény mögött levő szalmára és felgyújtottam. Nagy vész volt, mert akkor jött a negyedik gyerek.

– Téged a hideg bántott, azért gyújtottad meg a szalmát, hogy meleg legyen?

– Nem, egyszerűen mesterkedtem, tüzet gyújtottam, tetszett nekem a tűz, nagyon élveztem, ahogy égett, na most, mikor apám ezt megszagolta, üldözni kezdett, én meg menekültem az udvarra, olyan három-négy éves lurkó lehettem – az első ilyen emlékem ez, a verésről – volt egy kis barátnőm a házban, azokhoz próbáltam bejutni, kapaszkodtam, de nem értem el a csengőt, apám elkapott és istenesen eldöngetett és belökött a vécébe, ami tele volt patkányokkal. A veréstől nem féltem, de a patkányoktól nagyon. Proli ház volt, az utcán nevelkedtünk és nagy élményem volt, mert nagy ijedtséggel járt, amikor az Elizke nővéremet elütötte egy autó, apám a karjaiban hozta és őrjöngött, de szerencsére Elizkének különösebb baja nem esett, a Kun utcai kórházban ellátták, na aztán az Ica húgomnak tüdőgyulladás lett, akkor láttam az első eleven orvost az Eizele doktor bácsi eljött hozzánk, nemrég ismerkedtem meg vele újra, itt öregedett meg, itt lakott a Krisztinában és közösen kiderítettük, hogy ő volt az, aki az Ica húgomat meggyógyította, lábbal lógatta és hideg vízzel öntötte le, én ott álltam és lélegzetvisszafojtva figyeltem, hogy mi történik – lehet, hogy ezek voltak az első indítékok, hogy én orvos akartam lenni, az ördög tudja ...

– Tehát a doktor bácsi jelenléte, tevékenysége, ahogy Icát gyógyította, hisz az egész akkor még másként ment, priznicekkel meg sok egyéb gyógymóddal, amelyeknél az orvos a maga két kezével beavatkozott, nemcsak receptekkel, de a beteg testén végzett műveletekkel is elősegítette a felgyógyulást, nem úgy mint manapság, amikor jóformán mindent az antibiotikumokra bíznak, lenyeletik, vagy beadják injekcióba és kész, tehát az, amit Eizele doktor bácsitól láttál Ica húgoddal kapcsolatban, ez volt a döntő lökés ...

– Talán, mert azért gondold meg, ilyesmi mindenütt megesik, és mégsem inspirál minden gyereket arra, hogy az orvosi hivatást válassza ... mert nem egyformák a gyerekek és nem egyformán reagálnak. Engem nagyon szerettek, anyám kilenc hónapig szoptatott, másrészt viszont verést kizárólag én kaptam, mert apám azt tartotta, hogy a lánygyereket nem illik megütni, azokat legfeljebb megszidta. De nézd, az élet nehézségei, gondjai ellenére sem lett belőlem valamiféle neurotikus gyerek, egészséges voltam, a gyomorrontáson kívül semmi betegségem nem volt, s amikor végre lakáshoz jutottunk s átköltöztünk a Víg utcába, a Víg utca 15-be, amivel szemben volt a csiki-csukis kupleráj, a mi házunkban meg jobb kurvák voltak, azok elvittek engem, nagyon szép, göndör hajú gyerek voltam, játszottak velem, becéztek, én nem tudtam persze, hogy ezek az aranyos nénik mivel foglalkoznak ...

– Ez az anyasági érzésnek bizonyos kivetítése volt részükről...

– Igen. Én is szerettem őket, úgy hívtam, hogy „kedves nénik”, csak azt nem értettem, hogy ezek a nénik, akik hozzám olyan kedvesek, mért veszekednek a

bácsikkal. Emlékszem, unokabátyám jött fel Fehérgyarmatról és ment velem az utcán, a néni leszólították, hívták be, mondta nekik, nem látjátok, hogy gyerekkel vagyok, mire odavágták neki, hogy „akkor baszd meg az anyád!”, én meg csodálkoztam, hogy az a néni, aki velem mindig kedves, a Jenővel ilyen goromba ...

Levendel jóízűen nevetett az emlék hatása alatt, vele nevettem én is.

– De hogy visszatérjek a témánkra, az volt a baj, hogy apám végül is elbukott. Soha nem tudott annyi pénzt összehozni, hogy lett volna tőkéje, amivel elérhette volna; akárhogy utálta a kocsmát, lett volna egy önálló kocsmája. Emlékszel, a Kun utcában a főnökéé volt a tőke, tehát le kellett neki adni a haszon nagy részét is.

– Tehát tulajdonképpen valami „árendás” volt...

– Igen. Na most képzeld, hogy apám mégis összehozott valahogy annyit, hogy belevágott. A Váci úton, a Lehel térnél, a Váci út 38-ban nyitott egy kis kocsmát, ott bérelt nagyon drágán egy rémesen poloskás lakást is, amihez üzlethelyiség volt, de hamar kiderült, hogy nem bírja összehozni az üzlethelyiségnek a bérét sem, rögtön elkezdődtek az adósságok, állandóan el voltunk maradva a lakbérrel, képzeld, hogy ez egy olyan kocsmá volt, hogy a közelben volt egy másik kocsmá, a Krayér-házban egy nagy italmérés, és akkor apám átküldött egy demizsonnal, azt ott megtöltötték pálinkával és apám a maga kis kocsmájában azt kidecizte. Valamit keresett rajta, de annyit, hogy kifizessük a lakbért – nem. Hát így aztán én nagyon hamar belekerültem a családi életünk feszültségeibe, hét-nyolc éves voltam, amikor engem felküldtek a háziúrhoz, Zimmermann Adolfnak hívták, sváb ember volt, és én megkértem az Adolf bácsit, hogy apám most csak ennyit tud fizetni és kéri, hogy legyen elnézéssel és akkor haladékot kaptunk. Apám hiába hajszolta magát, reggel 4-kor keltek anyámmal együtt – gyülekeztek az adósságok.

– Ez hányban volt? Nem a válság évei alatt?

– Várjál csak... Huszonnyolcban, ez már belefutott a válságba. Nagyon hosszan tudnám neked mesélni, ahogy megismertem a proliéletet, a köpködőt, ott teltek a napjaim a Lehel piacon, ott nevelkedtem, magam is egy csibész bandában voltam, részt vettem a bugázásokban, valami nagy testi erővel nem rendelkeztem, de azért szerettek a srácok, mert tele voltam ötletekkel...

– Te voltál az éceszgéber ...

– Igen. Én eszeltem ki a disznóságokat. Gyűlöltük a házigazda gyerekeit, mert hallatlan gögösek voltak, ők az emeleten laktak, mi a földszinten, sokan zsúfolódtunk abban a házban, borzasztóan el volt poloskásodva, ciánoztak is, de nem ért semmit, emlékszem, nyáron az ablakban ágyaztam meg, a széles párkányon, hogy valamiképp megmeneküljek a poloskáktól, engem nagyon szerettek ezek a vérszívók, érzékeny bőröm van, piros hólyagokat csíptek rajtam, ha valahol egy bolha van, az engem rögtön megtalál, de a Médit akartam mesélni, ez egy felfuvalkodott kislány volt, teljesen eltelve azzal, hogy itt az övük minden, és akkor azt eszeltem ki, hogy összevitatkoztam vele: igen, itt a tiétek minden, de vedd tudomásul, hogy erre a darab földre itt mégsem teheted a lábad, mert az a miénk. Előzőleg ott jó nagy vermet ástunk, teleöntöttük vízzel, lefedtük pálcikával, arra földet szórtunk és addig hergeltük a Médit, míg az fülig vörösen a méregtől azt mondta, de igenis, ez is a miénk és rálépett és beleesett, amiből aztán állati nagy balhé lett. Vagy például a bugázások. Elmentek a srácok a piacra, loptak egy almát, a kofa utánuk szaladt, ha elkapta valamelyiket, jól megverte, én azt mondtam, gyerekek, nem így kell ezt csinálni. Az egyik menjen oda, lopjon egy almát és amíg a kofa szalad utána, mi elvisszük a többit. De a legnagyobb találmányom a Frutti-automatákkal kapcsolatban jött létre, hát ezzel ünnepeltek a srácok. A Frutti-automatákba tíz fillért kellett bedobni és akkor alul kijött öt Frutti, mert két fillér volt

egy darab. Emlékszel a Fruttira?

– Ó, hogyne – mondtam – papírba csomagolt, négyszögletes cukorka volt, gumipuhaságú és nagyon kellemes ízű. Ha valamelyik rokon hozott, én is hozzájutottam nagy ritkán gyerekkoromban. Volt is ennek valami reklámmondókája, úton-útfélen hirdették, a moziban is bcmondták: „Tudod mit? Együnk Fruttit!”

– Tehát én azt találtam ki, hogy a pénzcseréjébe benyomtam egy gombostűt, aztán elbújtam és vártam. Odament egy pali az automatához, bedobta a tíz fillért, de az megakadt a keresztbe szúrt gombostűn, verte az automatát, elunta, elment, akkor jöttem én, kihúztam a gombostűt, a tíz fillér leesett és kiadta az öt Fruttit. Ragyogóan működött ez a gombostűmóka hetekig, de egyszer aztán fejembe szállt a dicsőség vagy elmulasztottam az éberséget, azt láttam, a pasas elmegy, én nyugodt léptekkel odamentem, kihúztam a gombostűt és egyszer csak hátulról állatian valagba rúgott valaki ... Tele voltam ehhez hasonló gyerekcsínyekkel, rosszul tanultam ...

– Épp akartalak kérni, beszéljél az iskolaévekről!

– A következő történt, mindjárt az elején. Kék papírba kellett kötni a füzeteket és fehér vignettákat ragasztottunk rá, én mindegyikre ráírtam a nevemet: Doktor Levendel László. Még épp, hogy csak megtanultunk írni és azonnal közöltem a világgal; Doktor Levendel László vagyok. A tanító néni dühbe gurult, mi az, hogy én doktor vagyok, kitérdepeltetett és én konokul azt mondtam, hiába térdepeltet, én akkor is doktor vagyok, és bárki bármit is mond, én doktor vagyok és ez nálam teljesen rögeszmés volt és ugyanakkor rosszul tanultam. Egy másik ilyen dolog, ami összefügg az orvoslással, még a Kun utcában történt, velünk szemben lakott a Kánic-madám, a szülésznő, aki nagyon szeretett engem és odaadta a bábakönyvét, amiből ő tanult és én abból mindent megértettem. De még egész kisfiú voltam, elsős és teljesen kitanultam a bábakönyvet, aztán elkezdtem apámat gyötörni: hogy születik a gyerek? Jött a gólyamesével. Mondtam, igen, de az Elizke decemberben született és akkor már nincsenek gólyák. Izzadt az öreg és én forgattam és belül röhögtem, mert én már mindent tudtam, még a gátvarrást is, meg a nagy és a kis szeméremajkakat, végül rájött az egészre és a Kánic madámot összeszidta, hogy mért tanít ilyen rosszakra ... Te, Miklóskám, engem minden érdekelt, én mindig kutattam, mert mindent meg akartam érteni. Ott, Angyalföldön egymást érték apám bukásai, elérverezték, eleinte azt csinálta, hogy megkérte a barátait, vásárolják vissza neki az árverésre bocsátott kocsmai pultot, a székeket, hogy újra tudjon kezdeni, ez egy darabig ment, aztán az egyik árverés után öngyilkosságot kísérelt meg, bevett egy csomó altatót, utána sokáig beteg volt, de valahogy kiheverte és én akkor kutatni kezdtem a mérgeit, hogy amikor kell, eldughassam, megérteni akartam, hogy tulajdonképpen mi történik itt, végül is kipakoltak minket a kapu alá. Voltak bizonyos dolgok, amiket nem lehetett lefoglalni a sokgyermekes családoknál, ágyat, valami minimális ágyneműt, hát ott laktunk a kapu alatt. Ez már a válság idején volt. Akkor tizenkét éves voltam és apám nagyon szerette volna, hogy tanuljak, mivel fiú is voltam és a többi lány nem tudott tanulni, meg orvos is akartam lenni. A kilakoltatás után a Lőportár utcába költöztünk, apám, mondhatom így, hogy kétségbeesetten, mindenre elszántan kibérelt egy egy szoba alkos lakást, ahol laktunk hatan és még a nagyanyám is, tehát heten, az is egy sötét, nagyon nyomorúságos lakás volt, akkor apám elment kocsikísérőnek, meg pénzbeszedőnek – de ez volt a legnehezebb időszak. Hogy a fonalat ne veszítsem, én már akkor gimnáziumba jártam, a Bolyaiba szerettem volna, de oda nem vettek fel, mert az az igazság, hogy nem is voltam valami jó tanuló, reáliskolába kerültem, végül is némi hányattatás után a Kölcseyben kötöttem ki, a Munkácsy Mihály utcában, oda a harmadikba kerültem és ott a Novobáztzy volt a fizikatanárom, a későbbi akadémikus, és az akkor elkezdett engem érdekelni, és még inkább a kémia, a botanika, a Regős

tanár úr, akit még most is látogatok, nyolcvannyolc éves, az egy félkarú ember volt, orvostanhallgatóként önként jelentkezett az első háborúba, de ellőtték a jobb karját, nem lehetett orvos, így lett tanár, engem úgy csúfoltak az iskolában, hogy „a Regős jobbkeze” – mivel neki nem volt jobbkeze, szóval engem a Regős József felfedezett és a hónom alá nyúlt. Amikor a negyediket kezdtem, már olyan nehéz helyzetbe kerültünk, hogy a Lőportár utcában sem maradhattunk. Apám alkalmi munkákból élt, amihez értett, abban nem tudott elhelyezkedni, nem kellett csapos sehol sem, más tőkájével sem kezdhetett, mert minket teljesen elárvereztek, semmink sem maradt. Akkor apám megvett egy rossz, vizes házat a patakparton Felső-Gödön, amit a Váci Egyházmegye adott el, ennek a törlesztése havi harmincnégy pengő volt, olcsóbb, mint a lakbérünk Pesten, de ezzel aztán cseberből vederbe kerültünk, mert nekem Felső-Gödről kellett vonattal mindennap bejárnom a gimibe, apám Pesten húzta meg magát, mindennap küldött velem egy kétkilós kenyeret a családnak, ennyire futotta, többre nem, itt keli megemlítenem a Piahó Jósikát, ez egy tót gyerek volt, aki egyszál magában élt a világban és apámék befogadták, imádta a családjukat, és annyira ragaszkodott hozzánk, hogy később hülyére verette magát a nyilasokkal, de nem adta ki apámékat, nos, tehát a Piahó csinált egy kis bormérést és apám nála segédkezett, cserébe éjszakára meghúzhatta magát az üzletben, de aztán a Piahó is belebukott, még kijebb került és azt már egyedül csinálta, apám meg újra alkalmi munkákból tengődött és akkor azt mondta nekem, nem maradhatok a gimnáziumban, nem bírja a család, el kell mennem szakmát tanulni, legyek villanyszerelő, az szép, úri foglalkozás, én meg okos fiú vagyok, tehát megvan hozzá az eszem, el is jött a gimnáziumba és megmondta, hogy sajnos, ki kell venni a gyereket, mert nem bírja tovább a taníttatás költségeit, a Regős tanár úr meg a Kallós rábeszélte, ne vegyen ki, majd ők szereznek tanítványokat és az fedezi a taníttatásomat, tényleg, az ő révükön hét tanítványhoz jutottam, akiket korrepetáltam, mindegyik tíz pengőt fizetett, tehát én magam megkerestem a havi hatvan-hetven pengőt, ami akkor óriási segítség volt a családnak is ...

Idáig jutott Levendel doktor az élettörténetében, amikor egy férfi benyitott az irodájába, szolid eleganciával öltözötten, vonásaiban is bizonyos diszkrét fensőbbiséget, arisztokratikus magabiztosságot őrizve kurtán köszönt, megállt az ajtó közelében, szemét összehúzta, Levendel nyájasan üdvözölte, szervusz kérlek, parancsolj, foglalj helyet, a férfi azonban nem mozdult, hanem engesztelhetetlenül s határozottan rákezdte: kérlekszépen, ismételten kértelek, tarts rendet az osztályodon, de a helyzet most már tűrhetetlenné fajult, Levendel csodálkozva közbekérdezett, miért, kérlek miről van szó, amit már többször szóvátettem, folytatta a férfi, nem vagyok hajlandó tovább eltűnni, hogy a folyosóra ledobálják a csikkeket az almacsutkát meg papírszemetet, odaverik a cigarettahamut, képtelen vagyok így biztosítani a laboratórium munkájához szükséges higiéniaát, kórház ez itt kérlek szépen, nem istálló, Levendel minden indulat nélkül, szelíden közbeszólt, nézd én figyelmeztettem őket, de te is tudod, itt egy súlyos állapotban levő cigánylánnyról van szó, akit az ország majdminden gyógyintézetéből kirúgtak, betegsége az utolsó stádiumban van, magas lázzal mégsem tehetem az utcára, kint holnap meghal, a férfi türelmetlenül félbeszakította, kérlek, engem nem érdekelnek a szociális szempontjaid, az én munkám a kórház minden betegének az érdekét szolgálja, kénytelen vagyok nyomatékai felhívni a figyelmedet, ha még egyszer megismétlődik ez a mai disznóság, panaszt teszek az igazgatóságon, azzal kurtán biccentett és elment, Levendel csodálkozással nézett utána, most mondd meg, mit csináljak, de hát tulajdonképpen miről van szó, kérdeztem miközben kikapcsoltam a magnót, arról, mondta Levendel, hogy van egy cigánylány betegem, különben épp itt volt a folyosón, mikor jöttél, talán láttad is, aki putriban született, gyerekkora óta tébécés, de teljesen társadalmon kívüli környezetben nevelkedett, hol volt ennek lehetősége arra, hogy beintegrálódjon a

társadalomba, mindenütt gyógyították egy kicsit, mindenütt csinált valami stiklit és mindenhol kirúgták, közben úgy megtömték antibiotikumokkal, hogy most már mindenre rezisztens, semmi nem használ, az egész tüdeje egy romhalmaz, tele kavernákkal, operálni nem lehet, alig van valami légzőfelülete, meg fog halni, de amíg lehet, mentem, védem az életét én is kidobhattam volna már néhányszor, tegnap is, dolgoztak az ablaktisztítók, az egyik megdumálta, kivitte az erdőbe és megbasztta. Távolítsam el, mikor halálra van ítélve, megszidtam, amint előkerült, most is azt fogom tenni, próbálom valahogy a keretek között tartani, azt a kis időt ami hátra van neki, töltsé emberhez méltó körülmények között, ha kiteszem, leitatják az első nap, kap egy vérömlést, ott fog kivérezni a járdán, belefutad a saját véérébe, itt meg tudom könnyíteni az egzisztenciáját, ha eljön az órája, de ez a tisztelt kollégát nem érdekli, ő egy igazi úriember, skatulyából kihúzott dzsentlemen, legyen rend és fegyelem a kórházban is, én is ezt mondom, mert ez igaz és helyes követelmény, csak éppen az élet néha betart, és neki nem tetszik ez az egész, amit itt csinálók, osztály az alkoholista tébécésnek, mert itt nagyon sok a szétesett, rendhagyó figura, akiket máshol már föladtak, kipasszoltak leráztak és ezek az emberi életek szép csendesen rohadnak az alkohol és a tébécé kettős szorításában, miközben állandóan kiabáljuk, hogy Magyarországon megszüntettük a tébécét, s az alkohol ellen csak látszatpropagandát folytatunk, de hát mi a konkrét baja a kollégának, kérdeztem, hát az, mondta Levendel, hogy alattunk van a laboratórium, aminek ő a vezető főorvosa és a mi osztályunk erkélyéről a kint dohányozó betegek ledobják a csikket az ő erkélyér. Beledobálják a kémcsőbe, vagy szennyeznek a szövetek metszeteit? – kérdeztem – a nyavalyát, ők bent dolgoznak a laborhelyiségekben, de még egyszer mondom, elvileg igaza van, tényleg ne szemeteljének át tőlünk őhöz, vannak hamutartók meg szemetes kosarak, csak ő azt nem hajlandó tudomásul venni, hogy annak, aki a putriból jön, annak nem könnyű eljutni a hamutartóig és a szemetes kosárig, és nehogy azt gondold, hogy a laborfolyosón bokáig gázolnak a szemétkben, á, a betegek nagy része rendes és rendet tart, talán ketten-hárman vannak, két cigány, meg egy lumpen pasas, akik ilyen kisebbfajta stikliket csinálnak, nem azzal a két-három csikkel van a baj, hanem ezt felfoghatom az egész ellen szóló jelzésnek, az egész ellen, amit itt létrehoztam, mert nem megy a fejükbe, mért nem csinálom én is azt, amit oly sokan mások, hogy konzultálnak a jól szituált betegekkel nyolcszáz-ezer forintért, rögtön kirúgják a fegyelemsértőket, és így tovább, jaj, Gézácskám, nehéz ez ... Szegény Laci, mondtam, és még akkor én is rádülök itt a magnófelvételeimmel, de igazán ne haragudj, ha majd elkészül a rólad szóló regény, talán valamit mozdít a te ügyeden is ... Levendel nevetett és feltette a szokott lemezt, igazán nem értem, mért kell neked pont engem megírni, én annyi sokkal, de sokkal érdekesebb sztorit tudnék neked mesélni a betegekéről ...

*

Azon az estén, mikor sok közbejött akadály után a második beszélgetésre sort keríthettünk, a Városmajorba mentem, Levendel lakására. Csöngetésemre Marika nyitott ajtót, hosszú évek óta nem találkoztunk, csodálkozva néztem az asszonyt, még mindig az a délszaki szépség volt a nagy, fekete szemével, nyúlánk, karcsú alakjával, amilyennek a betegségem idején megismertem. Nagyon kedvesen fogadott. Levendel jött elő a lakás mélyéből, gyere beljebb Gézácskám, Mari konyakot hozott utánunk a dolgozószobába, ásványvizet és teasüteményt, közben üzembe helyeztem a magnót, aztán mindketten elhelyezkedtünk a fotelekben.

– Azt tanácsolnám, ami mai beszélgetésünk programját illeti, hogy talán fejezzük

be a gimnáziumi éveket és úgy menjünk majd tovább – mondtam s azzal közelebb toltam Levendélhez a készüléket.

– Igen, emlékszem is, hol hagytuk abba. Az a mellémállás, amit a Regős és a Kallós tanár urak tanúsítottak apám szkepticizmusával szemben, hogy úgy sem megy ez, abba kell hagynom az iskolát és szakmát kell tanulnom, ez teljesen összevágott az én egyre izmosodó érdeklődésemmel, de hálaérzetemmel is, hogy most aztán meg kell mutatnom, hogy érdemes vagyok a bizalmukra, de, meg egyáltalán nem is kaptam volna tanítványokat, ha nem kerülök az osztály élvonalába, tehát nekem most már nagyon oda kellett figyelni a tanulmányaimra. Említettem, hogy mindez nagyon nehéz körülmények között ment, Felső-Gödről kellett bejárnom mindennap, ez sok időt elvett. Ötödikes koromban hozzákezdtem egy kémiai dolgozat, egy kis kompendium megírásához és tizenhat éves voltam, amikor a Földrajzi Társaság folyóiratában, pontosabban az ifjúsági lapjukban, az Ifjúság és Életben megjelent az első tanulmányom. Dehogy, nem voltam én még tizenhat éves, csak tizenöt, mert a következő évben egy iskolatársammal, aki kitűnően rajzolt, a Kapás Gyurival, Dodónak hívtuk különben, csináltunk egy növényhatározót, mert én nagyon benne voltam a botanikában, és ez ...

– Tulajdonképpen hogy kerültél bele a botanizálásba?

– Úgy, hogy a Regős tanár úr rám bízta a Hollendonner nevű kiváló botanikus hagyatékának a feldolgozását, ez a Hollendonner bár gimnáziumban tanított, országosan ismert tudós volt, nevéhez fűződik a xilotómia, a faszenek vizsgálata, ahogy én az ő herbáriumát rendeztem, fokozódott az érdeklődésem, de a tárgyi ismereteim is gyarapodtak, rengetek növényt megtanultam, amikor ezzel a munkával elkészültem, a Regős tanár úrnak azt javasoltam, csináljunk egy botanikuskertert az iskola mellett. Kiszorítottunk egy kis területet és úgy rendeztük be, hogy a tanításhoz szemléltetően megmutathassa a szükséges ismereteket az élő természetben. Én hordtam be a növényeket Felső-Gödről, volt egy nagy pléh táskám, reggel háromkor, félnégykor fölkeltem és kimentem Ilka-pusztára, ott szedtem össze a növényeket, amiket én már ismertem, földlabdával, hogy átültethessem a botanikai kertbe. Hát ezt nagyra értékelték, nemcsak a Regős tanár úr, de a diáktársaim is, hamarosan megválasztottak a természettudományi szakkör, pontosabban, ahogy akkor nevezték, önképzőkör elnökének. Mindez, így együttevve, nekem szárnyakat adott, nem ismertem fáradságot, nem ismertem határokat, reggeltől estig ezek a dolgok foglalkoztattak, így jött az ötletem, hogy a diákok részére kell csinálni egy növényhatározót...

– Valami Linné-féle

– Nem, Linné módszere, az azt összegező Systema Naturae akkor már meghaladott volt, de amit nekünk tanítottak, az is absztrakt elvek szerint jött létre, az én ötletem meg az volt, hogy háromszáz növényt csoportosítottam, virágos-nemvirágos, a virágosokat a virágszín szerint különítettem el és tíz táblában összefoglalva melléjük írtam egy kódszámot, amit vissza lehetett keresni, tehát ezen a növényhatározón rendkívül könnyen felismerték a gyerekek, amire éppen szükségük volt. A Bajza utcában volt egy papírkereskedő, az Arany Jenő, aki növénygyűjtőket is árusított, felajánlottam neki, hogy tegye bele az én növényhatározómat is, szóval árulja a kettőt együtt, ő kétkedve fogadott, hogy ez egyáltalán ér valamit, meg hogy valóban megbízható-e, amit csináltam, megkérdezte a Regős tanár urat, aki azt mondta, hogy ez remek ötlet, akkor az Arany Jenő stencileztette, ami akkor még újdonság volt, és együtt árulta a növénygyűjtővel, a gyerekek szerették, el is fogyott az egész, na és akkor ez a növényhatározó már nem tudom hogyan, valószínű, a Regős tanár úr közvetítésével eljutott Jávorka Sándorhoz, aki elhivatott engem magához, az Akadémia Roosevelti téri épületébe, ott volt a Növénytár ...

– Ki volt ez a Jávorka Sándor? Ne haragudj, az írók is szakbarbárok, én nem ismerem.

– A Jávorka Sándor a magyar botanika nagy örege lett, a Távorka-Csapody féle nagy növényhatározó szerzője, akadémikus, már akkor is professzor volt, a legkiválóbb ismert magyar botanikus, szóval ő átnézte ezt az általam írt növényhatározót és úgy megdicsérte, hogy könnyes lett a szemem, és még most is belepirulok, gondold meg, én a legcsóróbb srác voltam az osztályban, akit csak a tanárai szeretete tartott meg az iskolában s még csak egy évvel volt mögöttem, hogy apám ki akart venni a Kölcseyből, hogy legyek villanyszerelő, és most a Jávorka azt mondja, kedves fiam, megengedi-e, magázott, hogy felhasználjam a módszerét, én most készülök írni egy kis növényhatározót és az a gondolatom támadt, hogy a maga ötletét átveszem. Meg is jelent ez a munkája, Csapody Verával közösen csinálta azt is „Erdő-mező virágai”. Hát akkor én egyszerűen nem tudtam, hogy mit... Ez olyan nagy dicséret volt, olyan nagy lökést adott, attól kezdve rendszeresen bejártam a Növénytárba, a Csapody Verával is megismerkedtem, magasabb szintre sikerült felvergődnöm az ismereteimben és akkor már egymás után jelentek meg a publikációim, vagy húsz-huszonkét cikket írtam a különböző ifjúsági lapokba, továbbra is a Kapás Gyuri rajzaival. Jávorkával megmaradt a kapcsolatom, a halála előtti években gyógyítottam is, egy késői találkozásunk alkalmával szememre vetette; csak azt az egyet sajnálja, hogy én nem lettem botanikus, mert milyen nagy ígérete voltam a botanikának, mire mondtam, hogy én soha, hisz már kisgyerekkorom óta orvos akartam lenni és nekem a botanika a biológia, arra volt jó, hogy elmélyítette a természettudományos ismereteimet, megtanultam belőle a kutatások logikáját, a rendszerezést, az anyagfeldolgozást, az adatgyűjtést és mindez, amit akkor felszívtam, magamba vettem, tulajdonképpen végigkísérte az életemet, mert ott tanultam meg, hogyan nyúljak egy témához, maga a problémafelvetés, megoldás – ha valamikor, ezekben az években vált módszeremmé, véremmé, óriási hasznomra vált a későbbi kutatásaim során.

– Lacikám, hadd kérdezzek itt valamit közbe. Mindabból, amit itt elmondtál, teljesen nyilvánvaló, hogy te egy rendkívüli tehetség voltál, egy rendkívül tehetséges gyerek. Mindezt tények bizonyítják, ahogy kiugrottál a bolyból, ahogy a tanáraid, a Jávorka melléd állt, a publikációid, és így tovább, tehát a kérdésem az, hogy ennek te és a családod, tudatában voltatok-e? Nevezetesen, hogy ebben a családban van egy rendkívül tehetséges gyerek, akinek mindent meg kell adni, zöld utat, hogy a tehetségét kibontakoztassa...

– Hadd szögezzem le itt rögtön, hogy szó sincs erről, de talán, pontosabban szó sem lehetett erről. A magam tehetségének én sem voltam tudatában, rendkívül súlyos teherként hordtam a szegénységet, az apám öt elemijét, azt, hogy a testvéreim közül egyedül én tanultam, és nem azért, mert valaki azt mondta, hogy szörnyű tehetséges vagyok, egyszerűen azért, mert én voltam egyedül fiú, csak azért adtak gimnáziumba, aztán megtört ez a szándék, hisz ki akartak venni. Visszahúzott az is, hogy rendkívül gátlásos gyerek voltam, ma ezt úgy mondanám, hogy „intelligencia-komplexusom” volt, nem tudtam rendesen beszélni, lámpaláz gyötört, félnék voltam, rendkívül nagy erőfeszitésembe került, hogy emberek előtt megszólaljak, csak a tanárainak nyíltam meg, akik szerettek, például a Kallós Ede ilyen volt, aki latint, görög-mitológiát tanított, az osztályfőnököm, a Mende Jenő, aki zsidó volt, ezért nem tudott boldogulni, a Novobátczy, aki fizikát tanított, ezek mind nagyszerű, kiváló tanárok voltak. A Kölcseyben sok zsidógyerek is volt, meg a tanárok közt is voltak „cinkesek”, vagy baloldaliak, vagy zsidók, szóval valamilyen baj volt velük. Namármost, hogy végül is ott maradtam az iskolában és kiugrottam a bolyból, hát ennek a révén súlyos konfliktusba keveredtem apámmal. Talán említettem, hogy apám életére egy bizonyos fajta kettősség nehezedett. Szeretett volna kitörni, postamester lenni, önálló egisztenciát

teremteni, hogy „ne legyen a más kutyája”, ahogy ő ezt mondani szokta, és visszahúzta az öt elemje, mert az apja tizenegy éves korában elzavarta hazulról, tovább nem juthatott, és ez az öt elemi az ő egész életét meghatározta. Nem tudom a nagyapámról beszéltem-e, a nagyapámról, aki apámat elzavarta?

– Nem. Azt mondtad, majd ...

– Hát jó, akkor majd egyszer ...

– Nem, beszélj róla most, arra kérlek, mert aztán lemarad a forrásvidék a történetből ...

– Igen. Tehát apám az egyik öngyilkossági kísérlete után, félig bódult állapotában elmondta nekem, hogy őt üldözte az apja, mert ő zabigyerek volt, a nagyapám nem tartotta a saját fiának, a nagyanyám nagyon szép asszony volt és valamelyik gazdag paraszttól vagy földbirtokostól úgy maradt, ezért kellett neki tizenegy éves korában Berkeszről Kolozsvárra feljönni ...

– Honnan?

– Berkeszről, Sárosmagyarberkeszről. Ez Kohótól öt kilométerre van. Nagyapám ott élt a Teleki birtokon, ez a híres, régi Teleki család, a Petőfi Teleki Sándora, meg a Teleki Pál, a Horthy miniszterelnöke, ezek mind onnan származtak, hát ott volt az én nagyapám, a Levendel Farkas csizmás paraszt, analfabéta, föld nélküli szegény ember. Bérelt egy kis házat és eljárt a faluba dolgozni, tehát csizmás parasztszidó volt, ha ugyan zsidó volt, mert ő meg talált gyerek volt. Ennek a családnak az eredete, a története teljesen zavaros, a Levendel névnek a keletkezésére sem tudtam rájönni, pedig kutattam utána. Na, majd beszélek még erről, most elmondom az első nagy konfliktusom történetét apámmal. Bizonyos vagyok benne, hogy szeretett engem, de nagyon sok feszültség terhelte a kapcsolatunkat. A Regős tanár úr a kémiaórákat úgy tanította, hogy a magunk kísérletei nyomán, saját szemünkkel is láthassuk a folyamatokat, tehát szereztünk Bunsen-lámpákat, vegyszereket, csináltunk felszerelést üvegekből, kémcsövekből, ott gyakorlatoztunk a laboratóriumban, ez akkoriban valósággal forradalmi lépés volt egy kiváló pedagógus leleménye, meg is kapta később a „kiváló pedagógus” kitüntetést, most voltam karácsonykor nála, nyolcvannégy éves a Regős tanár úr, én mindig meglátogatom és bármi baja van, engem éjjel is felhívhat és én megyek, mert míg élek, én azt nem felejttem el, amit neki köszönhetek, no, szóval én is összevásároltam egy csomó vegyszert, a tanítványaimtól kapott pénzből lecsíptem, hogy minden meglegyen, ami kell és otthon kísérleteztem és valami ként fejlesztettem, ami bűdös volt. Apám dühbe gurult, hogy fel fogom robbantani a házat, a családot, és úgy ahogy volt, az egészséget kivágta a lichthofba, gyűlölettel, hogy ilyen marhaságokkal foglalkozom. Hát én teljesen tönkre voltam téve, ez a dolog úgy megalázott, úgy összetört, hogy alig tudtam magamhoz térni. Utólag visszagondolva úgy érzem, benne volt ebben a keserősége is, hogy ő nem tanulhatott. Az eset után nem tudtunk feloldódni, végig megmaradt a feszültség közöttünk, hiszen ő az eszével akarta, hogy tanuljak, úgyahogy támogatott, ugyanakkor ellenállás is volt benne, csúfolt, hogy „csalamádégyűjtő” vagyok, normális ember nem foglalkozik ilyen hülyeségekkel, hogy hajnalban kijár gazt szedni...

– A botanizálásodért ...

– Igen, mindig leszólta, amit csináltam, hogy mániás vagyok és mórt nem gondolkozom reálisabban, mért nem azt csinálom, amit mindenki más, tehát szó sem volt arról, hogy engem otthon egy kis zsenikének tartottak volna, apám szemében inkább egy kis diliske voltam. Én akkor semmiféle különleges tehetséget nem éreztem magamban, hangsúlyozom, én csak tanulni akartam, egyetemre jutni, mert orvos szerettem volna lenni, ez az eltökéltség azonban valóban szinte mániákusság volt ben-

nem, kiskorom óta. De, hogy is mondjam neked, hogy teljesen pontos legyen: ez az akaratom, ez a mániákusságom nem párosult az én elhivatottságom, különleges képességeim tudatával. Nagyon érdekes, ezek az apám szemében különködésnek ható dolgaim, a botanizálás, a kis növényosztályozó, a cikkeim, amiket akkor írtam, most kezdenek fontossá válni számomra. Visszamenőleg igazolnak engem, nem értesz félre, ha megemlítem, nem veszed dicsekvésnek, hogy a tudományok doktora vagyok, osztályvezető főorvos, könyveim jelentek meg és azok a diákdolgozók most azt bizonyítják, hogy nem a semmiből jöttem, azt mondhatnám, hogy legitimálja a létem ez a nagyon korai kezdés.

– Nagyon jól megértelek. De kicsit elkanyarodtunk, térjünk vissza a családi krónikára.

– Igen. A nagyapám. Talán a legnagyobb gyerekkori élményem, amire emlékszem, ez volt, hogy meghalt a nagyapám. Négyéves voltam ekkor, apám leutazott a temetésre, úgy gondolta, akármit is érzett a nagyapámmal szemben, akármilyen volt is a viszony közöttük, a temetésre el kell mennie és elvitt magával engem is. Iszonyú nagy hó volt, nagy hideg, szánkóval vittek minket Somkútról Berkeszre, és az erdőből előjöttek a farkasok, kísérték a szánkót és üvöltöttek, tűzcsóvákat dobtak közéjük, nehogy megtámadják a lovakat, azok meg horkantottak, kirúgtak, borzasztóan félttem, a nagyapámat is Farkasnak hívták, és most a farkasok támadtak minket, az egész nagyon titokzatos és misztikus volt, és az emlékeimben is valóságos mitikus alakká nőtt a nagyapám. Nemrég megkerestem a nagyapám sírját, vadcseresznyeфа nőtt rá, de megvan jelölve, belevésték a Levendel Farkas nevet, meg a halál évszámát. Nagyanyánk rövidesen hozzánk került, apám imádta, nagyon anyás volt és akkor heten laktunk Felső-Gödön, abban a kicsi, vizes patakparti házban. Nagymama végtelen okos asszony volt, máig eszemben vannak azok a népi bölcsességek, amiket tőle hallottam, pedig nem ismerte se a számokat, se a betűket „rovát”-tal számolt, ha szüksége volt rá, de megnevezni nem tudta, hogy ez tizenhét, csak mondta, hogy neki ennyi jár és mutatta a vonalakat, szélütést kapott, pedig még nem volt nagyon öreg, talán hatvanöt lehetett, megbénult, később be is pisilt és én ápoltam, tisztába tettem, megettettem, elláttam, orvosoltam, akkor én tizenhat éves voltam, a bejárás, a botanika, a tanítványok mellett, este elláttam a nagymamát és utána tanultam, szegény mindig mondta, hogy lehet valaki ilyen jó gyerek.

(Az utolsó mondatot Levendel nevetve mondta, én is vele nevettem, voltaképpen nem is tudom, hogy miért, nagyon kedves, meleg nevetése volt Levendelnek, úgy is mondhatnám, nagyon emberi nevetése volt, valamiképp híd volt ez a nevetés közte és a beszélgetőpartnere között és ezen a hídon bele lehetett sétálni a lelkébe, ahol nagyon jól érezte magát az ember, barátságos meleg hely volt az.

Tulajdonképpen fel kellene idéznem ezeknek a beszélgetéseknek a hangulatát, a tágas dolgozószobát, amelyben jónevű festők és szobrászok munkái zsúfolódtak a falakon és polcokon, nem egy közülük már besorolt a magyar klasszikusok közé, Levendel barátai voltak mindannyian, vagy a barátok özvegyei, kiket Levendel a szárnyai alá vett, barátai megszámlálhatatlanul sokan voltak, szerteszórva az országban, de mondhatnám, a nagyvilágban is a szemben levő fal hosszában könyvszekrény húzódott, köztük rengeteg művészettörténeti album és monográfia, a sarokban székely kopjafa s ízlésesen, egyáltalán nem hivalkodóan erdélyi népművészeti tárgyak, köcsögök, tálak, szöttesek dekorálták a szobát, a nagy fekete ébenfa íróasztalon orvosi könyvek, folyóiratok, hetilapok torlódtak, Levendel három nyugati nyelven olvasta szakmája újdonságait, mi a másik oldalon ültünk, a diskurálósarokban két meglehetősen kényelmetlen, öreg, vászonhuzatos fotelban, az asztalon alig észrevehető neszekkel dolgozott a japán magnó a beépített mikro-

fonjával, mögötte állt a konyakos üveg és a fűtőlősbarack, amit Marika a beszélgetésekre már előre bekészített valami csokoládés süteménnyel és ropival, hogy egy-egy kortyintás után rágni is tudjunk, rágcsálni. Levendel, elkalandozva élete szövevényében, mesélte a múltakat, én néha-néha közbekérdeztem s bevallom, magamban sokszor ámultam: érdekesebbre magam sem találhattam volna ki az egyes epizódokat, a történetek, a kibomló karakterek engem is magukkal ragadtak, azt hittem (régi, hosszú, már-már a végtelenbe nyúló kórházi beszélgetéseink nyomán), hogy én ismerem Levendelt, de ezek a történetek új és új színeket keverték a palettán s az én szememben a Levendel-portré mindegyre gazdagabb és érdekesebb lett, már amennyiben egy nehéz életsorsot, tragédiákkal szegélyezett életösvényt a szó megszokott értelmében „érdekes”-nek lehet nevezni. Az alkohol mellé, mivel második beszélgetésünkön a konyak után egy korty vizet is kértem, most már mindig odakészítette Marika az ásványvizes üveget is, a ház előtt volt a buszmegálló s az induló buszok, az elhúzó villamosok és taxik, még itt fönt, a második emeleten is belevették zajukat a magnó beszédszövegébe, az egészet, a hosszú, napi munka után kezdődő szeánszot, Levendel csodálatosan bírta, nyolcra érkeztem és tizenegy tájban mentem el, rajta nem látszott a fáradtság, egyszerűen nem értettem, hogyan képes reggel ötkor kelni, de talán felesleges mondanom, ezek a beszélgetések engemet se fárasztottak, jól éreztem itt magam, azt hiszem, egyszerűen az „ambiance” miatt, amely tulajdonképpen a légkört, a hangulatot, a közérzetet jelenti ...)

– Nagyanyám még meg sem halt, Elizke, a nagyon szeretett nővérem súlyos beteg lett. Megítélésem szerint ő volt köztünk a legtehetségesebb, nem tudta kifutni magát, mert egyrészt csak négy polgárit végezhetett, az Ica, a húgom a hat elemiig jutott, de ő nem is volt jó tanuló és az Ibikét később már én erőltettem, az én keresetemből, hogy tudjon polgáriba járni, az Elizke elment a Kórbonctanra asszisztensnek, akkor a közelben laktunk, beajánlották és nagyon kicsi fizetésért dolgozott, anyámék varrónőnek akarták, de ehhez nem volt kedve. Apám nem akarta a Kórbonctani, hogy baja lesz, meg is fertőződhet és tényleg megbetegedett. Lefogyott, tönkrement, belázasodott ...

– Hullamérgezést kapott?

– Nem, nem. Azt állapították meg, hogy gennyes vakbélgyulladás van, mivel állandó hasi görcsei voltak, megoperálták és a műtét alatt derítették fel, hogy béltuberkulózis van ...

– És ezt ott szedte fel, a Kórbonctanon?

– Valójában nem béltuberkulózis volt, a valódi betegségét akkor még nem ismerték fel, úgy hívják, hogy ileitis terminális, akkor még nem fedezték fel, ez a betegség tökéletesen utánozza a béltuberkulózist, teljesen olyan a szövettani lelete, én az orvosi tanulmányaim során jöttem rá, hogy Elizke miben halt meg, borzasztóan szerettem ezt a nővéremet, egy rendkívül szép, okos, kifinomult lány volt, kritikus szellem, hát ez a családban a derült égből jövő villámcsapás volt, az Elizke betegsége, ő a Kórbonctani alkalmazása révén MABI-tag volt, a műtét után kikerült Törökbálintra, ott kezelték, ahogy akkor egyáltalán kezelni tudták, a tuberkulózisával, de amikor lejárt az igényjogosultsága, mivel nem tudtunk fizetni, kitétték, de őneki a műtét után bélsipolya volt, a széklet a hasán jött ki és mindenki irtózott tőle, szaga volt, ott éltünk heten (egy szobában a gyerekek) és én reggel keltem, őt kötöztem, kipucoltam, lefürdettem, megettettem, én nem féltem, hogy megfertőződöm ...

– És ezt ő csakugyan ott szedte fel a Kórbonctanon?

– Hát a család ebben a meggyőződésben élt, de jellemző az elszántságomra, hogy én elhatároztam, az Elizke helyére állok, ugyanott fogok dolgozni és oda is mentem, de ez már később történt. Egyébként az Elizke valódi betegségét csak a háború után

fedezték fel, ez az ileumnak, a vékonybélnek a gyulladása, úgy is emlegetik, mint Chron-féle betegség, a felfedezője után. Ez nem fertőző, a Kórbonetanon nem kaphatta meg, mert ez egy rendszeri betegség, sokan azt mondják, hogy pszichoszomatikus eredetű. Említettem, hogy a műtét következtében sipoly keletkezett, s újra operálták, hogy rendbe hozzák, s akkor tizennyolc éves korában ott halt meg a műtőasztalon. Már előrehaladtam a tanulmányaimmal, közeledett az érettségi, erre én nagyon készültem. Nagymama később halt meg, harmincnyolcban. De ekkor volt az Anschluss, s az iskola igazgatója Resch Aurél, aki MÉP-képviselő volt, egyszerűen megőrült. Ő maga is sváb volt, hát ilyeneket csinált, hogy mivel a gimnáziumunk olaszos volt, kiírtuk a falra: *Lasciate ogni speranza Voi chi entrate*. Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel. Dantéból a pokol feliratát, mi volt ez, semmi, hogy ez a pokol diákos gyerekség, hát ebből egy kommunista bűnpert csinált, hogy ez lázadás és ennek az lett a konzekvenciája, ezt ő úgy fordította le, hogy ebben az iskolában zsidó diák nem lehet jeles. Elrendelte a tanároknak, hogy a zsidó diákokat le kell osztályozni. Itt találkoztam először azzal a problémával, hogy zsidó vagyok. Így aztán én, aki félévben még mindenből jeles voltam, az Anschluss után, év végére jó rendű lettem, pedig annak ellenére, hogy mögöttem voltak a rettenetek, az Elizke halála, a Nagymama halála, én nagy erővel tanultam, felkészültem az érettségire. Mint ez szokásos volt, be kellett fizetni az érettségi bankettre és kihirdették, hogy az érettségizsakettban kell megjelenni. Kimentem a Piahó Jóskával, a tót fiúval, akit már említettem, hogy nálunk lakott, tehát vele kimentem a Telekire, mert ő az ilyesmihez jobban értett és vettünk egy ócska sötét ruhát, meg egy csíkos nadrágot, és a kabátot szabóval kifordítottuk, hogy újnak látszodjék, csak hogy így jobboldalra került a szivarzseb, ehhez lakkcipő illett, de az nem volt, meg már pénzem sem, tehát állattan kisubickoltam a bakancsomat, persze, amikor megjelentem az érettségi vizsgán, a srácok rögtön kiszúrták, hogy mi van és piszkosul kiröhögtek ...

– Kik röhögtek ki?

– Az osztálytársaim. Hogy ez nem igazi zsakett, mert jobboldalon van a szivarzseb, meg ha a nadrágom följebb csúszott kilátszott a bakancs, szóval kiröhögtek a „szerelésemet”. Mindehhez tudni kell, hogy az osztályunk igen vegyes összetételű volt, együtt jártam szegény angyalföldi prolisráccokkal, meg gazdag lipótvárosi fiúkkal, akik mindig az utolsó divat szerint öltöztek, ezekkel kölcsönösen utáltuk egymást, mert én odahúztam a proli srácokhoz, közöttük nőtem fel, emlékszel, meséltem az Angyalföldet a Lehel piacot, a bugázásokat, ezekkel valahogy egy nyelvet beszélünk és egyformán utáltuk ezeket a lipótvárosi gazdagokat, a jampikat, de ebben, hogy kivel rokonszenveztünk és ki volt nekünk ellenszenves, nem volt semmi zsidódolog, inkább valamiféle társadalmi elválasztódás, mondhatnám, osztálykülönbségek szerinti csoportosulás volt ez. De a kiröhögésben nem volt polarizálódás, mindenki kiröhögött, mert én voltam az osztályban a legcsóróbb és engem ebben a groteszk öltözékben nem lehetett túlszárnyalni. No, szóval bevonultunk a terembe, névsor szerint ültünk le, bejött a vizsgabizottság, Sík Sándor volt az érettségi elnök, akiről én nem tudtam semmit, piarista pap volt, hófehér csuhában és ő a magyart tartotta legfontosabbnak a tárgyak közül. Képzeld el ezt az egész szituációt, a többszöri ütéssel, a megviseltségemmel, az Elizke halálával, a Nagymama halálával, a leminősítésemmel, hogy jórendűt csináltak belőlem s aznap reggel a kiröhögésemmel, hogy a ruhám közröhej tárgya lett – és a Sík Sándornál a Csokonait húztam. Elkezdtem mondani a Csokonait, közbeszólt: kérem, ne a Csokonai életét mesélje, beszéljen nekem a műveiről. És én akkor a *Tempefőit* elemeztem, egy idő múltán megint félbeszakított: kérem, hol láthatta volna maga a Tempefőit? Mert akaratlanul is úgy meséltem, hogy a Rozália feláll a szekreter mellől s az ajtó felé fordul, mikor belép a Tempefői, tehát úgy, mint egy színpadi művet, nemcsak tartalmát és esztétikai értékeit, de drámaiságát is, erre figyelt

fel Sík Sándor. Gondoltam magamban, ha én azt megmondom ennek a papnak, hogy a Tempefőit a Független Színpadon láttam, amit a szocdemek rendeztek a Zeneakadémián, akkor nekem végem van. De megmagyarázhatatlan módon valami belső sugallat kényszerítésére mégis kiböktem, hogy ott voltam a Független Színpad előadásán és attól kezdve nekem a Sík Sándornál nyert ügyem volt. Most már nem engedett „felelni”, „vizsgázni” a szó megszokott érteimében, hanem beszélgetett velem erről-arról, a dolog lényege az, hogy én az érettségin öt jelest szereztem. Hogy milyen óriási dolog volt ez számomra, mindabból, amit eddig elmondtam, talán világos. Színjelesen érettségiztem. No most, hogy ebbe, a Sík Sándor példátlan emberségébe, irántam tanúsított rokonszenvébe belejátszott-e az, hogy ő is zsidó származású volt, és ennek révén jobban megértette a helyzetemet, ezt nem tudom, ahogy akkor nem is tudtam, mert nem is tudhattam erről. Valószínűnek tartom, hogy a tudásom állította mellém, az, hogy kapásból fordítottam Tacitust, hogy könnyedén oldottam meg a legnehezebb matematikai feladatokat és valóban a legmagasabb követelményeknek megfelelően tudtam az egész érettségi anyagot és ő utat nyitott az igazságnak. No, tehát az érettségi után hazamentem, dagadó mellel, mondhatnám, eufóriás állapotban és mondom apámnak, édesapám, leérettségiztem. Gondoltam, mond valamit, de nem szólt semmit. Megint mondom; édesapám, leérettségiztem, jelesen. Valamit tett-vett, szöszmötölt, nem reagált. Hát újra megszólaltam, sürgetőbben: édesapám, jelesen érettségiztem. Akkor rámnézett és azt mondta: na és, mit csinálsz vele? Kitörölheted vele a seggedet! De ma is visszahallom a hangját, tele volt dühvei, keserűséggel, reménytelenséggel, az egész addigi élete, a sok bukás, kudarc megtörték, elvették a hitét.

(Levendel arcán, a szemében most is jól láttam az akkori megrendülést, a hangja is elnehezült, valósággal elfulladt, ahogy visszaidézte ezt az érettségi utáni találkozását az apjával. Majdnem dialógust írtam, csak hogy ez nem volt dialógus, Levendel háromszor közölte apjával az eredményt, amely lezárt egy korszakot, de úgy, hogy dicsőséggel koronázta azt, visszamenőleg igazolta az ő minden „mániakusságát”, „hülyeségét”, mindazt, amit az apja szerint „normális ember” nem csinál” – s most, az elismerő, szerető, bizalmat nyitó apai szóra éhesen megint a lesöprést, a durva elutasítást kapta: „kitörölheted vele a seggedet!” És ahogy Levendelt hallgattam, arra gondoltam, honnan volt ez a szívós erő benne, hogy újra és újra nekifeszült a sorsának, mely minduntalan el akarta torlaszolni előtte a felfelé vivő utat?)

Közbekérdeztem: – Ebben a sztoriban egymást követik a drámai szituációk. Ahogy meséled életedet, fel-felbukkan az eltökéltség, a szándék, hogy orvos akarsz lenni, de hogy mondjam csak, nincs jelen azzal az állandósággal, mint egy szimfóniában a vezérmotívum, amely hol ilyen, hol olyan variációban, de mégiscsak determinálóan végigkísér minden dallamot. És főleg az indítékot nem találtuk meg eddig, hogy mi lökött téged ilyen minden mást kizáró határozottsággal az orvosi pálya felé? Hogy nem akartál sohase pilóta, se mozdonyvezető, se hajóskapitány lenni, mint általában a többi gyerekek ...

– Nem, nem, én soha más, mint orvos ...

– Na éppen ez az. A pillanatot nem tudtuk tetten érni és a hatóerőket, amelyek megszülték benned az elhatározást, hogy mostantól fogva én egyedül és kizárólag orvos akarok lenni. „Talányok voltak eddig, ez Eizele doktor bácsi szereplése, „lehetséges”-ek a babamoncolásokkal kapcsolatban, meg eltökéltséged kinyilvánítása Jávorka akadémikusnak, már orvoskorodban, mikor sajnálkozott, hogy nem botanikus lettél és te megmondtad, hogy soha más, mint orvos nem akartál lenni, már kicsi korod óta. De miért?

– Erre egyszerűen nem tudok neked válaszolni. Mondhatnám, talán valami belső

sugallat, ha hinnék az ilyesmiben, vagy hogy az alulról felfelé törő zsidó kisegysz-tenciának ez az egyetlen lehetősége, akkoriban ez volt a mobilizáló erő felfelé, az orvosi pálya ...

– De hát ez, mint felismerés, abban a kisgyerek korban számodra még nem létezhetett.

– Így van, és még csak valami apai ösztönzésről sem beszélhetek ebbe az irányba hatóan. Nem tudom, egyszerűen nem tudom, maradjunk tehát a sugallatnál, valami belső sugallatnál. Életemben volt egy periódus, tíztől tizennégy éves koromig, amikor ez az eltökéltségem látenszen élt bennem, ez akkor volt, amikor eluralkodott rajtam a magyarságtudat, szinte egyetlen és kizárólagos olvasmányom a Petőfi-kötet volt, minden Petőfi verset kívülről tudtam és az volt a rögeszmém, hogy meghalok és akkor a Petőfi-könyvemet tegyék mellém a sírba, és nemzetiszínű zászlókkal takarjanak le és egyszer anyámmal elmentünk Beregszászra, ami akkor a csehekhez tartozott és én egész Beregszászt teleszavaltam irredenta versekkel és csak azért nem esett bajom, mert Beregszász lakossága magyar volt és én még kisfiú voltam, de aztán amikor átkerültem a Kölcseybe, ez az orvosi elhivatottság újra kitört rajtam és minden más félre nyomott. Az érettségi után beadtam a felvételi kérvényem az egyetem orvoskarára, mellékeltem a szín jeles érettségi bizonyítványomat, hivatkoztam a publikációimra, amik megjelentek, mindent összegyűjtöttem, felsoroltam, és akkor apám, anélkül, hogy én erre kértem volna, elment Felvinczy Takács Zoltánhoz, az orientológushoz, aki falubelije volt apámnak a Teleki-birtokon, a jóbarátja Jávorkának, és elmondta neki, hogy jelesen érettségiztem és orvos akarok lenni és megkérte, legyen a segítségemre, hogy bejuthassak az egyetemre és ott voltam, mikor a Felvinczy beszélt a Jávorkával telefonon és tőle hallottam, hogy igen, a Levendelek, tehát az én nagyapám és nagyanyám ott éltek Berkeszen, és parasztok voltak, abszolút tisztességes emberek, és ezek nem olyan zsidók, ezek másmilyen zsidók, igaz magyarok és ez a fiú megérdemli a támogatást – hát végül beszéltek is egy Gerde nevű MEP-képviselővel, aki bejáratos volt a miniszterelnökhöz, földiség alapján, a Teleki Pálhoz, és hogy majd ő kieszközöli, hogy a miniszterelnök az ügyemben közbenjár az egyetemen. Apámmal elmentünk a Gerdéhez, aki ügyvéd, vagy mi a fene volt, ő azzal fogadott, hogy fiam, nekem nagyon sok szépet mondott rólad a Felvinczy-Takács méltóságos úr, meg a Jávorka méltóságos úr is, és én az ő kérésükre megpróbálom a Teleki kegyelmes úrral beszélni, no most, ha ő megkérdi, hogy te melyik felekezethez tartozol, hogy a magyarsághoz való tartozásodat melyik felekezethez való csatlakozással fejezted ki, mit mondhatok neki? Én csak néztem rá és azt mondtam, semelyikhez ... én zsidó vagyok. A Gerde teljesen lelombozódott és szerintem aztán nem is csinált semmit az ügyemben, szó sem lehetett arról, hogy az én ügyem eljusson a Telekiig. Aztán ki is volt függesztve az egyetemen, hogy felvettek százat a jelentkezőkből és ebből hatan voltak zsidók, természetesen én nem kerültem közéjük. Még egyszer pályáztam, elutasítottak, akkor már teljesen nyilvánvaló volt, hogy az én számomra egyelőre zárva vannak az egyetem kapui. Apámmal újra nagyon feszült lett a helyzet, mert hosszú távra tekintve én továbbra sem adtam fel, hogy orvos leszek, ő meg ezt tökéletes marhaságnak tartotta és egyre sürgetett, hogy nézzek valami rendes, normális kenyérkereső munka után, ha nem is megyek villanyszerelőnek, de van más lehetőség is, tanuljak be valami kereskedelmi pályára és volt is neki egy barátja, aki elvállalt engem, de ez nekem az istennek se ment, teljes tehetétlenség lett úrrá rajtam, ha üzleti dolgokkal kerültem szembe, végül mondtam apámnak, én bemegyek a Kórbonctanba dolgozni, de ezt rettenetesen ellenezte az egész család, mert akkor abban voltunk, hogy az Elizke is ott betegedett meg. Én meg arra gondoltam, hogy orvos akarok lenni és boncolni úgyis meg kell tanulni egy orvosnak, így ott tíz pengőért elhelyezkedtem ...

– Havi tíz pengőért? – kérdeztem kissé hitetlenkedve.

– Havi tíz pengőért – erősítette meg Levendel –, amiért én reggeltől délután négyig dolgoztam és még ez is nagy kegy volt, mert oda csak azért vettek fel, mert az Elizkét szerették ...

– No csak azért kértem, mert én heti három pengőért voltam inas, és ez a pénz a heti villamosbérletemre volt elegendő csupán, tehát havi tizenkét pengőre jött össze a fizetésem, de még ez is több volt, mint amennyit te kerestél ...

– Tehát én ott elhelyezkedtem, megtanultam a szövettant, metszeteket készíteni, laboratóriumi asszisztenssé képeztem magam, lassan rábízta a mikrofotografálást is, a tanáraink továbbra is szerveztek nekem tanítványokat, amiből fenn tudtam tartani magam és a Jávorka professzor úr, akivel kapcsolatban maradtam, nagy örömmel közölte velem, hogy beszélt a Növénykísérlet! Állomás igazgatójával – melleleg említettem meg, hogy az egy anglofil pali volt, tehát liberálisabban gondolkozott – és ezek elküldték engem Kárpátaljára, hogy csináljam meg a terület florisztikai térképét, tavasztól őszig, aminek az volt az értelme, hogy a háború miatt megszűnt egy sor gyógyszer behozatala, tehát szükséges volt a kárpátaljai gyógynövények termőterületeinek felderítése, mert az az országrész ezekben rendkívül gazdag volt, csak nem tudták, hogy ezek hol vannak, tehát ez egy kifejezetten botanikai munka volt, nyolcvan pengő fizetéssel, de ez csak tavasztól őszig létezett és a Kórbonctanról mindig elengedtek erre a munkára. Harminckilencről egy biciklivel jártam a falvakat, később motorkerékpárt kaptam, gyűjtöttem a növényeket, ebből is van botanikai közlényem ...

A gép erős kattanással kikapcsolt, a szalag lejárt. Az idő is előrehaladt, egyre ritkábban hallatszott fel az autóbuszok, villamosok zaja. Elkészöntem, Levendel kikísért a lépcsőházba, nyomkodta az automata gombját, de nem gyulladt világítás, nem baj, lent már van villany, mondta, ha óvatosan mész, letalálsz, a kapu vajon nyitva lesz-e, kérdeztem, Levendel nevetett, ebben a házban ötvenhat óra óta egyszer sem volt kapuzárás, s elnehezült léptekkel visszament a lakásba. A lépcsőről még néztem őt, mint az előszoba fénye végigöntötte alakját, istenem, doktor Levendel gondoltam, reggel ötkor kel s este, mielőtt vele találkoztam, még elmentek Marikával és lefürdették a mamát, itt élünk ebben a nagyvárosban, egymás mellett és alig tudunk valamit egymásról. Életek, életek, mennyi élet, ki fogja ezt valaha megérteni, hogy vettem ezeket magamba, hogy kerestem, búvárokodtam, szaglászta ezt a dúsan burjánzó embertenyészetet, míg elém állt doktor Levendei példázata, mint a megírandó mű, fogják-e érezni, érteni az író viaskodását a múltból előbugyogó emlékekkel, hogy érvényes példázatként, műként mutathassam fel az olvasónak, aztán elhagytam az egész gondolatsort, fáradt voltam magam is.

A következő beszélgetést ismét Levendei lakásán folytattuk, pontosan nyolckor érkeztem, Levendei a televízió mellől tápázkodott fel, gyere menjünk a dolgozóba, mondta, a híradót, hacsak tehetem, megnézem, a Mari röhög rajtam, hogy én még mindig várok valami igazi hírt, Lacikám, te nem tanultad meg, hogy semmi igazán jelentős és fontos esemény nem történik, ami valóban új volna, persze én is látom, hogy a lerakott síneken, meghatározott menetrend szerint halad az egész világ, azért mégis végighallgatom az összes sztereotípiákat, mit csináljak, a bőrömből nem tudok kibújni, mosolyogtam, várod, hogy valami igazi nagy változás történjék, szeretnéd, ha a rossz, amivel át meg át van itatva az élet, jóra fordulna, de hát ezt várhatod ... Levendel öntött a bekészített konyakból és én hosszú kérdéssel indítottam a beszélgetést, kérdéssel, ami már-már fejtegetéssé változott:

– Olyan korba értünk az élettörténetedben, amikor már lezajlott az Anschluss, megvolt az érettségid, aztán sikertelen kísérleteid következtek, hogy bejuss az orvosi fakultásra, hogy egyetemi polgárrá válhass magad is, azaz: életednek ebben a rövid,

összezsúfolódott szakaszában szembe találtad magad az antiszemitizmussal, hirtelen és váratlanul, kívülről rád borított problémaként rádnehezedett a tudat, hogy zsidó vagy. A zsidókérdés, ami egy bizonyos fajta elnyomó és megalázó tényezőnek szánva irányul ra a magyarországi zsidóságra, most már a te életedben is kikerülhetetlenül, pontosabban megkerülhetetlenül jelentkezik, valahogy úgy, mint mikor a hajó a kikötőbe jutás előtt hirtelen hajótöréssel fenyegető zátonyok közé kerül. Úgy érzem, ez az a pillanat, ami kor megszakítjuk a curriculum vitae kronológiáját és visszamehetünk a családot történetébe, a gyerekkorodba, hogy szemügyre vehessék, mikor talákoztál először te magad ezzel a problémával? Azzal, hogy te zsidó vagy. Akár úgy, hogy zsidó vallásé, vagy zsidó családon belül élő ember; – egyáltalán, hogy ez a tényező hogy bukkant föl? Vajon a gyerek játszópajtások nem csúfoltak-e? Én a magam gyerekkorából emlékszem, hogy, csak úgy, egymástól fölkapva, meg egymást utánozva daráltunk, hadartunk játék közben különféle mondókákat, versikéket, amik a zsidókat gúnyolták. Meg merem kockáztatni neked, hogy minden tudatosság nélkül, talán groteszkül hat, ha azt mondom, hogy nem volt ebben igazi antiszemitizmus, mert egyszerűen nem is tudtuk, hogy mi az, és mi a zsidó fűszeres fiával ugyanúgy barátkoztunk, mint a többi sráccal, eszünkbe sem jutott, hogy őket külön csúfoljuk, azért, mert zsidók, de mégis, ezek a versek valahonnan fölülről szivárogtak le hozzánk, a társadalomban fölöttünk elhelyezkedő, korosabb emberektől csörgött le valami meglevő, korlátolt, buta antiszemitizmus eredményeképpen. Talán nem is kell erről többet beszélnem, világos, hogy mit akarok kérdezni, a családon belül nálatok volt-e vallásosság, ezek a rituális dolgok, a péntek esti gyertyagyújtás, jártatok-e a zsinagógába, vagy éppen köpött apád ezekre a dolgokra ...

– Úgy vágyóik ezzel az egész dologgal a zsidóságom kérdésével, hogy ahogy öregszem, úgy kezd számomra fontossá válni. És így van ez egy sor más problémával is, ami a fiatalságomat végigkísérte, ami gyerekkoromban történt velem; – akkor nem volt fontos, most válik fontossá a szememben. Értem is ennek okát, az életem során felrakódó események rajzolják ki valóságos jelentőségkörét, a tények, hogy zsidó vagyok, másrészt tapasztalom a zsidók egy részénél, hogy megkerülik ezt a kérdést, mások, számomra ellenszenvesen, úgy csinálnak, olyan magatartásformákat vesznek fel, mintha ők nem is lennének zsidók, kompenzálnak, ezek a jelenségek is arra készítetnek, hogy a saját magam értéséhez nyíltan és őszintén vegyem szemügyre ezt, ami nálunk ma kényes kérdés. Rögtön az elején kezdeném tehát: gyerekkoromban ez számomra soha nem volt probléma, soha nem éreztem, hogy ez rámnehezedett volna, a helyzetünk teljesen egyértelmű volt, zsidó család voltunk, ezen belül apám volt a meghatározó erő, attól kezdődően, hogy felkerült Kolozsvárról Pestre, zsidónak vallotta magát, istenhívőnek, azt hiszem, az is volt, anyám, aki Beregszász mellől, Kisbégányból került fel, szintén vallási nevelést kapott, de amiben mi eltértünk másoktól, az a családukban meglevő-nyitottság volt, talán kicsit érthetőbben kell megmagyaráznom, hogy mit értek ez alatt. A bevándorló zsidóság magával hozott gettó-szelleme, hogy egymás közt érzik jól magukat, az, hogy a kiközösítések révén önmagukban is kifejlődött az összefűzés, a bezárkózás, a maguk világába, tehát az, hogy ők zártak voltak – ez belőlünk hiányzott. Éspedig azt hiszem, azért, mert Erdélyben más volt a helyzet.

– Nyilván arról van itt szó – vettem közbe –, hogy Erdélyben az évszázadok során kialakult egy bizonyos fajta tolerancia, mert az élet másként nem ment, a katolikusoknak, protestánsoknak tudomásul kellett venni az unitáriusokat, mindnyájuknak a görögkeletieket, a zsidókat, a magyaroknak együtt kellett élni a románokkal és a szászokkal, aránylag kis területen össze voltak zsúfolódva a legkülönbözőbb nemzetiségek és vallások, nem lehetett begubózni, elzárkózni, mert az élet-érdekek, a gazdasági tevékenység szerteágazott, s ha becsukódnak kis közösségekbe, önmagukat

fojtják meg ...

– Igen, bizonyára így volt, abban, hogy valaki zsidó, vagy unitárius, senki számára semmi különös nem volt, mert hozzászoktak ahhoz, hogy az egyik ilyen, a másik olyan és ez így van rendjén. Tehát, visszagondolva gyerekkoromra, úgy emlékszem, apám barátkozási, vagy érdekeltségi köre igen sokrétű volt, semmiféle tendencia nem mutatta, hogy ő a barátait, vagy üzletfeleit csak zsidókból válogatta volna össze. De ehhez az is hozzátartozott, hogy apám szombatonként templomba ment, anyám péntek este gyertyát gyújtott, a gyerekekre ez nem sokat hatott, a lányok például abszolúte nem törődtek az ilyesmivel, én mentem a templomba apámmal, nekem ez nagyon érdekes volt, olyan tizenkét tizenhárom éves koromig magamat kifejezetten vallásosnak éreztem. Sőt, még kritizáltam is apámat, mert úgy éreztem, ez nála csak felszín, a szokás hatalma, később, már érettebben gondolkozván, megsejtettem, hogy apámnál a vallásosság, a ragaszkodása a vallásossághoz az ő származásával volt kapcsolatos, menekült az elől, hogy ő egy törvénytelen gyerek, egy kakukkfióka, tehát ő legitimálni akarta azt, hogy ő igenis, egy rendes zsidó ember.

– Hogy ő nem zabigyerek ...

– Igen, méghozzá egy félvér zabigyerek. Később teljes világossággal láttam, hogy ő ezt akarta elkendőzni a vallásossággal. Aztán éhhez hozzájött, hogy érdekes hullámozást is láttam nála, ha nagyon rosszul ment a sora, csökkent az Istenhez való ragaszkodása, ha jól ment, akkor növekedett... Ezt én szavamra merem állítani, hogy ez így volt...

Az utolsó mondatot Levendel már jóízűen nevetve mondta, én is vele nevettem:

– Jaj, de drága ... Istenem, de drága ... ez az egész.

– Tehát megerősítem – folytatta Klauss hogy a kiinduló kérdésedhez visszatérjek, engem soha, se az óvodában, se a játszótéren nem gúnyoltak azért, hogy Zsidó vagyok. Ha kérdezték, megmondtam, de ennek semmi konzekvenciája nem volt. Nem volt ez téma akkoriban. Nem volt ez téma. Később igen, akkor már polarizálódtak az emberek, a gimnáziumban már téma volt és később, az életben többször mellbevágott ez a probléma. Én azt hittem, hogy ez már egy elintézett ügy és néha még most is mellbevág. De, hogy visszatérjek a saját fejlődésemre, a vallásban én eljutottam a felavatásig, a zsidóknál van ez a bármicvó, amikor a gyereket férfivá avatják, én egész odáig mentem el, erre felkészítettek a hittanórákon, már tudtam héberül olvasni, a szavakat nem értettem, de a betűket már ismertem, és akkor teljesen váratlanul olyasmi történt, olyasmin mentem keresztül, ami az én egész akkori életemet megrendítette, törést idézett elő nálam. Olyasmiről kell itt beszélnem, ami az én apám egész akkori gyötrelmes életét megmutatja. Azt már említettem, hogy őt az apja üldözte és tizenegy éven korábban elzavarta hazulról ...

– De mért zavarta el? – kérdeztem.

– Azt mondta, ő már ilyen nagy kölköt nem etet. Öt osztályon túl van, menjen dolgozni. Nem szerették egymást, nagyapám nem tudta lenyelni, hogy a gyerek nem az övé és ezért a gyereken állt bosszút. Ami utána következett, apám hányatott életét már elmeséltem, a vergődéseit, öngyilkossági kísérleteit, az elárverezéseket, nos, tehát ez már a felavatásom után történt, hogy apám ott a Váci úton nyitott egy kis italmérést, megint megpróbálta, hogy a maga lábára álljon, de minden töke nélkül, ma már ezt egyszerűen nem is értem, hogy mért csinálta, miben reménykedett. Tulajdonképpen egy rendes italmennyiséget se tudott megvenni, amivel kezdetet lehetett volna, csak éppen mindig annyit, amennyi aznapra kellett. Ezt úgy csinálta, hogy a közelünkben, a Krayerházban volt egy rendes, nagy kocsmá és ha elfogyott az öt liter pálinkája, akkor engem átküldött a demizsonnal, hozatott pálinkát és azt újra kimérte. Majdnem, hogy haszon

nélkül, épp csak, hogy menjen a verkli. Na most az történt, hogy Hosszúnapkor, a templomban ennek a nagy kocsmának a tulajdonosa a Gärtner úr elkapta az apámat azzal, hogy lopja őt, ő rájött arra, hogy apám összejátszik a csaposával, mégpedig úgy, hogy én mentem az ötliteres demizsonnal, és három literért fizettem, de négy litert adott bele a csapos, tehát megvesztegette a csapost és mindig több pálinkát kapott, mint amennyit fizetett. Apám ezen rettenetesen felháborodott és visszautasította, hogy ez hazugság, és rágalmazás, és megesküdt az én életemre, hogy ez nem igaz. Hosszúnapkor, ünnepben. Na most számomra az egészben az volt a megrendítő, hogy igaz volt.

– Igaz volt? ...

– Igaz volt, mert valóban csinált ilyet, mert ennyi volt a haszna. Mert különben nem jött ki, mert ő nem tudta drágábban adni, mint amaz, mert akkor a kutya se tette volna be a lábát hozzánk. Ez az eset, amikor apám ott az én jelenlétemben esküdt az én életemre, hogy mondjam ezt neked, jobban lerántotta a leplet a vallásról, mint, teszem, száz ateista brosúra. Megiszonyodtam az egésztől, de ettől az egész mechanizmustól, az üzlettől, a pénzért való hajszától is. Ugyanakkor tragikusnak is éreztem apám szerepét, mert végeredményben miértünk tette, a családjáért, a gyerekekért, a megélhetésért. Nem is tudtam eléggé haragudni apámra, de valamiféle gyűlölet gyökeret vert bennem, elidegenedtem tőle, szakadás állt be közöttünk. Mindez úgy, hogy a konkrét esetről egy szó sem esett közöttünk.

– Nem kérdezted meg tőle, hogy ...

– Nem lepleztem le, pedig tudtam az egésztől, ő nem mondott igazat a Gärtner úrnak, tudta, hogy hazudik és hogy hamisan esküszik, én részese voltam az egész machinációnak, nap-nap után engem küldött át a demizsonnal, mert én nagyon eszes gyerek voltam, mindent rám lehetett bízni.

– Várjál csak, Lacikám, ebben a hamis esküvésben azért volt egy kis hitetlenség apád részéről. Ő nem hitt ebben az egészben, hogy amire esküdt, az valóra is válhat. Lappangó hitetlenségről tanúskodik az eset...

– Hát persze, amiről beszéltem, hogy amikor neki nagyon rosszul ment a sora, csökkent az Istenhez való ragaszkodása. Ez is benne volt, bizonyos. De most egy másik szálhoz is vissza kel! kanyarodnom a vallással kapcsolatban. A természettudományos érdeklődésemhez, ahhoz, amikor én az atomelméletet megértettem, az elektronokat, a protonokat, a magelméletet, a Niels-Bohr-féle atommodellt és az egész világmindenséggel való összehasonlítást. Én egyszerűen ma sem tudom, hogy ebből számomra milyen logikával jött ki a teljes elvetése minden metafizikus teóriának és jelenségnek, de valósággal robbanásszerű szakítás volt ez a vallásos hittel, annak ellenére, hogy a természettudományos tárgyakat tanító tanárok ezeket az ismereteket soha nem kötötték össze a vallás cáfolatával, ilyesmiről akkor szó sem lehetett, de például a Mende tanár úr maga is kifejezetten vallásos volt. Szakítottam a vallással, de, megőrizve azt, hogy zsidó vagyok.

– Na de visszatérve a kiinduló kérdésedre; vallásosak voltunk, de inkább formálisan, mert a szigorúan rituális dolgokat mi nem tartottuk be, disznóhúst ettünk, nem vettük figyelembe, hogy kóser, meg más ilyesmit. Amit itt neked felvázoltam, ez tulajdonképpen egy asszimiláns zsidó család képe, de egész más, mint a pesti – megszokott, mert nálunk ismeretlen volt a zsidó-neurózis, a zsidó-félelem, az, hogy a nem-zsidók „goj”-ok, mert ez már viszontválasz a gyűlöletre, az elkülönítésre és ebben az egész nyitottságban benne lehetett ez az erdélyi, falusi eredet...

– A nagymamádról tulajdonképpen keveset beszéltél s különös módon bennem vissza-visszajár ez az érdekes öreg néni...

– A nagymamám zsidósága mélyebb lehetett, mert ő állítólag egy sakternak az árvája volt, nagyon szép lány, de nagyon szegény és éppen ezért, mikor árván maradt, odaadták ehhez a Levendel-Farkashoz, akit nem szeretett, és akivel aztán nagyon rosszul élt. Az egy brutális, analfabéta paraszt-zsidó volt, a nagymamám meg egy finomlelkű asszony, nemrég jártam abban a faluban, Berkeszen s talákoztam apám egyik iskolatársával, a Kelemen Menyus bácsival, villával a vállán jött haza a mezőről, olyan hetvenhat-hetvennyolc éves lehetett, még dolgozott, a felesége, a Kati néni pontosan leírta a nagymamámat, megmutatta hátul a derekán összekulcsolva a kezét, kicsit meghajolva, hogy így járt s akkor arra gondoltam, hogy ha valakire így emlékeznek ma is, hogy a mozdulatát őrzik, egy öreg, tudatlan asszonyra, akkor az benne volt a közösségben ...

– Ez a Kelemen nem volt zsidó ...

– Nem, ezek parasztemberek voltak.

– De mondtad, hogy a nagyapád is parasztember volt...

– Igen, de ő zsidó volt. Abban az ellenségességben, ahogy apám beszélt róla, az ő kritikájában az is benne volt, hogy nagyapámat vallástalan embernek tartotta. Talán említettem, hogy nagyapám, ha igaz, talált gyerek volt, teljesen bizonytalan, zűrzavaros eredettel. Nagyapám paraszt volt, de még a ház se volt az övé, amiben lakott, mindenféle nehéz munkát végzett övele, napszámba is. A Kelemen Menyusóknak volt egy kis földjük, a nagyapámnak nem. A nagyanyám, ahogy nekem mesélték, nagyon okos volt, ő rábeszélte a falubeli asszonyokat, hogy közösen fogadjanak fel egy szekeret és úgy vigyék be a gyümölcsöt Nagybányára eladni, mert így sokkal olcsóbb, mintha külön-külön mennek, aztán ő ajánlotta, hogy szárítsanak gyümölcsöt, télen többet kapnak érte, meg ilyeneket talált ki, amiért nagyon szerették őt. Amikor aztán Pestre került, az Anschluss idején, egyszerűen nem értette, hogy itt mi van, de így, ahogy mondom neked, teljesen értetlenül kérdezte: ezeknek meg mi bajuk van, miért zsidóznak? Tehát körülbelül ezt tudnám én a családra vonatkoztatva ebben a problémakörben elmondani. A gimnáziumban már szembetalálkoztam a zsidó-problémával, volt egy-két tanárunk, aki antiszemita kijelentéseket tett, de nem rám személyesen, mondhatnám, egyik diákra se konkrétan, hanem csak úgy általában. Például az olasz tanárunk, aki „hivatalból” volt fasiszta. Én az antiszemitizmus felleobbanását az érettségivel kapcsolatban, illetve utána éreztem, amikor nem vettem fel az egyetemre. Amikor aztán bevonultattak, amikor elvittek katonának, illetve munkaszolgálatra – nekem nagyon sokáig a csodálkozás volt az alapérzésem, hogy mi ez? Tulajdonképpen mi történik? Miért? Nézd, akinek van egy erős zsidó identitás érzése, az egyszerűen tudomásul veszi, hogy ez van, szembeszállók, vagy szemben állok vele – de én belülről voltam megtámadva ... Bennem nem volt semmi elkülönülés, hogy más vagyok, mint akármelyik ember, én ezt teljesen igazságtalannak, mesterségesen csináltak éreztem, én soha nem lapultam, nekem nem volt semmiféle kisebbségi érzésem, és teljesen tehetetlenül mindig az járt a fejemben, hogy én soha senkinek se ártottam, nem csináltam semmi rosszat; Soha nem tudtam az embereket aszerint osztályozni, hogy zsidó vagy nem zsidó, nem mosta el az ellenszenvemet, ha az illető valamivel rászolgált, a tény, hogy történetesen ő zsidó. Amikor tanítottam, korrepetáltam, a gyerekek között voltak lükütyiek, vagyis butácskák, vagy komiszak. Például a Groszmann gyerekekhez nem szerettem járni, mert ott állandóan éreztették velem, hogy ők gazdagok. A bakancsomat le kellett vetnem az előszobában, nem lehetett másképp belépnem a szép szobájukba, mindig meg akartak kínálni, nem vagyok-e éhes, nem, köszönöm, mondtam, jól vagyok lakva, pedig kopogott a szemem, a gyerek komisz volt és azt éreztem, hogy ők állandóan meg akarnak alázni engem. Utáltam ezt a famíliát, tényleg csak a pénzükért jártam hozzájuk, de nem antiszemita alapon, hanem,

mert mint emberek, olyanok voltak. És ugyanakkor számtalan zsidó gyerekkel nem volt semmiféle bajom. Érdekes, hogy a zsidóságból eredő konfliktusok, bonyodalmak a későbbi években is végigkísértek, Kárpátalján, amikor botanizáltam, s amikor bevonultam, utána is.

– Hová vonultál be?

– Szokván besoroztak és 1941. október 13-án Kassára kellett bevonulnom, akkor még sorkötelesként, a katonasághoz, mint karpaszományos honvéd. Egyedüli pesti fiú én voltam, a többiek, akikkel együtt szolgáltam, a kárpátaljai zsidó fiúk hallatlan ellenszenvvel fogadtak engemet, a „mamerlandi”-t, ahogy ők mondták, és azt kérdezték mindjárt tőlem, hogy tudok beszélni? Mondtam, hogy leginkább magyarul. Mire ők: és ha magyarul nem tudnál, akkor, ugye, ugatnál? Mert ők beszéltek ruszinul, csehül, magyarul, németül, meg jiddisül is tudtak, volt aki románul is, egyiket se jól, de sok nyelvet tudtak, igaz, rosszul, de mégiscsak tudtak.

– Ezek gazdag zsidók voltak?

– Nem, nagyon szegény ruszin zsidók voltak.

– És honnan volt ez a nagy büszkeségük?

– Nem volt ez büszkeség. Gyűlölet volt. A magyarok iránti gyűlölet. A csehek alatt szabadabban éltek, a Felvidék visszacsatolása azonnal egy antiszemita hullámot zúdított a nyakukba. Én is magyar voltam, asszimiláns zsidó, addigra én már teljesen elfelejtettem a héber imádságokat, az ő szemükben én barom voltam, van is erre egy zsidó kifejezés, „am horec”, ami azt jelenti, hogy a „föld barma”, ezt olyanra mondták, aki írástudatlan, aki buta, én ilyen voltam nekik zsidó szempontból, aztán azért is gyűlöltek, mert én érettségiztem, meg botanizáltam, olvastam, tehát más voltam, mint ők, és mindez a későbbiek során elfogadtatott, merem állítani, az hogy én életben maradtam Borban, az annak is betudható, hogy amikor már senkinek nem adtak egy darab kenyeret, nekem adtak. Nem azt mondom, hogy önzetlenül, mert én kötöztem, meg ápoltam őket, szükségük volt rám, de mégis, teljesen mellém álltak és védtek. Talán most így az idők távolából komikusnak hangzik, ha azt mondom, hogy tehát nekem volt egy másik asszimilációs ügyem, és éppen a zsidóság felé, az elfogadtatásom, a „fin”-ek felé...

– Fin-ek? Miért „fin”-ek?

– Ez úgy rájuk ragadt, mert amikor kérdezték tőlük, hová valók, hát mondták, hogy „fin Munkács”, a német „von Munkács”-ből alakult így, fin-Munkács, fin-Beregszász, így aztán a kárpátaljai zsidókat általában „fin”-eknek nevezték. Nem tudom, ebben a vonatkozásban mondjak-e még valamit, vagy elég-e ez abból a bizonyos zsidóság-komplexusból?

– Lacikám, azt hiszem, tökéletesen elég. Azt mondanám, talán menjünk vissza most már kronologikus sorrendben az életed további eseményeihez.

– Akkor most Mariról kellene beszélnem, ahogy belépett az életembe, mert mindabban, ami velem történt a későbbiekben, neki nagyon fontos szerepe van.

– Rendben, kezdjük tehát azzal, hogy ismerkedtetek meg Marival?

– Leérettségiztem harmincnyolcban, én addig abszolúte nem jutottam oda, hogy lányokkal foglalkozzam, nagyon sok teher nehezedett rám, nagymamám beteg volt, Elizke nővéremet is ápolnom kellett, tanultam és tanítottam, igaz, kamasz voltam, de semmiféle manifeszt találkozásom, ismerkedésem lányokkal nem alakult ki. Magam ebben teljesen naiv voltam, bár tudtam a kurvákról még a Víg utcai időszakból, meg az osztálytársaim is elmesélték, hogy megbaszták a cseléd lányokat, vagy jártak kuplerájba, én ezeket érdeklődve hallgattam, de nem mertem megmondani, hogy még szűz gyerek

vagyok, mert kiröhögtek volna. Tehát ilyen szituációban érkeztem el az érettségihez, és akkor már én a Mari nagyon nézegettem, mivel ők is Felsőgödön laktak. Gyönyörű lány volt a Mari és éreztem, hogy itt valami baj van, mert valahányszor megláttam, nagyon dobogott a szívem. Megismerkedésünk a Dunán történt, egy szabónak a fia mutatott be neki...

A magnó hangos csattanással kikapcsolt, a szalag lejárt. Ügy éreztem, szépen világosodik, kerekedik a kép, amit az érintett témában felszínre lehetett hozni, azt elmondta Leven dél, most már nyugodtan át lehet evezni a szerelem derűsebb, világosabb tájai felé, ha ugyan azok lesznek, ámenre Levendél László és Mari útjai vezetnek. Megfordítottam a kazettát és Levendél mondta tovább a történetet:

– Ment a Mari és mentek utána a kölykök, megszámláltam, huszonkettőn voltak, ahogy elnéztem őket, mindegyik jobbképű, mint én, egyikük közülük Pozsonyból jött fel, egy orvostanhallgató, az nagyon szerelmes volt a Mariba, de mások is, a Mari kedves volt hozzám is, mert azt gondolta, majd én is besorolok a falkába, és természetesnek vette, hogy ő szép lány és jönnek utána a fiúk, és én is beállók a hódolói közé, és ettől a gondolattól én egyszer dühbe gurultam, és megmondtam neki, te, én nem azért akartam veled megismerkedni, mit gondolsz, én ezekkel akarok utánad nyargalni, én most befejeztem a Mirabilis jalappa kísérleteimet és most akarom a muslica-kísérleteket csinálni, ahhoz nekem segítség kell, azt nem lehet egyedül csinálni, és én csak meg akartam kérdezni, volna-e kedved velem ebben a munkában részt venni én csak ezért akartam veled megismerkedni, nem azért, hogy neked udvaroljak, udvaroljanak neked ezek, mire Mari legnagyobb meglepetésemre azt mondta, hogy őt nagyon érdekli a dolog... Hát így indult ez, a Duna-parton, Mari fürdőruhában volt, én klottgatyában, aztán később is találkoztunk, a Mari biciklizett és engem egyre jobban felforralt ez a nyár, gondold meg, az első szabad nyaram volt, érettségi után, amikor nem kellett minden nap bemennem Pestre, csak néha, ahhoz a néhány bukott sráchoz, akiket a pótvizsgára előkészítettem, volt egy egész hónapom, még a kórbonctan előtt, az első lélegzetvételem volt, és akkor egyszer a Mari meghívott hozzájuk, hogy bemutasson a szüleinek, én a falu másik végén laktam a patak partján, abban a vizes házban, amit már említettem, szóval meghívott és én úgy éreztem, hogy nekem jó benyomást kell tennem és felvettem a sötét zakómat, augusztusban felöltöztem az érettségi ruhámba, a ki fordítottba, mert az volt az egyetlen rendes ruhadarab, amit felvehettem ...

– A papa mi volt? Mivel foglalkozott?

– Zeneakadémiára járt. Hegedűművésznek készült, de húszéves korában forradalmi kormánybiztos volt, a frontról főhadnagyként tért haza, orosz fogságból ...

– Ott ismerkedett meg a bolsevizmussal – vettem közbe.

– Nem, ő nem volt bolsevik, ez a Károlyi kormány alatt történt, ő nem jelentkezett a Vörös Hadseregbe, sőt voltak is konfliktusai a tanácskormány alatt a terror miatt... Csodálatos intelligenciájú ember volt egyébként, angolul, németül, franciául tudott, szanszkritül tanult, és gyönyörűen hegedült, azt hiszem a Mari tőle örökölte a nyelvtelhetségét, a tanácskormány után természetesen nem engedték dobogóra, és a művészi karrierje derékba tört...

– Ezek szerint volt valami szerepe a Tanácsköztársaságban is ...

– Igen, ha jól emlékszem, a forradalmi ügyészségen dolgozott és épp ott került a Kun Béláékkal vitába, mint említettem a terror miatt, de ez a szereplése is bűn volt a Horthyék alatt és akkor a szocdemek az OTI-hoz dugták be könyvelőnek, de végül onnan is kirúgták, így orientálódott a könyvkereskedelem felé, a Mari egyik nagynénjének a támogatásával nyitott egy kis könyvesboltot a Múzeum körúton, meg

hegedűórákat is adott, állítólag így ismerte meg a Mari anyját, aki szintén nagyon szép lány volt, de a hegedüléshez olyan tehetségtelen, hogy a tanár úr azt mondta, inkább elveszi feleségül, csak ne kelljen őt tovább tanítani ...

Levendel utolsó szavai már belemosódtak a nevetésbe s ugyanígy folytatta tovább a saját történetét:

– Na most gondold el, én akinek az apja őt elemit végzett és már a Marin keresztül ismertem a családját, a teljes szorongásommal kiöltöztem feketébe, augusztusban ...

– És nem emlékeztél arra, hogy egyszer már kiröhögtek a haverjaid ebben a szerelésben? – kérdeztem.

– De igen, csak én akkor azt hittem, hogy ez csak az ő rosszindulatuk ... Tehát megjelentem náluk és a papa nagyon kedves volt hozzám, de egyszer csak bement a szomszéd szobába és kijött egy szürke kabáttal és azt mondta, hogy ő ezt kihízta, közben olyan sovány volt mint a böjti hering, meg őneki ez csak itt lóg a szekrényben és ő ezt szeretné nekem adni. Nekem lángba borult az arcom, teljesen meg voltam alázva, említettem, hogy én nagyon nehezen beszéltem, mert szörnyen gátlásos voltam és valahogy eldadogtam, hogy van nekem annyi zakóin, hogy alig fér a szekrénybe. A kabát nem kellett, de a lányról nem mondtam le, mert majd megevett a fene a Mariért.

– Hány éves volt akkor a Marika?

– Ötödikes gimnazista, 15 éves, olyan volt, mint valami kölyök. Teljesen más volt, mint a környékbeli lányok, hogy próbáljam ezt veled érzékeltetni, nem volt a szó megszokott értelmében vett úrilány, de mégis, roppant természetes volt, finom és kedves, állítólag kislánynak nagyon csúnya volt és a pubertásban hirtelen kiszépült, és ő ezt nagyon élvezte, hogy futnak utána a fiúk. No, most engem a papa, a későbbi apósom megszeretett, ő látta világosan a helyzetemet, az életkörülményeimet, hogy tanítok a családjáért, botanizálok, figyelemmel kísérte, ahogy az orvosi pálya felé törtem, tanúja volt, amikor ismételtelen elutasítottak az egyetemről, ahogy elmentem tíz pengőért a Kórbonctanra s mindez benne erős rokonszenvet ébresztett, aztán közbejött még egy dolog, én a Feltámadás hatására tolsztojánus lettem, ők vegetáriánusok voltak, a Mari nem evett húst, én se ettem, miattam ne kelljen levágni az ártatlan állatokat, mindent elolvastam Tolsztojtól, amihez akkor hozzáfértem és egy neokrisztiánus életfelfogás alakult ki bennem, ebbe biztos belejátszott az Elizke halála, a nagymama halála, de ahogy őket ápoltam, az már egy mánia volt, engem ezzel később csúfoltak is a mozgalomban, hogy „Krisztus-kommunista” vagyok. Érdekes vonulata ez az életemnek, rövid időre koncentrált, nagyon szoros periódus, de a nyomai ma is megvannak, bizonyos elvi konzekvenciáit örökre hurcolom magammal, én azzal a harminckét éves vörös zsidógyerekkel, aki a keresztfán meghalt, ma is tartom a rokonságot...

– Hol halt meg? Ki?

– Krisztus.

– Ja. Szóval a Krisztussal. Nem kapcsoltam hirtelen.

– Igen. Azzal a vörös zsidógyerekkel, én ezt határozottan vallom, ma is, hogy azzal nekem van egy lelki kontaktusom és azt hiszem, hogy ezt egy orvos el is tudja viselni. Biztos, hogy amit most is csinálok, az alkoholista tébécések ügye, az alkoholizmus elleni küzdelem; – ehhez az egészhez kell egy lelki attitűd. És milyen erőt ad ez az embernek? Hogy például amikor Borban behoztak hozzánk egy srácot és láttam rajta, hogy rettentően éhezett, ki van éhezve, odaadtam neki az utolsó darab. Kenyeret, pedig én is éhes voltam. Állítom neked, hogy többet táplált az rajtam, mintha megettem volna. Nem tudom, érted-e? Határozottan le kell szögezmem, hogy ennek semmi köze nem volt a valláshoz, ezek olvasmányélmények, meg az élet valóságos behatásai

nyomán alakultak ki bennem. Biztos, hogy az apósommal való találkozásom is erősítette ezt, aki forradalmárnak indult, de megtörték, csalódott s mindez beletorkollott nála egy transzcendens, határozottan baloldali, de antimaterialista felfogásba, a teozófiához kapcsolódott – ezek nekem idegen dolgok voltak, soha nem tudtam ebbe beleilleszkedni, de tisztelettel néztem s áhítattal hallgattam a csodálatos hegedűjátékát is. Emellett volt egy másik vonulata is a szellemi fejlődésemnek, a Kondor Gyuri nekem iskolatársam volt, az a Kondor Gyuri, aki a Goldmannal dolgozott együtt az illegális kommunista pártban, ő nem bírta az iskolát, elment egy rajziskolába, de onnan is kikerült, végül a Filtextnél dolgozott textilrajzolóként, de feketelistára került, kitették. Én a Kölcseybe jártam, de továbbra is összejöttünk, én őt nagyon szerettem, mert más volt, mint a többi gyerek, tőle hallottam először a szocializmusról, a kapcsolatos dolgokról, munkásmozgalomról, izgatott a dolog, nem volt ezt nehéz összekapcsolnom a Tolsztojánizmusommal, szóval valami ebben a vonatkozásban is formálódott bennem, ez az egész akkor vált komollyá, amikor a Kondor Gyurkának szorult a helyzete, de ez már később volt, Kárpátalján, nagyon előreugrottam, hiszen a Mariról kezdtünk beszélni, de a dolgok mindig, mindennel összefüggnek. Vissza kell mennem megint apámhoz.

– Menjünk vissza, úgylis összetalálkoznak a szálak ...

– Újra emlékeztetnem kell arra az anyagi szituációra, amiben apám vergődött. Az idő tájt, mikor érettségiztem, kocsikísérőként helyezkedett el Grósz úrnál, aki megkedvelte és a bizalmába fogadta őt és pénzbeszedőt csinált belőle, igen csakhogy akkor volt beteg az Elizke is, kellett a pénz orvosokra, gyógyszerre, sehogysem bírt kijönni abból a kis fizetéséből. Hozzányúlt tehát a kasszírozott pénzekhez, éspedig úgy, hogy volt egy Boros nevű kollégája, ezzel összejátszottak. Apámnak le kellett számolni hétfőn, Borosnak csütörtökön. Apámnak hétfőn hiánya volt, engem elküldött a Boros úrhoz, az kölcsön adott neki a nála levő pénzekből, apám le tudott számolni és amit kedden, szerdán kasszírozott, abból visszaadta a pénzt Borosnak, hogy csütörtökön az is le tudjon számolni. Persze, ez az összeg az idők folyamán egyre növekedett. Nekem ez borzasztó volt, látni, Hogy apám ezt csinálja, Elizke is nagyon haragudott érte, ő egy szigorúan etikus lény volt, én is gyűlöltem apámat emiatt, de ugyanakkor felmentettem s még én védtem Elizke előtt, de hát nézd meg, miértünk csinálja, a családjáért, azon az egy cigarettán kívül semmi szenvedélye nincs, ugyanakkor iszonyodtam ettől az egésztől, a pénzvilágtól, ami így megnyomorítja és lealjasítja az embereket, menekülni szerettem volna belőle, a végén persze minden kiderült s onnan is kirúgták apámat, nem lett baja, nem jelentették föl, mert megsajnálták, de mi újra a nyomor fenekére kerültünk s így talán jobban megérted, hogy miért követelte tőlem, hogy én normális pénzkereső életet éljek, bennem volt az egyetlen reménye, a fiában, engem tartott a legtehetségesebbnek a gyerekei közül, belém kapaszkodott és teljesen kétségbeesve látta, hogy kémiával foglalkozom, botanizálok, hogy orvos akarok lenni, mi a fenéből akarsz te orvos lenni, meg hogyan, mikor fel se vesznek és ki fizetné a tandíjat és elmebajnak tartotta, amikor a Kórboncbtanra mentem dolgozni, mert Elizke is abba halt bele, gyűlölettel szidott, hogy megszállott vagyok és mániákus meg eszelős – és ebben a szituációban lettem szerelmes a Marikába. Apám tudta, hogy ez művelt család, ő meg az öt elemijével ... De nem is ez volt a baj, megnézte a felső-gödi házukat, azt a parányi könyvüzletcskét a Múzeum körúton és tudta, hogy ezek is szegények. Nincsenek abban a nyomorban, mint mi, de szegények.

– És szeretett volna neked egy jó partit...

– Igen, de azért, hogy én ne kerüljek abba a nyomorba, amiben ő is volt, meg mi mindnyájan. Hogy jobb legyen az életem. Apám nagyon durva, goromba tudott lenni, ahogy odavágott valamit az embernek, nagyapám természetét örökölte, azét a brutális

paraszt zsidóét. Egyszer is, mondtam neki, de hát apa, értsd meg, én szeretem a Marit. Elbiggyesztette a száját, megrántotta a vállát; tudod mit, van öt pengőm, menj el a Rózsa utcába. Egyszerűen kangörcsnek vette, hogy én a Marit szeretem. Holtig sértett ezekkel a megjegyzéseivel. De voltak neki a realitásokból származó ellenvetései is: hogy képzelem én ezt az egészet, mikor be vagyok sorozva, ki tudja, hova visznek, mi lesz velem ... És persze a Mari szülei se lüktettek azért, hogy elvegyem a lányukat. Az apósom engem kedvelt, de mégse gondolta, hogy én így, minden egzisztencia nélkül... Meg ő is tudta, hogy be vagyok sorozva, féltek, hogy fölcsinálom a lányukat, engem elvisznek és meghalok. Hát, erre volt is némi esélyem ... Az anyósom, az meg elment apámhoz, most mondja meg, hogy mit akar a maga fia az én lányomtól, az még nem alkalmas arra, hogy férjhez menjen, nem tud megfőzni egy tojást, meg egy teát se tud megfőzni, különben is egy hiperszexuális hisztérika, mondta a tizenhét éves Mariról apámnak.

– Micsoda? Hiperszexuális hisztérika? A Marika? – kérdeztem elképedve.

Levendel nevetett.

– Hát persze, az, hogy engem szeretett, egyáltalán, hogy szerelmes volt, az az anyja szemében hiperszexualitást jelentett... Azóta is szemére hányom a Marinak, mikor a tizenhárom fogásos kajálásokat rendezi, hogy anyád azt mondta, egy tojást se tudsz megfőzni és olyan kövérre hizlalsz, mint egy disznó, meg azt ígérte, hogy hiperszexuális leszel, hát hol vannak ezek a dolgok ... De hogy visszatérjek a dolog lényegére, mi a Marival megbeszéltük, hogy ha leérettségizik, utána összeházasodunk. Csakhogy amikor ez megtörtént, az érettségi és én ott Kárpátalján, ahol a gyógynövénytermő helyeket térképeztem, szóval ahol botanizáltam a nyári hónapokban, elmentem a jegyzőhöz, hogy meg akarok nőszülni, kiderült, hogy szülői beleegyezés kell, anélkül nem tud minket összeadni, mert én még csak huszonegy éves voltam és a nagykorúság az huszonnégy éves korban kezdődik. Közrejátszott még a dologban, hogy ez a ruszin tanító is, akinél laktam és akivel testvérien összebarátkoztam, amikor a németek megtámadták a Szovjetuniót, rábeszélte, hozsam ide a Marit, nőszüljek meg, mert ezt a területet úgylis nagyon gyorsan elfoglalja a Vörös Hadsereg és akkor itt is szovjet paradicsom lesz, megmenekülünk a magyarországi antiszemitizmustól, élhetünk és dolgozhatunk boldogan. A ruszinok között erős volt a szovjet propaganda, ők maguk is azt mondták, hogy mint nép, az oroszokhoz tartoznak, ez a tanító gyakran beszélt nekem a „Józsi bácsiról”, aki a szabadságot hozza, „majd a Józsi bácsi seggire ver a németeknek”, hát ez tulajdonképpen így is történt, csakhat odáig még nagyon hosszú utat kellett megtenni, amire akkor közülünk senki sem számított. Mondom, ez is motiválta a gyors házasságkötésre irányuló szándékunkat, de én egyébként is úgy bele voltam esve a Mariba, hogy ha megláttam, még a fülem is lüktetett, mindenképpen el akartam venni feleségül.

Doktor Levendel egy kis szünetet tartott, hogy összeszedje a gondolatait, ne gabalyodjon bele a mellékszálakba, hanem egy irányba vigye az eseményeket. Ajánlottam is, pihenjünk egy kicsit, kilencvenperces kazetta van a gépben s ezt végigbeszélni nem csekélység és az idő is nagyon előrehaladt.

(Jól emlékszem erre a beszélgetésre, a szünetre, valójában én voltam már fáradt, nehéz nap volt mögöttem. Még otthon főztem magamnak egy erős feketét, aztán indultam Levendélékhez, s most rámnehezedett az egész megveszekedett nap, s hogy itt ültünk egymással szemben, arra kellett gondolnom, Levendelnek bizonyára sokkal több jutott erre a napra, ott az osztálya, minden beteg egy gondokból szőtt világegyetem, aztán még neki is megvannak a maga vitái a kórház vezetőivel, meg a minisztérium embereivel, s mikor mindennel végez, rohan Marival a Mamát lefürdetni, utána vacsorázik s már csönget is Molnár Géza a magnójával... Most,

hogy ezt a pici szünetet tartottuk és ittunk egy korty vizskit, láttam, hogy Levendel tényleg nem fáradt, az volt az érzésem, képes lenne reggelig is beszélni, ha szükség volna rá és egyszerűen nem értettem, honnan van ez az elpusztíthatatlan életereje ...)

– Folytassuk, Lacikám.

– Hogy teljesen világos legyen a nősülésem körüli szituáció, el kell mondanom, apámnak ez idő tájt kezdett egy kicsit jobban menni és sajtószerűen éppen a zsidótörvényeknek köszönhetően ezt. A főnöke ugyanis felfogadott egy stróhmannt, valami Károlyi nevű urat, aki azonban nem értett az üzlethez. A főnök szakemberként, a maga bizalmi emberének apámat tartotta a Károlyi úr mellett és most már nagyon rendesen meg is fizette. Én azonban ez idő tájt már a magam külön életét éltem, még nemrég én tartottam a gyerekeket is, a testvéreimet a haza adott pénzből, úgy éreztem, jogom van ahhoz, hogy a saját utamat járjam, hiszen magamat eltartottam, én már nem ettem az ő kenyerét, fenn éltem Kárpátalján, mindez belejátszott abba, hogy vettem a bátorságot, közölni fogom vele, milyen elhatározásra jutottam. Fel kellett utaznom, hogy kérjem a szülői beleegyezést. Apámék akkor már a javuló anyagi viszonyok hatása alatt újra felköltöztek Pestre, Angyalföldön béreltek kétszobás lakást, amihez egy kicsi cselédszoba is volt, én a téli hónapokban itt aludtam, de apámmal nagyon feszült volt a viszony, értetlen, ostorozó dühvel nézte az „őrültségeimet”, pedig ha jól meggondolom, én akkor már ott fönt Kárpátalján kerestem havi nyolcvan pengőt és ehhez még kaptam nyolc pengő napidíjat, amikor a vidéket jártam, rendkívül takarékosan éltem, úgy éreztem, a keresetemből már meg tudunk élni Marival, van mire nősülnöm. Amikor hazaérkeztem, dél volt, épp asztalhoz ült a család. Ebédeltünk, mondom, édesapám, szeretnék veled beszélni. Jó, majd ebéd után. Megebédeltünk, na menjünk át a másik szobába. Megköszörültem a torkom, hogy elmondom a mondókámat, nagyon szeretem a Marit és el akarom venni feleségül, de szóhoz se jutottam, azt mondja az én apám, idenézz, nyitva van az ablak, nyugodtan kiugorhatsz, nem írem alá.

– Hányadik emeleten laktatok?

– A harmadikon ... Meg se várta, hogy én valamit is mondjak, tudta mit akarok, elébe vágott, baltával szétverte az egészet. Ott az ablak, nyugodtan ugorj ki, ő akkor se ... Na, gondoltam, ez jól kezdődik, sarkon fordultam és kimentem a szobából. Le voltam forrázva. Ismertem már őt, ha ő azt mondja, hogy nem írom alá, ott mese nem lesz. Állati gyűlöletet és dühöt éreztem iránta, mi köze ehhez az egészhez, a kuplerájba elmehetek, de akit szeretek, azt feleségül nem vehetem. Ültem a cselédszobában, emésztődtem és teljesen tehetetlennek éreztem magamat. És akkor anyám bejött hozzám és azt mondta, ne törődj veie, majd én aláírom. Mondom, hogy akarod ezt csinálni, ha apám megtudja, agyonüt. Nyugodj meg, engem nem fog agyonütni és azt se fogja megmondani, hogy nem ő volt, aki aláírta, mert nem fog a börtönbe se becsukatni. Így is történt, aláírta az apám nevét, azzal én felutaztam, ott meg nem vizsgálták az aláírást, fel sem merült, hogy én okiratot hamisítok. Amikor aztán az esküvőre sor került, Marikát elhozták a szülei, mert apósom ugyan azt mondta, ő az utolsó percig ellenezni fogja a házasságkötést, de az utolsó petében már nem, hát végül is beleegyeztek, apám pedig kijelentette, megdögölhetek, nem vagyok fia többet, látni se akar. Kitagadott. A testvéreimtől tudtam meg az egészet, akik figyelmeztettek, kerüljem az apámat, mert ez történt, és valóban, amikor később, augusztusban felutaztam Pestre és találkoztunk, elfordította a fejét, én a szemében nem léteztem. Hanem várjál csak, itt még más is volt. A vallás. Anyám mondta, hogy legalább esküdjünk meg egyházilag. Én megkötöttem magam, nincs az a hatalom, hogy én a papokhoz elmenjek. Apám egyébként már régebben felrótta a Kondor Gyurival való barátkozásomat, hogy mindenféle istentelen, kommunista befolyás alá kerülök. Aztán,

hogy nem voltam hajlandó templomban esküdni, apám még külön kijelentette, hogy azért sem hajlandó velem szóba állni, mert vadházasságban élek a Marival és megtagadtam a zsidóságot, szegény Ibi húgom hozta-vitte a híreket, neki mondtam, nem tagadtam én meg semmit, a zsidóságot sem, csak utálok a papokat és az a véleményem, hogy ha egy házasság nem jó, azon a papok áldása sem segíthet, azt a házasságot megette a fene. Június 24-re volt kitűzve az esküvő, Marikáék 23-án érkeztek, nekem Munkácson kellett volna várni őket a vonalnál, de aznap Szolyvára kellett mennem, motorkerékpáron jártam a vidéket és elszakadt a lánc a motorkerékpáromon, szerelnem kellett, elkéstem, ők közben megérkeztek és nem volt senki az állomáson s mikor megjöttem, nyakig olajos és sáros voltam, szóval így kezdődött az egész. A ruszin tanítóbarátomnál szálltunk meg, kimosakodtam, megvacsoráztunk, nyugovóra térünk és másnap mentünk a község házára, hogy a Tarnay jegyző úr adjon össze minket, még hiányzott ugyan néhány papírom, állampolgársági igazolvány, meg hasonlók, de ő ezektől eltekintett, rendes ember volt, odaírta, hogy ezeket bemutattam. Az általános képhez hozzátartozik, hogy Kárpátalját akkor evakuálták, mert tartottak az orosz támadástól, a falu tele volt részeg katonákkal, a jegyző úr feltette a nemzetiszín szalagot s kezdte, önök megjelentek előttem, amikor beordított egy részeg katona az ablakon, a kurva istenit, mi van itt – de énekelve, mintha a kocsmában lenne, a jegyző lecsapta a szalagot, kirohant, elzavarta a katonákat, újra kezdte, megint beüvöltöttek, megint kirohant, ez így ment vagy ötször, végül röhögésbe fűlt az egész esküvőnk. Na, de mégiscsak megtörtént, a ruszin tanító volt az egyik tanú, a Drogunion cég alkalmazottja, ahová én is tartoztam, a másik, szóval férj és feleség lettünk Marival. A beregszentmiklósi elemi iskola pedellusánál kibéreltünk egy szobát, ami ugyan szolgálati lakás volt, tehát ő nem fizetett érte, de nekünk szemrebbetés nélkül bérbe adta, ott kezdtük el a házasságot. Mindjárt a kezdet kezdetén váratlan nehézséggel találtuk szembe magunkat, nézd, én orvos vagyok, talán beszélhetek erről úgy, hogy ne váltsak ki vele gúnyos röhögést, vagy valami sunyi kárörömet, hát mit mondjak, egész egyszerűen nem lehetett a Marit a lányságától megszabadítani. Borzasztó volt, mert ő is szegény nagyon szenvedett. Majd megőrültem utána a vágytól és az apósom, aki néhány napra még ott maradt velünk, valóságos diadalmenetben vitte körül a lányát, aki „asszony” lett és közben még mindig nem történt semmi. Orvoshoz mentünk, egy tapasztalt, öreg bácsihoz, aki türelemre intett, végül sikerült, túljutottunk az egészen és mondanom sem kell, a Mari pillanatok alatt teherbe esett. Kezdtük volna a boldog mézesheteket, amikor a Kondor Gyurka beállított hozzánk, hogy itt maradhat-e velünk, Kárpátalján, mert keresik a csendőrök, dekkolnia kell, hát persze hogy maradhatsz, attól kezdve hármásban éltünk, másik szobában aludt természetesen, de egész nap velünk volt, Mari főzött hármunknak, napközben én vittem magammal a Gyurkát a motoron, mint a segítőmet, valamilyen álnevet használt, benne volt a győri szabotázsban és menekülnie kellett, talán említettem, hogy az illegális párt művészeti titkára volt a Goldmannal együtt, ebben az időszakban felfedte előttem, hogy a kommunista párt tagja, a nézeteit, az elvi álláspontját már régebben is ismertem, de hogy konkrétan hova tartozik, arról addig nem beszéltünk, itt engem is be akart szervezni, de úgy érezte, nyomára bukkannak, ha tovább marad, tőlünk is menekülnie kellett, de még hadd említsem meg, ebben az időben csinálta a „Hajnal a vonaton” című nagyon szép szénrajzát, ami most a Pártközpontban van, öt-hat képem maradt tőle, később megnősült, aztán letartóztaták, a Margit körútra került, én bevonultam, Mari visszajött Pestre és a Gyurka feleségével közösen béreltek egy szobát, együtt laktak, Mari a helyemre ment a Kőrbonctanra ...

– Ő is orvos akart lenni?

– Igen, belgyógyász akart lenni, de ez még messze volt ... A lehetőség. Élni akart, ott kapott kaját meg valami fizetésfélét, hordta a szövettanra a metszeteket, meg vitte

az amputált lábakat, csinálta, amit mondtak neki, s a főzeléket este közösen ették meg a Gyurka feleségével, aki varrónő volt és állatian sokat dolgozott, a Vörös Segélynek is, meg a többi lebukotton is segíteni akart, Marival imádták egymást. Említettem már, Kassára vonultam be, majd kéthónapos kiképzés után Husztra vezényeltek, akkor már munkaszolgálatos lettem, levették a katonaruhát rólam, civilbe kellett öltöznünk és ránk tették a sárga szalagot. Katonaidőm elején, a Jávorka professzor közbelépése nyomán nekem még vagy öt-hat hónapig küldte a Drogunion a fizetésemet, a havi nyolcvan pengőt, ami nekem óriási segítség volt abban az időben, mert Marit apámék természetesen nem támogatták, velünk egyszerűen nem álltak szóba, igaz később apám valamelyest enyhült, de ez jóval később történt és gyakorlatilag semmit se jelentett ...

A magnó kikapcsolt, ez a hosszú, kilencvenperces szalag is a végére ért.

A következő héten, indulás előtt visszahallgattam az egész beszélgetést, mert Levendel nem mindig emlékezett, hol hagytuk abba a történetet, honnan kell folytatnia ezt a hosszú, végeérhetetlennek tűnő monológot.

– Azt hiszem, most már rá kell térnem a Borban történt eseményekre, katonaidőm, illetve munkaszolgálatos éveim legemlékezetesebb időszakára. Szegedről indultunk, hajóval, előtte néhány nap szabadságot kaptunk, ekkor tudtam meg, indulás előtt, hogy Mari terhes, elmaradt a menzese s az amit apám előre megjósolt s amitől Mari szülei is félték, bekövetkezett. Mari lekísért Szegedre, nem tudtuk hová visznek bennünket, csak annyit mondtak, hogy hadművelleti területre megyünk és én ezzel a rettenetes csomaggal indultam útnak, hogy itt kell hagynom Marit terhesen cs apám szavai visszacsengtek a fülemben, majd bevisznek katonának és megölnek és itt hagyod az özvegyet meg az árvát, ki neveli fel a kölyködet? Hát ez, mint egy bibliai jóslat, pontosan bejött. A hajón a fedélzeten felsorakoztunk és a szegedi főrabbi lelkesítő beszédet intézett hozzánk, hogy ugyanolyan szent kötelességnek teszünk eleget, mint a fegyverrel harcoló honvédek, ásonkkal, szerszámainkkal mi is a hazát védjük a távoli földeken és mutassuk meg, milyen nagyszerű magyarok vagyunk, meg hasonlókát mondott, közben váratlanul felbődült a hajókürt s a főrabbi nyaka közé kapta a lábait és levágtatott a hajóról, mert ebben a dicső kötelességben egyáltalán nem akart osztozni velünk, félt, hogy valamiképp a hajón marad és gyorsan elinalt, nehéz szívvel integettem Marinak, amint a gőzös gyorsuló dohogássai eltávolodott a parttól s lassan minden összemosódott a szemem előtt. Egyáltalán nem voltam meggyőződve arról, hogy az életben valaha is látni fogjuk egymást. Ezerkilencszáznegyvenhárom júniusában jártunk. Még az Al-Dunát se értük el, az egész társaságot kopaszra nyírták. Ha jól emlékszem, Pozsarevácnál kihajóztunk és onnan vonattal, tehervagonokban utaztunk Borig.

Levendel kis szünetet tartott, eltűnődött:

– Nagyon érdekes, hogy az egész bori munkaszolgálat emlékeit hosszú ideig eltemettem magamban, nem akartam velük foglalkozni, a sok szörnyűséggel, nyomasztó eseménnyel, most válik számomra egyre fontosabbá, nem a történet maga, hisz azt már megírták a második világháború magyar munkaszolgálatosainak tragédiái között, de az egész kálváriajárásnak az emberi tanulságai, egyszer ezekre még vissza kell térnem ...

– Hát talán most. Beszélj ezekről az „emberi tanulságokról” – kértem, biztattam őt –, hiszen ezek nyilvánvalóan belejátszottak a te orvosi lelkületednek a kialakulásába is ...

– Biztos. És annyira biztos, hogy talán nem is hiszed el, ha azt mondom, hogy nem szívesen hagynám ki ezt az időszakot az életemből. Bármilyen szörnyű is volt, azzal kellett volna kezdenem, hogy nagyon hamar kiderült az én ügyetlenségem, tudniillik, amikor elengedtek minket indulás előtt arra a négy-öt napos eltávozásra, aki csak

tehetett, nem jött vissza. Aki gazdag volt, vagy elég ügyes és fel tudott hajtani pénzt, protekciót, az elintézte, hogy felmentették, kibújt valamilyen módon a szolgálat alól, én meg kísérletet se tettem arra, hogy maradjak, arra gondoltam, amit a többiek kibírnak, azt én is, és mentem velük. Hárromezren voltunk, akik akkor az első lépcsőként mentünk Borba, mind ezerkilencszázhuszas fiú, huszonkét-huszonhárom éves gyerek, ez volt a tényleges korosztály, mi mentünk a központi táborba, a Berlin-táborba, később hoztak ki a tartalékos korosztályokból is, nálunk jóval idősebbeket, akiket aztán más német városok nevét viselő táborokban helyeztek el.

– Bocsáss meg, Lacikám, Bor, ugye, Jugoszláviában van?

– Igen, Jugoszláviában, közel a bolgár határhoz. Óriási rézbánya volt. Mi, magyarok ott elenyésző kisebbségben voltunk. Nagy tömegben dolgoztak különböző nemzetiségű kényszermunkások, elsősorban szerbek, albánok, görögök, később a Badoglio-féle kiugrási kísérlet után rengeteg olasz került oda, aztán belgák, franciák, németek büntetőszázadokban.

– Oroszok?

– Nem emlékszem rá, hogy oroszok lettek volna. Ukrán milicisták igen, akik ránk vigyáztak. A szerbek, a görögök és albínók voltak a legkarakánabbak. Ezek nyíltan betartottak, ahol csak tudtak, ellenálltak, szabotáltak, mindent tönkre tettek, amihez hozzáfértek. Ez az egész bori bánya a Siemens cégnek dolgozott, voltak, akik föld alatti bányákba jártak, mások keskenyvágányú vasutat építettek a szállításhoz, és nagyon sok embert vezényeltek egy hegy elhordására, mert külszíni fejtéssel is hozzá akartak férni a rézhez. Mintegy húsz-huszonöt ezren voltunk ebben a bányában. Fontos volt a munka a németeknek, hiszen a háború foyt, kellett a réz, maximális erőbedobással próbálták fokozni a termelést. A felügyeletet a Todt-szervezet tagjai látták el, de ezek nem kegyetlenkedtek, nem voltak vadállatok, érzékelhető volt a megjegyzéseikből, hogy a németek is különbözőképpen gondolkodnak, tanúja voltam, mikor az egyikük például gúnyos ajkbiggyvcsztéssel azt mondta: „ezek” azt képzelik, hogy még ezt a hegyet is el lehet hordani ... Az első hónapokban is már rendkívül kemény munkát végeztünk, talpfákat cipeltünk a vasútépítéshez, emellett én egészségügyi is voltam, ha valaki megsérült, elláttam a beteget de ez nem mentesített a munka alól. Én a Kórbonctanon is már sokmindent megtanultam, orvosnak készültem, Huszton is elláttam hasonló feladatokat a században, itt is szükség volt rám. Aztán a Berlin-táborban is megcsinálták a tábori kórházat, műtős, ápoló nélkül nem lehetett volna fenntartani, én meg kéznél voltam ezekre a feladatokra. A kórház főnöke, a Bedő István nevű hadapród orvos volt, aki negyed-zsidó származása miatt került ebbe a beosztásba, ide Borba, de ő megtarthatta a katonai rangját, s éppen emiatt a zsidóstitichje miatt zsidógyűlöletben túlkompenzálta a hivatásos tiszteket is. Én úgy éreztem, kettős játékot űzött, kifelé szidta, gyötörte a zsidókat, de valójában egy nagyon jól felkészült, eszes orvos volt, aki szakmailag kiválóan ellátta a feladatát. A fiúk ezt persze így nem tudták megítélni, csak a durvaságát, a brutalitását érezték, hogy a szimulánsokat valagba rúgta és általában minden munkaszolgálatost csak közönségesen „vaddisznószarnak” szólított, megesküdték, ha egyszer innen kiszabadulnak, ha valahogy megmenekülnek, megölik, a háború után kötélre juttatják, és tényleg meg is csinálták nem eggyel a kínzóik közül, én az ilyesmiben nem vettem részt, távol áll tőlem az efféle mentalitás. A századparancsnokom egy gróf volt, gróf Aichelburg Lajos, egy elszegényedett gróf, aki zsidó földbirtokosnót vett feleségül és megtartva főhadnagyi rangját, emiatt került Borba.

– Micsoda különös világ volt az ott...

– Igen, az egész Berlin-tábor parancsnoka egy Balog András nevű alezredes volt, nyilvánvalóan horthysta tiszt, magyar nacionalista, de nem volt németbarát, nem

engedte, hogy ellopják a kajánkat, nem tűrte a keret részéről a brutalitásokat, ellenőrizte az ellátásunkat. Ez az első időkben volt így, később minden megváltozott. A Balog alezredes alá rendelve, századparancsnokokként tisztek szolgáltak, zászlóstól főhadnagyig, mint amilyen a már említett Aichelburg is volt és aztán volt a keret, őrmesterek, szakaszvezetők, tizedesek, őrvezetők. A később utánunk jött második lépcsővel, a tartalékosokkal együtt összesen hatezren voltunk magyarok a Berlin-táborban. Még nem beszéltem arról, hogy bevágtak közénk, a zsidók közé többszáz jehovistát, nazarénust, szombatistát, akik nem voltak hajlandók fegyvert fogni, ezeket halálra ítélték, aztán kegyelmet kaptak, a váci fegyházba kerültek és onnan velünk Borba. Fabarakokban voltunk elhelyezve, emeletes ágyakon, előttünk is laktak itt kényszermunkások, teljesen el volt poloskásodva minden, a fekhelyek, a gerendák, a polcok, nyáron a forróságtól szenvedtünk, télen a hidegtől, mert itt fűteni nem lehetett, szalmazsákokon aludtunk és voltak vízcsapok, tisztálkodhatott, akinek ereje és kedve még maradt rá, de nagyon hamar és nagyon sokan föladták önmagukat és eltetvesedtek, nemcsak legyengültek, de egy csomó betegséget is fölszedtek ezzel. Nem tudom, mondtam-e, civilben voltunk, saját ruháinkban dolgoztunk, akiről leszakadt, az rongyokban járt, mert innen se eltávozást, se kimenőt nem kaptunk, de nem érintkezhattunk más táborok lakóival sem. Csakhogy voltak közöttünk délvidékiek is, akik tudtak szerbül, ezek kapcsolatokat építettek kifelé az itt dolgozó szerbeken keresztül és közülük többeknek sikerült meglógni. Tehát, bizonyos lazulás bekövetkezett és ezért a Balog alezredest leváltották, márciusban már Marányi Ede alezredest nevezték ki a helyére. Magyarosított nevű sváb volt az új táborparancsnok, németbarát és fasiszta, aki hamarosan háttérbe szorította a liberálisabb tiszteket. Hogy milyen volt, annak érzékeltetésére elmondok egy példát. Mi minden hónapban küldhettünk haza tábori lapot, amelyre hat nyelven előre rányomtatták, hogy egészséges vagyok, jól érzem magam, aláírhattuk és annak címezhattuk, akinek akartuk, feleségnek, szülőknek. Kaphattunk levelet is, cenzúrázva. Még a Balog alezredes idejében a tisztek között akadtak olyanok, akik vittek és hoztak levelet, titokban persze, mert ők Borból néha hazamehettek, mondjuk, karácsonykor, hogy az ünnepeket a családjuk körében tölthessék. A gróf Aichelburg is, az én század parancsnokom, nekem is vitt és hozott levelet, egyszer még egy picike csomagot is elküldött vele a Mari, amiben olivaolaj volt, ami óriási kincset ért ott Borban. A szabályzatban benne volt, ha valami rendkívüli esemény történik, akkor soronkívül is küldhetünk lapot a családnak. Említettem, hogy a Marit terhesen hagytam otthon s egyszercsak kaptam tőle egy gyönyörű levelet, amiben írta, hogy megszületett a gyermek, milyen szép és ő milyen boldog, szerettem volna neki megírni, hogy mennyire örülök és én is milyen boldog vagyok, elmentem tehát a kihallgatásra és jelentkeztem, alázatosan jelentem Levendel László tizenkettő per kettő munkaszolgálatos alázatosan kérem az engedélyezését egy tábori lapnak, mert gyermekem született. Az Aichelburg azt mondta, jó, meg fogom kérdezni az alezredes urat, hogy van-e erre lehetőség, jelentkezz a legközelebbi kihallgatáson. Amikor aztán újra ott voltam, Aichelburg közölte: az alezredes úr azt mondta, ha egy zsidó születik, az nem rendkívüli esemény, csak ha megdöglik. Teljesen tehetetlen voltam, szerettem volna a Marinak valami életjelet adni, hogy erőt öntsek bele, de nem lehetett, nem tehettem semmit. Így csinált rendet a Marányi, megszűnt minden jog, de az evéshez való jogunk is, ellopták a kaját, seftelni kezdtek vele, sajnos, ebben a zsidó szakácsok is benne voltak, rettenetes volt számomra, mikor megtudtam, hogy a bajtársaikat is megrövidítették és pénzért, aranyért árulták a tőlünk ellopott kaját, összejátszottak a kerettel s mikor az SS átvette a táborot, rájöttek a dolgokra és a szakácsoknál megtalálták a rengeteg aranyat, a szakácsok lebuktak, a keret nem. A fiúk nagyon szenvedtek, a bajtársaim egyre többet éheztek, eltetvesedtek, lerongyolódtak, már odáig ment, hogy elfogtak egy-egy kutyát és megették.

Megkínzott minket a tél is, nagy havak voltak és nagy hidegek, sok volt a fagyás, előfordult, hogy amputálni is kellett, de a legnagyobb probléma abból adódott, hogy az emberek nagy része a hidegben képtelen volt a tisztálkodásra, gondold csak meg, milyen lelkierő kellett ahhoz, hogy egy csajka vízből az ordító hidegben lemosakodjon valaki. Ez aztán egyértelmű volt azzal, hogy ellepték őket a tetvek. Közben megérkeztek a tartalékosok, ezekkel jött Radnóti is, a Heydenau-táborba került, de én őrá akkor még semmit nem tudtam, a tartalékosok közt volt néhány ismert, kiváló orvos is, ezekből kettőt áttettek hozzánk, egyikük, a Rubányi, az most professzor, nemrég ment nyugdíjba, a másik, a Zoltán László, aki az Idegsebészet igazgatója, akkor még fiatal orvosok voltak, de már tanársegédek, és a tábori kórház parancsnokának sebészeti szakemberekre is szükség volt, mert bár ő maga is sebész volt, de még tapasztalatlan, kezdő és egyre több roncsolásos sérültet hoztak be és akkor vittek be engem is, ez egy nagy korszaka volt az életemnek, reggeltől estig ott dolgoztam a sebészen, cipeltem a betegeket és asszisztáltam a műtéteknél, mindent csináltam, felmostam a műtőt, és engem a Rubányi tanított műtéttanra, anatómiát már korábban tanultam, a Zoltán is foglalkozott velem, tanítottak, mert szerettek, meg azért is, mert ha többet tudtam, több hasznomat is vették. Éjjel-nappal dolgoztam, kipucoltam a szarból a gyerekeket, a betegeknek enni vittem, végül már ott aludtam a kórházban, a hordágyon, bár megvolt a helyem a barakkban. Megszűnt számomra a munkaidő fogalma. Volt olyan éjjel, hogy tizenötöt is fölébresztettek, utána mindig elaludtam, ma, ha egyszer fölébredek, utána már nem jön álom a szememre.

– Még ebben benne volt a tolsztojánusságod is ...

– Benne, persze, meg az, hogy én orvos akartam lenni és attól voltam boldog, ha segíthettem. Hogy dolgozhattam másért, nagyon nagy erőt adott.

– De ha jól értem, ez nálad akkor nem valami koncepcionális elhatározás volt, hanem a helyzet szülte feladatok vállalása ...

– Igen, mert ott nem volt mese, nem lehetett dumálni, mérlegelni, dolgozni kellett, nagyon keményen és okosan, védeni a fiúkat az atrocitások ellen. Láttam az embereket és talán többet megértettem így pszichológiából, a lélek összetettségéből, mint a tankönyvekből. Említettem a Bedő hadapród őrmestert, aki a kórház parancsnoka volt, ezt a brutális, goromba figurát, aki a bajtársaimat, ezeket a lerongyolódott, lesoványodott, eltetvesedett, elesett embereket lépten-nyomon megalázta. Ilyesmiket mondott: „amikor téged csináltak, fele a lepedőre ment”, neki minden zsidó „vaddisznószar” volt. A fiúk gyűlölték, elhatározták, ha senkit, őt megölik, de én azt is láttam, hogy a Bedő, ha néha-néha valagba is rúgott valakit, igazából csak a szájával volt brutális, mert az orvosi munkáját kifogástalanul végezte és kiharcolta, hogy a kórház jobb ellátást kapjon, tehát megértettem, hogy még a feketét sem lehet csak fekete színekkel ábrázolni, az ember összetettebb és bonyolultabb, semhogy sémákba tudnánk gyömöszölni. Érdekes módon én valahogy szálla voltam ennek a Bedőnek a szemében. Nem tudom miért, valamit megéreztem az én belső erőmből, ellenállásomból, abból, hogy nem bír velem, nem tud belém kötni, mert én mindent megcsináltam, szó nélkül és kifogástalanul és a műtőben nagy hasznomat vették, mert tudtam sterilizálni, asszisztálni és egyszer, mikor a műtőben a követ mostam fel, azt mondta a Rubányinak: „Nézzé meg, nézzé meg ezt a Levendelt, ez itt mossa a padlót, és ha bejönnek az oroszok, majd meglátja, hogy ebből nem csak hogy orvos, de még főorvos is lesz ...” Egy idő múltán ezt a Bedőt leváltották és elment Borból, a háború után a fiúk keresték, hogy bosszút álljanak, hogy felakasztassák a népbíróssággal, többekkel megtették ezt a keret tagjaiból, akik szadisták voltak velük szemben, én iszonyodva fordultam el a bosszúhadjárattól, nem vettem benne részt, idegen volt tőlem az ilyesmi, de a Bedőt nem érték el, mert közben meghalt tífuszban, na, de hogy folytassam, a

Bedő után kineveztek egy szelíd zászlóst kórházparancsnoknak, aki nem gorombáskodott, szépen beszélt az emberekkel, csak közben a kórház ellátása lezüllött, mert ő nem mert kiállni a betegek érdekében, mindent összevetve, sokkal rosszabb lett a helyzet, mint a Bedő alatt volt.

Levendel megállt, pohara után nyúlt, ivott egy korty konyakot, én viszkít töltöttem magamnak s arra gondoltam, Levendel ismét medret ás a gondolatainak, határozott irányba akarja terelni az elbeszélést, a sok mozaikkockából valami lényeges konklúziót akar fölépíteni.

– Nagyon érdekes, nagyon figyelemre méltó folyamat zajlott le Borban a század magatartásában, már ami a velem való kapcsolatokat illeti. Ebben az időben értettem meg, hogy egy orvost vagy nagyon szeretnek, vagy nagyon gyűlölnék. A társaság viselkedése a kezdetekhez képest ellenkező végletbe csapott át, mindig hátam mögött éreztem a fiúkat, úgy álltak mögém, mint egy védőfal. Ezek mindent tudtak, mindenkiről, hogy ki bulizik, ki magánakvaló, ki közösségi ember, mert ott, Borban rettentően brutálisan, nyersen kijött az individualizmus, az önzés, a jóakarát, az együvértartozás, ott nem lehetett a dolgokat abba a bizonyos értelmiségi szózba mártani, amivel mindenki tud magáról szépeket mondani. Itt materializálódtak a szándékok és indulatok. Megint el kell mondanom, bár talán már beszéltem erről az érzésről más vonatkozásban, hogy ott, Borban valamire teljes világossággal rájöttem ... A Lányi Márton, aki újságíró volt, aztán orvos lett, s most is az valahol Nyugat-Németországban, nemrégiben elmondta nekem, hogy beteg lett és teljesen legyengülve behozták a kórházba, de késő este, vacsora már nem volt és én akkor még, aznap este egyszerűen nem értem rá megenni a vacsorámat és odaadtam neki. Pedig nagyon éhes voltam magam is. Erre az egészre én már egyáltalán nem emlékeztem, de arra igen, az elvre, hogy jobban táplál az a vacsora, amit odaadsz egy éhezőnek, bármilyen éhes vagy magad is, mint amit megeszel. Hangsúlyozom, rettenetesen éhes voltam, mert én még a kutyahúst sem ettem meg, lévén az időben is vegetáriánus. Mi volt a menü? Szárított káposzta, szárított krumpli, amibe egy kis zsír került, ha került, kenyeret aprítottál bele, a bab, a lencse, a borsó az csodaételnek számított, mert fehérje volt benne. És ez a magatartásom nemcsak nekem adott erőt, volt ennek egy bizonyos fajta kisugárzása: ha én meg tudtam csinálni, az kötelezett mást is. Funkciója volt a példának, bár még most is lenne, manapság nem érzem azt, hogy sokat számítana amit én csinállok, az emberek nagyobb technikával tudnak eltekinteni a példázattól, akkor nem kérdőjelezték meg, amit akartál, mert nem akarhattál semmit az alapvető emberi gesztusokon túl. Az életbenmaradás akarásán nem ment túl senki. De éppen, amikor az élet-halál kérdése merült fel, nagyon sok gesztust láttam ezeknél az egyszerű, primitív fin-zsidóknál is, sokaknál, odaadott egy darab kenyeret, segített, cipelte a másikat és persze volt olyan is, aki nem. Ő maga nem akart áldozatot hozni, de a másiktól elvárta volna, és ezekről sem mondtunk le, az önzőkről, megpróbáltunk hatni rájuk, mert ott még nevelni is lehetett az embereket, talán így fogalmazhatnám: nevelési helyzetbe kerültek emberek, mert katarktikus állapot alakult ki mindenki számára. Nagy iskola volt ez, én ennek ma is tudatában vagyok. De a segítség, mint cselekvés, tett és vállalás, más formában is megnyilvánult. Voltak köztünk kommunisták, akik kapcsolatot létesítettek a titóistákkal, egy Katz nevű romániai zsidó gyerek, aztán a Klein Andrej, meg mások, sejtjük is volt, én ebben nem voltam benne, de ők tudták, kikre számíthatnak, engem rendszeresen megkerestek, hogy kell kötszer, jód, szulfamid, és én ezeket elloptam és odaadtam nekik, mert abszolúte megbíztam bennük, tudtam, nem fogják eladni, nem üzletelnek velem, ez megy a partizánoknak. Nagyon veszélyes dolog volt, mert ha elkapnak, kinyírják. Segítés... Elmeséltem én már neked a Csónakos Rezső esetét?

– Még nem.

– Na, egy-két epizódot megemlítek még ebből az időből, amelyek, hogy úgy mondjam, támpontélmények az életemben. Egyik ilyen volt a két német Wehrmacht-katona, akik aknára léptek. Az egész bori bányát aknamező vette körül, hogy ne tudjunk megszökni, s a tábort őrszolgálatok is védték. Valamelyik rálépett egy aknára és egy nagy repesz a hasába fűrődött, nagyon súlyos sérülése volt, a másik könnyebb sebesüléssel megúszta, de ezt azonnal operálni kellett és az ott levő német egységek erre nem voltak fölszerelve. A rendelkezések értelmében zsidók német katonát nem gyógyíthattak. Mentek a telefonok, most mit csináljanak, mivel közvetlen életveszély volt, végül is megparancsolták, operálják meg a mi kórházunkban, mert különben meghal. Megtörtént a műtét alatt, nagyon izgalmas volt azért is, mert ha meghal, ránk foghatják, hogy szándékosan kinyírtuk. Én is segédkeztem s utána is én ápoltam, mert hashártyagyulladásból lehetett tartani. Ez az egész esemény a Hitler-ellenes merénylet idején történt. Nekünk addig német katonákkal nem volt érintkezésünk, csak a Todt-szervezet embereivel, de azoknak nem volt fegyverük, ez meg egy géppisztolyos pasas volt és bár most magatehetetlen beteg, de mégiscsak német, és mi gyűlöltük a németeket. Talán fölösleges mondanom, hogy legalább ugyanolyan gonddal és lelkiismeretséggel ápoltam, mint a mieinket. Aztán amikor az altatásból fölébredt, az első kérdése, legnagyobb megdöbbenésemre az volt, hogy megdöglött-e a Hitler? Azt hittem, ez provokál. Aztán kiderült, hogy ez az antifasiszta, náciellenes katona talán egy német melós volt, aki már régebben is részt vett a mozgalomban, Túljutott az életveszélyen, aztán elszállították tőlünk, meggyógyult.

– Igen, nagyon érdekes, de a Csónakos Rezső esetét is mesélni akartad ...

– Behoztak a kórházba egy tartalékost, aki tífuszos volt. Óriási riadalom támadt, hogy kitör a tífuszjárvány a táborban, a kórházparancsnok még a Bedő volt, nem tűrte meg ezt az embert a betegek között, félt, hogy megfertőzi a többi is az ürülékével, vagy amikor latrinára megy, elrendelte tehát, hogy verjenek fel egy sátrat az aknamezőn, a táboron kívül és tegyék oda a beteget.

– Karantént csinált...

– Igen, mert megölni, mégis, nem lehetett, hát így elkülönítették a hastífuszt és megmentették a tábort a fertőzéstől. Igen ám, de arról nem gondoskodtak, hogy enni, inni kapjon, mert a sátor, mint említettem, az aknamezőn volt és senki se mert a közelébe menni, még én is segítettem fölverní, de akkor vezettek minket az aknászok és mutatták, most ide lépj, most oda lépj. És azért is kerülte nagy ívben mindenki azt a sátrat, mert féltek, hogy elkapják a tífuszt. Kényszerhelyzetbe kerültem, azt a kérdést kellett feltenni; orvos akarok lenni, tehát orvosként kell-e most viselkednem, vagy nem? És elindultam az aknamezőn, a sátorhoz. Tudtam, hogy fölrobbanhatok, rettenetesen féltem, s mivel elleneztek is a bajtársaim, akik attól tartottak, hogy behurcolom a járványt, éjszaka mentem s emiatt még jobban féltem ...

– Hajmeresztő lehetett...

– Csónakos Rezső eleinte csak inni tudott, a tífuszra alkalmas gyógyszereink még nem voltak, teljesen a szervezetén múltott, leküzdi-e a betegséget vagy meghal, hallatlan erővel tartotta magát, lezajlott a krízis, kezdett éledezni, csont-bőr volt, lassan-lassan már evett is, vittem neki ételmezt a magaméból, a fiúk is adtak, a dolog lényege az, hogy életben maradt. Bedőnek annyiban igaza volt, hogy a táborban nem lett több tífuszos, az elkülönítéssel megakadályozta a járvány kitörését, megmentette a fiúkat. Csónakos hálálkodott, én nem is szerettem hallgatni, nem azért ápoltam, gyógyítottam, de ő csak mondta, hogy ő dúsgazdag ember, Szegeden nagy edényüzlete van és ha innen megszabadulunk, ha vége lesz a háborúnak, ő engem kitaníttat és olyan rendelőt fog berendezni a számomra, hogy mindenki a csodájára fog járni, mert ő, amíg él, el nem felejtí, hogy mivel tartozik nekem, mondtam neki, Rezsőkéin, mindenek előtt

meg kell gyógyulnod, most ezzel foglalkozz, meg hol van még a háború vége, az egészset meg is kell úszni, na, meggyógyult a Rezső, őt visszavitték a századához, aztán elég sokáig nem találkoztunk, és mit ad Isten, amikor Szegedre kerültem és Mari is ott volt már velem, próbáltunk valami kis háztartásfélét berendezni magunknak, edényre volt szükség, pár fazékra és valaki mondta, hogy a Csónakos Rezső is hazakerült, megnyitotta az üzletét, elmentem hozzá, nagy örömmel fogadott, hogyne Lacikám emlékszem rád, tudom, hogy mit tettél értem, leintettem, hagyd ezt Rezsőkém, most arról van szó, hogy kéne egy fazék meg egy lábas, Lacikám persze, válassz magadnak és adok neked tíz százalék kedvezményt... Mondtam, köszönöm, Rezső, nem azért jöttem hozzád, hanem csak a barátságból ...

Levendel szavai belefűltak a jókedvű, meleg nevetésébe. Belőlem is kirobant a kacagás:

– Ez volt a nagy kitaníttatás, meg a rendelő ... Nemhiába vallom én életem egyik vezérmotívumának: ember, ki a földön élsz, hálát ne várj ...

– Nem vártam én hálát, nem akartam bekaszírozni az ígéreteit, csak a helyzet grotesksága miatt meséltem ... Adok tíz százalékot ...

Levendel maga elé bámult, gondolkodott:

– Élmények Borból ... Megszökött két angyalföldi fiú és a kozákok elkapták őket. Ezek emigráns oroszok voltak, a legkutyábbak, már régóta ott éltek Szerbiában és jól ismerték a terepet, a németek szolgálatába léptek, járőröztek a tábor körül, na szóval ezek behozták a két szökevényt. Ekkor már a Marányi volt a táborparancsnok, aki elhatározta, hogy példát fog statuálni, azért is, hogy el vegye a kedvet a további szökésektől. Összecsőditette az egész tábor, nyilvános hadbíróvási tárgyalást tartottak, amelyen kimondták, hogy azonnali agyonlövésre ítélik a két szökevényt.

– Ezek zsidók voltak?

– Igen, zsidók, két angyalföldi proli srác, vagány gyerekek. Hallatlanul kemények voltak. Rezzelés nélkül végig hallgatták az ítéletet. A keretből önként jelentkeztek a kivégzésre, mondanom sem kell, hogy túljelentkezés volt. A srácok megcsókolták egymást, az egyik nem engedte bekötni a szemét, ellökte a kendőt, és azt ordította: „Eljen Magyarország!” és lelőtték őket. Az ember rengeteg gyávaságot látott maga körül, önzést, lapitást, meghunyászkodást, megalázkodást, és ezzel Marányi, aki példát akart statuálni, egy másik példát mutatott: lehet ember valaki, még ebben a helyzetben is.

– Korábban azt mondtad, nem akarsz a bori rémségekről beszélni. Én mégis arra kérlek, hogy igenis beszélj. A pokol is jöjjön elő, nemcsak a te emberi küzdelmed, amit ott folytattál a bajtársaidért, akiket gyógyítottál, ápoltál, gondoztál. Igaz, Borról már írtak mások is, de én azt gondolom, egy ember emlékezetéből kivetítve a szubjektum megélésein át ábrázolva mindig nagyon érdekesek ezek a dolgok.

– Bor ... Volt ott pokol, persze, de amíg szervezeten ment a munka, a napról napra ismétlődő munka – teher, életküzdelem ritmusában nem manifesztálódott látványosan. A pokol az volt, ahogy hónapról hónapra romlott a helyzet, lerongyolódtak, éheztek, lesóványodtak a fiúk, egyre gyakoribbá váltak a gennyedések, a vitaminhiány tünetei, a skorbut, különböző bőrbajok – de a visszavonuláshoz, a cservenkai eseményekhez viszonyítva ez nem volt pokol. De ne legyen igazságtalan ezzel az általánosítással, mert volt, akinek Bor rosszabb volt a pokolnál. Elmondok egy esetet, egy „kegyeltnek” a sorsát. Kiemeltek egy grafikust, úgy emlékszem, Csillagnak hívták, aki remekül rajzolt, elkészítette a tisztek portréit, lerajzolta a Marányi alezredest is a családjával s olyan kivételes bánásmódban részesült, hogy bevitték a tisztiházba lakni, ami a táboron kívül volt s aminek én soha a közelébe se mehettem, mert mi másfél évig a szögesdrót

mögött voltunk, kimenő vagy eltávozás számunkra nem létezett, ő külön kosztolt és egymás után küldte haza a tisztekkel a leveleket és ezekben eldicsekedett a hozzátartozóinak, hogy neki milyen jó sora van és ugyanakkor gúnyos megjegyzéseket tett a tisztekre, a szellemi képességeikre, a Marányira, és egy ilyen levele lebukott, a Marányi alezredes éktelen dühbe gurult, a tisztet is megbüntette, akinél e levelet megtalálták, a Csillagot meg kikötötte. Egész nap ki volt kötve, elájult, föllocsolták, este vették le a kötélről, bevágták a barakkba, másnap újra kikötötték és ez így ment nap-nap után, a csuklóiról lejött a bőr, a kötélt beleette magát az elgennyesedett húsba, én próbáltam gyógyítani, reménytelenül és eredménytelenül, mert másnap mindig tönkretették, amit én este vagy éjjel javítottam az állapotán, így ment ez addig, míg végül szepszisben meghalt. Persze, ennek az egésznek volt egy elrettentő jellege is, engem megrázott ennek a szerencsétlen fiúnak a tragédiája s a magam részéről azt a következtetést vontam le, hogy az ember a hasonszőrűekkel barátkozzon, a társait becsülje meg, a paraszti bölcsességet erősítse meg bennem: nem jó az urakkal egy tából cseresznyézni...

Csönd. A szobában ott lebegett, mintegy láthatatlan keresztben függve, félrebillent fejjel, nyelvét harapva, hörögve Csillag, a grafikus. Marányit is láttam alezredesi egyenruhájában, a tomboló Marányit, kinek vad dühét, gyűlölködését csak a lassú, vontatott, kínokba fúló, elnyújtott halállal lehetett megnyihíteni. Tűnődni lehetne persze ezen a múltból idelebegő látomáson, a tehetség révén megnyíló szerencse hogyan ásott halálos vermet Csillagnak, a grafikusnak. Marányi, a „megbosszulni” vad lobogása, a lelkét is égessétek ki, egy perc enyhülete ne legyen, nem, nem, nehogy meghaljon, arra vigyázzatok, csak a legvégén, a kín a fontos, hogy érezze, hogy vonítson, hogy üvöltsön. A védtelen, a kiszolgáltatott grafikusművész. Azért a néhány gúnyos megjegyzésért, amit merészelt titokban írott, titokban küldött leveleiben megtenni. Ez a tetű, ez a poloska egy magyar katonatisztre.

Nehezet sóhajtottam.

– Folytassuk, Lacikám.

– Másfél évet töltöttem Borban. Negyvennégy augusztusában a németek megkezdték a Balkán kiürítését, mert a románok átálltak és az a veszély fenyegette őket, hogy az egész balkáni német haderőt elvágják. Ekkorra már a titóisták, a partizánmozgalom is nagyon megerősödött. Nyilvánvaló lett, hogy a hegy alatt levő rézhez már nem tudnak hozzáférni, hiába is hordtuk el a hegyet Borban. Az egész bányát, a táborokat, mindent itt kellett hagyni, elrendelték a visszavonulást. De ez már másképp zajlott, mint ahogy ideérkeztünk, most már nem volt se vasút, se hajó, úgy kellett felkészülnünk, hogy gyalogmenetben indulunk hazafelé. Az volt bennünk, hogy hazamegyünk, bár a németeknek más terveik voltak, ők arra számítottak, hogy ezt a munkaerőt, a bori tábor emberanyagát még Németországban dolgoztatják. De mi ezt akkor nem tudtuk, azt sem, hogy közben más döntések is szülehetnek, csak az volt bennünk, hogy indulunk haza, hazafelé megyünk. Úgy volt, hogy az első lépcsőben lesz a tényleges korosztály, a másodikban a tartalékosok, az idősebbek. Mivel az első lépcső hamarabb indult tíz nappal, ez volt a buli, ahogy akkor mondták, mindenki ebbe szeretett volna bejutni, hogy hamarabb hazaérjen. Sokan beügyeskedték ide magukat, úgy hogy adtak, vagy ígértek a keret tagjainak, aztán idevezényeltek fehér karszalagosokat, akik kikeresztelkedett zsidók voltak, meg ide sorolták a tábor egész nemzsidó magyar részlegét, a jehovistákat, nazarénusokat, szombatistákat, ebben az első lépcsőben jött Radnóti is, akit én különben személyesen nem ismertem. Felmálháztunk, lehetett választani, hogy ki mit cipel, kaját, vagy inkább ruházatot, vagy ebből is abból is annyit, amennyit elbír, sokmindent eldobtunk, én, emlékszem, magammal vittem a Petőfi meg a József Attila kötetemet és Mari összes levelét, amik

különben ma is megvannak, meg azt a negyed liter olívaolajat, amit az Aichelburg főhadnagy hozott nekem Maritól s amit eddig őrizgettem a végső éhezésre. Így indultunk útnak szeptember 17-én, gyalogmenetben, háromezer ember, az első lépcső. Szervezett ellátás nem volt, két-három napig adtak kaját abból, amit a keretnek hoztak, aztán ez megszűnt, nem adtak semmit. Ebben az időben szerb területeken mentünk keresztül, nagyon szegény falvakon, de ezek a szerb parasztasszonyok adtak, amijük volt, kenyeret, almát, krumplit, répát, segítettek minket s a magyar keret szemet hunyt fölötte, mert ők is érezték a bajt. Még ezeken a szerb területeken biztonságban tudtuk magunkat. Harmincöt kilométert kellett megtennünk naponta, őszt volt, zuhogott az eső, hideg volt s a mezőkön háltunk a pusztta földön, szabad ég alatt, fedél nem volt a fejünk felett, másnap, menet közben száradtunk meg. A víz volt a legnagyobb ellenségünk, befolyt a kilyukadt, szétaposott bakancsokba, a kapcák átmedvesedtek, összegyűrődtek, feltörték a lábukat, úgyhogy este, amikor letanyáztunk, én nem mentem kukoricát törni, répát kihuzigálni, valamit ettem és nekiálltam kötözni a fiúkat, holdvilágnál, gyertyafénynél tapogatva, ahogy tudtam, ez eltartott éjjel egy óráig is. Amikor a tábori kórházat felszámoltuk, magamhoz vettem kötszereket, jódot, ultraszeptil port, sebészollót, volt egy tarisznyaféle táskám, abba beleraktam, amit bírtam és hoztam magammal az útra.

– Más orvosok nem voltak az alakulatban?

– De, de, hogyne, voltak, nagyon kiváló orvosok is, de mind idősebb, korosabb emberek, ezek már estére úgy kikészültek, hogy jó volt, ha magukat ellátták, többre nem futotta az erejükből. Jött közöttünk egy szegedi docens, az önmagát is föladta, eltetvesedett, azt hiszem meg is halt ott, vagy később. Én még akkor, mint említettem már, nem voltam orvos, szanitécként végeztem ezt a munkát. Hogy mondjam el neked, életem legnagyobb élményei közé tartozik, ahogy engem a fiúk, ezek az egyszerű finzsidók, akik Kassán még kiközösítettek maguk közül, most szerettek, becsültek és védtek. Hozták a csomagjaimat, hogy nekem csak a kötszeres táskára legyen gondom, elláttak kajával is, benne volt ebben persze az is, hogy szükségük volt rám, de más is, több is, az az emberi megbecsülés, amit a viselkedésemmel, a magatartásommal kivívtam közöttük. Én ezt a viszonyt alapvetőnek érzem, egész életemben vissza szeretném állítani. Hogy az én gondjaimat azért csökkentse a közösség, hogy én tudjak a közösségnek adni. Ez ott rögződött belém. De, hogy visszatérjek a meneteléshez, ez a háromezer ember a maga napi harmincöt kilométeres teljesítményével, lassan araszolva vonult felfelé Borból. Óriási, elnyúló emberkígyó, hatalmas porfelhőt verve fel, vagy sártengerben fuldokolva, mikor milyen volt az idő. Akik tudtak szerbül, a Délvidékre valósiak, sorban leléptek, de terveztek szökést szervezeten is, a kommunisták. Klein Andrej meg a Katz nevű fiú másokkal együtt, Pozsarevácnál akartak átmenni román területre, mert akkor Románia már átállt, ott biztonságban lettek volna, az előkészületekbe engem is bevontak, ott is segítenem kellett, de végül is nem úgy alakult, ahogy elképzelték, néhányan meg tudtak lógni, nekem nem sikerült, de talán azért is, mert valójában teljes szívemmel nem is akartam, az igazi ösztönöm, a belső hajlamom az volt, hogy én megyek haza a többivel, valahol a lelkem mélyén árulásnak is éreztem volna, hogy én meglógok, már egy ilyesfajta hülye kötöttségem is volt, hogy mi lesz akkor a többivel – ez végigkíséri az egész életemet: ottmaradni a többivel. Tehát mentünk tovább s beértünk Belgrádba. Itt már mindent a németek tartottak a kezükben, ők voltak a forgalomirányítók, tábori csendőrök lehettek, de Wehrmachtosok, akkor még nem tudtam megkülönböztetni őket, német – német, fönt botanizáltam a hegyek között, gyógynövényekkel foglalkoztam, nem volt nekem velük dolgom, szóval ezek zavartak, hajtottak minket: „Los”, „Los”. Kísérték is az alakulatot át a városon és én azt soha nem felejttem el, ahogy a lakosság ott mellénk állt. Ijesztően néztünk ki, lerongyolódva s a lakosság szabályos tüntetést rendezett mellettünk, az

emeletekről kenyeret dobáltak, cigarettát, tudod, mi volt akkor egy cigaretta? – a teljes megalázottságba, állati sorba tiporva azt láttuk, hogy van még egy főváros, ahol a lakosság szimpátiája velünk van, és ez úgy belém ivódott, hogy később, a Tájékoztató Irodás korszakban, amikor nálunk ment a propaganda a Titóék, a szerbek ellen, beszélhettek nekem akármit, én nem hittem, én tudtam, hogy a szerbek baloldaliak, demokratikusak, nem becstelének – ez megvédett, nem logikailag, de érzelmileg. És ennek is van egy tanulsága, nem mindent ért az ember, de ha nem érti, nyugodtan támaszkodjon az érzelmeire. Lehet, hogy nekem bedumálnak valamit, de ha én szeretek egy embert, azt nem árulom el, nem hagyom el, bármi lesz is vele. Lehet, hogy ez azt jelenti, én szubjektív vagyok, s ennek folytán én a politikára, a politikai pályára magamat alkalmatlannak tartom, mert érzelmek alapján nem szabad dönteni, de én fenntartom magamnak a jogot: nincs jobb iránytű az ember ráérzéseinél, érzelmeinél, s a betegellátás vonatkozásában erre nyugodtan lehet támaszkodni. No, de hadd folytassam: Belgráddal, illetve az utána történetekkel kapcsolatban beszélnem kell egy emberről, egy barátomról, akiről eddig nem esett szó. Keresztesi Mihályra gondolok, akkor még Klein Miskának hívták, később magyarosított. Borban ismerkedtünk meg, ő másik századba volt beosztva, én a segítőkészsége, embersége révén figyeltem fel rá. Tanult szakmája szerint cipész volt, csizmákat csinált a tisztéknek, közben javította a fiúk bakancsait is, ami bőrhulladék a csizmákból megmaradt, azt felhasználta a tódozáshoz, fódozáshoz, később ez a Marányi alatt nagyon megnehezült, úgyszólván lehetetlenné vált. Tudod, hogy van; a rendes emberek szagról megérik egymást, amikor lehetőség adódott, bementem hozzá a műhelybe és beszélgettünk, ő sokmindent világosan és tisztán látott, politikailag nálam sokkal előbbre volt, nagyon okos, nagyon jóképességű embert ismertem meg benne, a rabbiképzőből kommunista propaganda miatt vágták ki, így tanulta ki a cipészetet, valójában filmrendező akart lenni, az apja irsai fuvaros volt, Miska falusi szegénygyerekként nevelkedett, tizenhatan voltak testvérek. Én már nem is tudom, hogy Belgrádban vagy Zimonyban, egy kiállítási területen, ahol elszállásoltak minket, volt egy nagy, egész éjszaka tartó beszélgetésem Mihállyal. A lökést ehhez a beszélgetéshez az adta, hogy hosszúnapp volt és sokan böjtöltek, egész nap nem ettek, ami tulajdonképp nem volt valami nagy vicc, mert valójában nem is volt mit enni, de énbennem föltámadt a dac, én nem böjtölök, én a régi életnek ezeket a szokásait nem követem, mert az egész régi élet idevezetett és akkor, azon az éjszakai beszélgetésen fogadalmat tettünk a Miskával, hogy a múlt nem ismétlődhet meg, tehát másképpen kell élnünk, mint eddig. Valami felesküvés volt ez arra, hogy forradalmár leszek és ha életben maradok, ehhez csak egy adhatja meg a jogot, az, hogy az emberekért fogok élni.

Levendel megint sóhajtott, kis kesernyés fintor futott át a szája sarkán, aztán hozzáfűzte: – Hát ez így gyönyörű volt, de az iskola még hátra volt. Cservenka.

– De még előbb Bácskába kerültünk, sváb falvakon, mezőkön, sváb termőföldeken vitt át az utunk – folytatta Levendel. – Hamar észre kellett vennünk, hogy ez már nem a szerb lakosság. A fiúk még kiéhezettebbek voltak s ugyanúgy, mint addig, ha termőföldek mellett mentünk el, megpróbálták egy-egy cső kukoricát letörni, egy-egy marharépat kihúzni a földből ...

– Egy-egy fürt szőlőt levenni – vettem közbe.

– Nem. Azt nem. A szőlőhöz, az ilyen nemesebb gyümölcsökhöz nem mertünk hozzányúlni, csak vadalmához, vadvadkörtehez, somhoz, vadrózsabogyóhoz, ha láttunk ilyent. Meg, ha egy-egy szem krumplit találtunk a földeken, nagy kincs volt az is. Mert mi volt akkor kint a földeken, ősz volt, októberben jártunk, a termés nagyrészt már betakarították. És mi a legvégső tartalékainkon tengődtünk, egy-egy féltve őrzött, penészes kenyérvégből haraptunk s ehhez amit így útközben szerezni tudtunk, sáros,

földes marharépat rágcsáltunk, vagy egy nyerskrumplit, néhány szem kukoricát, de ennek itt végeszakadt. A volksbundisták védték a földjeiket, őrt álltak a határban felfegyverkezve, vadászpuskákkal, de volt, akinek géppisztoly lógott a nyakában, fenyegetően léptek fel, káromkodtak, szidtak minket, szó sem lehetett arról, hogy bármihez is hozzányúljunk. Itt estem át életem egyik tűzkeresztségén, mert ha jól belegondolok, ilyen több is volt, de nekem talán ez a legemlékezetesebb. Mentünk, vánszorogtunk, elcsigázottan, nehezen, volt aki már tántorgott, volt, akit támogatni kellett, haladt előre ez a hatalmas emberkigyó, a háromezer ember, amikor egyszeresük, valahonnan hátulról, lövés csattant s nyomban kiáltásokat hallottam: „Orvos! Orvos!” Átvillant rajtam, valamelyik gyerek már nem bírta az éhezést, mégiscsak kilépett, hogy valamit szerezzen a földeken. Ott, az alakulatban volt jónéhány orvos, előttem, de ezek közül senki nem fordult hátra, mindegyik ment tovább. Ordítottak újra: „Orvost! Orvost!” – és akkor énbennem lejátszódott egy belső dráma. Mintha különböző hangok szóltak volna hozzám, belülről. Az egyik azt mondta: te még nem vagy orvos, te szanitéc vagy és hallod, hogy orvost hívnak. És akkor megszólalt a kísérőszólam: neked feltétlen haza kell jutnod, neked gyereked van, látnod kell a Marit és a gyereket, neked nem szabad kockáztatni. A gyávaságom, a félelmem egyértelműen a helyemre parancsolt, hogy onnan ne mozduljak, rettenetesen féltem, hogy nem látom többet Marit és a gyereket, féltem, ha hátramegyek, meglőnek engem is, mert ez volt az első eset, hogy közülünk, az alakulattól kilóttak valakit. Sikerült meggyőzőnöm magam, hogy én nem vagyok orvos, és nekem haza kell kerülnöm és mentem tovább és egyszer csak megdöbbenve láttam, hogy visszafelé megyek, Odamentem a gyerekhez, haslövést kapott és kivérzett. Nem lehetett rajta segíteni, azonnal operálni kellett volna.

– És a keret nem védett titeket? Nem szóltak ezeknek, hogy ...

– Á, dehogy. Azon csodálkoztam, hogy engemet is nem lőttek agyon. Döbbenem mentem vissza a helyemre, megrendített, hogy egyik orvos se mozdult. Az az érzés volt bennem, mint amikor a Csónakos Rezsőhöz indultam az aknamezőre. És különös, de így van, merem neked mondani, Gézácskám, mióta visszamentem ehhez a haslövéses sráchoz, azóta bennem megszűnt a halálfélelem. Lehettem én a legsúlyosabb fertőző betegek között, vagy lőhetek körülöttem, mint ötvenhatban, én soha, semmiféle félelmet nem éreztem. Az akkor megszűnt bennem.

– Újvidéken egy napig voltunk, valahol, hogy hol, melyik részén, azt már nem tudnám megmondani, ott nem bántottak bennünket, a várost akkor nagyrészt magyarok lakták – folytatta Levendel –, majd elértük Szenttamásit. Itt történt az, hogy Keresztesi Miska, pontosabban a Klein Miska eltűnt közülünk. Nekem ez csalódás volt, meg rosszul is esett, hogy csak úgy szó nélkül lelépett, azt hittem, most már együtt maradunk végig, lesz ami lesz, együtt megyünk haza, de végül is tudomásul vettem; a saját életével ő rendelkezik, meg aztán abban a helyzetben az ember nem sokat foglalkozhatott a maga lelki világával, ekkor már letereltek minket az útról, árkokban, a szántóföldek szélén bukdácsoltunk, mert már olyan felbomlott, kiéhezett csürhe lett belőlünk, hogy akadályoztuk a németek visszavonulását. Özönlöttek vissza a Balkánról a páncélozott járművek, motorizált alakulatok, ezeknek kellett a tiszta út. Így értük el Cservenkát.

Amikor a menetoszlop eleje befordult a fallal körülvett téglagyárba, az öröm és megkönnyebbülés moraja futott végig az emberek között. Itt már régóta szünetelt a munka, a szárítószínek üresen álltak, mindnyájan arra gondoltunk, legalább fedél alatt töltjük az éjszakát.

Az idő megint hidegre fordult, feltámadt a szél, a kopaszodó fák hajladoztak, a nyugati égen vad, hosszú felhősávok lobogtak. A tegnapi esőzés nyomai itt is

látszottak, a végigsöprő szélrohamok felborzolták a tócsák vizét. Arra gondoltam, amint elhelyezkedtünk, megeszem a fél sárgarépát, amit vacsorára menekítettem meg a saját mohó fosaim elől, aztán hozzáfogok a sebtisztításhoz, lábkötözéshez, ne rokkanjon le senki, holnap is nap lesz, menni kell a fiúknak tovább. De pihenésről egyelőre szó sem volt. A keret századonként felsorakoztatott minket és vártunk. A kétszárnyas, nagy deszkakaput becsukták, az irodaépületből német katonák jöttek ki, Rajnai zászlós kilépett a százada elől, tisztelgett, valamit mondott, a német élesen válaszolt, Rajnai megint mondott valamit, keményen és hajthatatlan ül, a dialógus hangjait elvitte a szél, innen, a sorból nézve az egész olyan volt, mint egy némajáték, a német tiszt előkapta revolverét és agyonlőtte Rajnai zászlóst, az alkonyfényben jól látszott a fegyver torkolattüze s idevágott, a sorok közé a fülsértő erős csattanás is, Rajnai előre zuhant és mozdulatlanul feküdt, német vezényszavak harsogtak, a keret ellépett az alakulat mellől, két altiszt megragadta Rajnait a karjánál fogva s mint egy magatehetetlen bábót, elvonszolták az irodák felé, nagy, sötét folt maradt a helyén, ahol feküdt.

Mindez úgyszólván pillanatok alatt játszódott le, a keret kivonult a téglagyárból, s a németek is eltűntek. A tömeg felzúgott, mint egy megbolygatott méhkas. „A németek kezére kerültünk!” „A keret eladott minket a németeknek!” „A keret nem tehetett semmit!” „Rajnai tiltakozott, nem akart minket átadni, ezért agyonlőtték!” „Ellenkezett, szó nélkül agyonlőtték!” „Úristen! Most mi lesz!” „Minket is ki fognak végezni!” „Akkor nem hoztak volna Borból idáig. Megtehették volna Borban is!”

Megborzongtam, a gyilkosság, ami háromezer ember szeme előtt történt, a tény, hogy egy német következmények nélkül, a maga kénye-kedvére agyonlőhet egy magyar tisztet, félelemmel töltött el engem is. Rossz előérzetem támadt, itt valami más kezdődik, mint amiben eddig részünk volt. A bevonulás első percétől a bizonytalanban éltünk, nélkülözések és szenvedések tódultak ránk Borban is, de életünk szabályok és parancsok keretei között folyt, most, úgyszólván pillanatok alatt, mindez eltűnt, semmivé lett.

A németek megjelentek a téglafal tetején. Nem voltak többen félszáznál, nyegyvenen-ötvenen lehettek, lépésnyire egymástól, kezükben géppisztollyal. A tömeg halkán morajlott: SS-ek! Ordítás harsant, „Csend! Pofa be! Feküdj! Arcokat a földre! Ne mozdulj! Arcokat a földre!”

A tömeg hasra vetette magát. Néhány éles, vad, rövid sorozat vágott közénk, fájdalmas üvöltés szárnyalt az ég felé, elfojtott, öntudatlanságba fúló nyögés, ha megmoccant, nézni, lesni próbált valaki, azonnal odalóttek.

Úgy feküdtünk ott, a téglagyár udvarán, háromezer ember mozdulatlanul, arcukat belefúrva a sárba, a pocsolyába, halálos rettegés bilincseibe verve, az állati lét szűkítő rémületébe, tehetetlenségébe leszorítva, lealázva, kiszolgáltatva, mozdulatlanságba bénítva. Az idő ólomlábakon vánszorgott s én arra eszméltem, hogy kétségbeesett erővel szorítom össze a szemem. De miért? – kérdeztem önmagamtól. – Arcom a földre tapad, mért szorítom még a szemhéjaimat is görcsös erővel, hogy ne lássak, ne tudjak, így talán megmenekülök? És bizony csak sokára mertem az anyaföld feketeségébe nyitott szemmel belebámulni. Tudtam, ez a tökéletes, teljes megfélemlítettség, amibe mind a háromezren belekerültünk. A hasrafektetés, a földre szorított arc, a megmozdulok agyonlövése jól kigondolt és bevált, pszichikai is hatásos módszere volt az SS-nek, tudták, hogy kell háromezer embert pillanatok alatt kezesbáránnyá tenni.

Amikor tökéletessé vált a csend és a mozdulatlanság, az SS-ek leugráltak a falról és „Los!” „Los!” kiáltásokkal beterelték a tömeget a szárítóba, aztán magukra hagytak bennünket.

Azonnal parázs vita támadt, hogy most mi történik velünk. Valaki artikulatlan hangon, zokogva üvöltötte: „Mindnyájunkat ki fognak végezni!” Mások vitába szálltak ezzel s azt mondták, csak a zsidókat végzik ki, a fehér karszalagosokat, tehát a kikeresztelkedetteket nem bántják. Kitört a pánik, akinek volt egy fehér gatyája, trikója, tépte le magáról, hogy fehér karszalagot csináljon belőle. Elképedve bámultam a társaimat, próbáltam velük beszélni: „Eszelős hülyék vagytok, ha azt hiszitek, hogy az SS-nek egy fehér karszalag számít! Gondolkodjatok! Ezeknek mi mindnyájan zsidók vagyunk, akár sárga, akár fehér karszalag van rajtunk!” – de hiába beszéltem, mint a megszállottak, süketen-vakon csinálták a fehér karszalagot. Ekkor vad dühvel letéptem magamról a vöröskeresztes, fehér karszalagot, amely szanítéc voltomat jelképezte. Nem akartam különbözni semmiben a társaimtól, a sárga karszalagosoktól.

A rémület az egész tömeget hatalmába kerítette. Sokan fennhangon imádkoztak, volt, aki esztét veszítve a családját, a gyermekeit szólongatta, nehéz, száraz zokogás hallatszott a szárítókból, dühös veszekedés, marakodás, többé már senki sem volt ura az érzelmeinek, gondolatainak.

Az alkony halványuló, hosszú szárnyakon még mindig ott lebegett felettünk, de a téglagyárban, a szárítószínek zugaiban már alattomosan előkúszott a sötétség.

A tenyerembe hajtott homlokkal ültem, most senki nem jött hozzám feltört lábujjakkal, gennyes bokával, hogy kezeljem a sebét. A holnappal senki sem törődött, mindenki az éjszakát várta, eszelős rémülettel, mindenki csalhatatlan biztonsággal tudta, hogy ez az éjszaka valami szörnyűséget hoz, ami elől nincs menekvés, ami kíméletlenül le fog rájuk sújtani.

És ekkor, teljesen váratlanul és elképzelhetetlen módon, de mégis a maga testi valóságában megjelent Klein Miska, aki Szenttamásnál eltűnt közülünk! Nagy kerek kenyér és egy köcsög szilvalekvár volt a kezében és egyszerűen csak annyit mondott: „Egyetek!” Hogy jött be a téglagyárba? Hogy sikerült bejutnia? Senki se kérdezte. Akkor már napok óta olyan volt a helyzet, hogy ha a keret valamelyik tagja egy karaj kenyeret, vagy egy falat marmaládét tudott szerezni, bárki odaadta érte habozás nélkül az aranyóráját, ha volt neki. És Miska most egy egész kenyeret hozott és egy köcsög szilvalekvárt, letette és azt mondta: „Egyetek!” Bennem ezek a percek tették bizonyossá; ha életben maradok, Miskához egész életére hű barátsággal fogok kötődni.

Amint leszállt az éj, azonnal elkezdődött a gyilkolás. Német vezényszavak hallatszottak, egy-egy csoportot kiszedtek a szárítókból, elvezették ahhoz a nagy gödörhöz, amely a formázó mellett tátongett az udvaron, ebből termelték ki a téglához az agyagot, beterelték őket a gödör mélyére, bevágtak közéjük egy kézigránátot, aki életben maradt, legéppisztolyozták. Aztán mentek a következő csoportért. Az emberek halálos rémületben figyelték a vezényszavakat, a lábdobogást, a kézigránátrobbanást, a géppisztolyok kelepelését.

Az átmeneti csend után, mialatt az SS-ek a gödörtől újabb csoportért jöttek, mindenki a vezényszavakra, a hangokra tapadt, merre járnak, milyen közel jutottak? Előlről vették sorra a cseréptetős, faoszlopokra állított színeket, akik a középső részen, vagy a hosszú szárítósor utolsó végén helyezkedtek el, valamelyes haladéket kaptak, vagy reménykedhettek a csodában, a lehetetlenben. De mozdulni, tenni valamit, senki sem volt képes. Senki sem próbált hátrább húzódni, hogy elodázza a halált, senki sem kísérelte meg a szökést, senkinek a fejében nem volt egy ötlet, egy gondolat sem, csak az apatikus tehetetlenség, a rettegő félelem bénultsága.

Éjszaka, mialatt folyt a mészárlás, megjelent a szárítókból a magyar keret néhány tagja. Halkan, rábeszélő hangon közölték, ha valakinél még maradt óra, gyűrű, pénz, vagy valami élelem, adja oda nekik, ők megőrzik, mert az SS-ek úgyis elszednek mindent, ha gyűrűt látnak valakin, levágják az ujjával együtt – tulajdonképp ebből

értették meg, hogy innen senki nem fog megmenekülni, hogy az SS halálra ítélte az egész háromezres tömeget, a keret pontosan tudja, mi vár rájuk.

Megérintettem a jegygyűrűmet és eszelős eltökéltséggel azt mondtam magamban, ezt nem adom, akármilyen történik is, mert ez Mari szerelmének a szimbóluma, s ez nekem drágább az életemnél is, ezt megőriztem eddig is minden poklon keresztül, hű maradok ezután is. Ha én elpusztulok, pusztuljon velem együtt. Amikor a keret elment, lehúztam a bakancsot, kapcájának ráncai közé rejtettem a gyűrűt, majd újra felvettem a bakancsot.

És bármilyen hosszúnak, végeérhetetlennek tűnt, ez az éjszaka is befejeződött. A vaksötétség, mely eddig körülött minket, megfakult, kirajzolódott egy-egy oszlop, a tetőszegély sötét kontúrja mögött világosabbá vált az ég, s láthatóvá egy-egy emberfej előrebillent profilja. Mintha mocsárból merültek volna föl, a sötétség híg iszapja lassan lehúzódott az emberekről s elszivárgott a föld pórusaiba.

És megszűntek a vezényszavak, a lábdobogás, a kézigránatok robbanásai, a géppisztolyok kelepelése. Senki sem tudta, mi történt, mi lesz és már képtelenek voltak a reményre is, a tegnapi menetelésre következő borzalmas éjszaka, a kialvatlanság, a félőrült zokogások, az örült sikoltozások, mintha felőrölték, megdarálták volna a gondolkodóképességet.

Aztán újra megjelentek az SS-ek, sorakozót rendeltek el, mindenkinek minden holmiját le kellett adni, csak a testen levő ruhát tarthatták meg. Itt búcsúztam el a szanitéctáskától, a Petőfi-kötettől és a József Attila-versektől.

A sorakozónál felületes becslés alapján is kitűnt, majdnem a fele hiányzott az alakulatnak, de a szomorú ténynél senki sem ért rá elidőzni, az ólmos, hajnali szürkületben elindultunk s elhagytuk a téglagyárat.

Azon vettem észre magamat, hogy amit átélek, elszigetelt emlékképekben, foltokban marad meg a tudatomban. Most itt álltunk a Ferenc-csatorna partján, de hogy közben keresztül jöttünk e falun vagy oldalról megkerültük a házakat, arra már képtelen voltam emlékezni. Álltunk a csatorna partján, Miska ott volt mellettem, belenyúlt a zsebébe, egy marék száraz kukoricát vett elő s odakínálta nekem is meg másik szomszédjának: „Nézzétek, mit találtam ... Egyetek.” Közben az SS-ek az oszlop végéről leválasztva, egy-egy csoportot belelőttek a Ferenc-csatornába. Úgy tűnt, nekik ezt a halált szánták – de közben a táj megélenkült, szekerek tűntek fel a mezei utakon, az országúton ismét megjelentek a menekülők, visszavonulók gépkocsioszlopai, tankok, motorosok, most már világos nappal lett.

S a következő emlékkép a fiatal SS volt, ami bennem örök időkre megmaradt. Meghajolva álltunk, a fejet nem volt szabad fölemelni. S egyszer csak durva szitkok közben, egy-egy halálordítással tarkítva, ütés zuhant és reccsent a csont és vonagló emberek rogytak a porba és nekem arcomba freccsent a vér. Felnéztem és egy tejfehér bőrű, világító kékszemű, szőke SS-legényt láttam, talán ha tizennyolc éves lehetett, puskatussal verte szét a koponyákat, elvakulva a dühtől cs a gyűlöletből, nem elégedett meg a géppisztolygolyókkal, a maga kezében akarta érezni a halált, lezúduló ütései nyomán szétloccsantak a koponyák, csizmájával földre taposott engem is, s tán ennek révén menekültem meg, mert a földön már kikerültem az őrzőgyilkos látószögéből. Megbűvölve néztem, amint hajladozik és veri szét a koponyákat. És amint lent feküdtem a csizma alatt s körülöttem rogytak össze a haldoklók, éreztem, hogy valami most megszakadt bennem. Az emberbe vetett hit. Elsöpörte az emberről alkotott képet, hogy az ember ilyen is tud lenni, állat, vadállat. S ugyanakkor a magam számára is teljesen érthetetlenül, nem gyűlöletet, de sajnálatot éreztem iránta. Mintha elmebeteg lett volna, akit a torzuló tudat kényszerít ellenőrizhetetlen, beszámíthatatlan magatartásformákra.

Hogy mi miért történt, nem lehetett tudni. Az eseményeknek nem volt logikája. Újra az országúton gyalogoltunk, Baja felé. Talán, mert az SS-eknek is el kellett hagyni ezt a területet, tovább nem időzhettek a csatorna partján. De nekik ki lehetett adva, hogy ezt a háromezer embert el kell pusztítaniuk, mert ha egy kukoricáshoz értek, kivettek tíz embert az alakulatból, ásót nyomtak a kezükbe és ásatták a gödröt. Azok remegve ástak, tudták, mit ásnak. Belelőtték őket a gödörbe, aztán mentek tovább. Később a gödör elmaradt, betereltek egy csomó embert a kukoricásba, lelőtték őket, aztán mentek tovább. És az a menet! Futólépésben kellett menni, lehajtott fejjel. Ha észrevették, hogy valaki felemeli a fejét és körülnéz, azonnal tarkónlőtték. Ha valaki elesett, kidőlt a sorból, nem bírt tovább menni, két tarkónlövést kapott. Nagylelkűek voltak, két golyót adtak egy embernek.

De akkor már harmadik napja nem ettünk s a víz rettenetesen hiányzott. Elértük egy falu szélét, ahol a földút kerékvágásaiból lóhúgy csillogott. Az egyik fiú nem bírta tovább, lehasalt és ivott a lóhúgyból. Ott, azonnal tarkónlőtték.

A faluban öreg néniké szakajtóból krumplihéjat öntött az útra. Elöttem loholt a két ikerfiú, a Schneider-gyerekek, amelyik a szélen ment, két kezével belemarkolt s tömte magába a krumplihéjat. A testvére könyörgött, neki is adjon, de a másik csak rázta a fejét. Ez, amelyik nem kapott, beleharapott a kezébe, hogy mégiscsak kicsikarjon egy kis krumplihéjat. Ők is állatok Lettek.

Ez a loholás! Elkéseredve kérdeztem: mért csináljuk ezt? Feküdjünk le, lőjenek agyon! Úgyis az lesz a vége! A szívünk kiszakad, a tüdönket kiköpjük, tántorgunk, szédelgünk, botladozunk és loholunk, loholunk lehajtott fejjel, zihálva, meggörnyedve. S mindegyre zuhannak ki emberek, dörögnek a tarkólövések.

– Tudod, Gézácskám, ez az egész cservenkai mészárlás meg ami utána jött, az én tudatomban úgy maradt meg, hogy én erről nagyon sokáig nem tudtam beszélni senkinek – mondta doktor Levendel, miközben ivott egy korty vizskit, talán csak azért, hogy egy kicsit megnedvesítse a száját. – Még a családomnak se meséltem, hogy mi történt. Ahogy utólag rekapitulálni tudtuk a dolgot, mert a jehovások közül többen szemtanúk voltak, azok látták, mi történik a gödörben, meg előkerült egy Läufer nevű .fiú, akinek még most is látható a fejsébe, nem sérült meg halálosan, két napig feküdt a gödörben, aztán kimászott a hullák alól, szóval azon az éjszakán körülbelül ezerkétszáz embert öltek meg az SS-ek. Módszeresen dolgoztak, átgondoltan, de lényegében mégiscsak kisipari módszerekkel, többre nem futotta a kapacitásuk, akárhogy igyekeztek. Negyven, maximum ötven SS háromezer fiatalemberrel szemben. Én akárhányszor erre visszagondoltam, később is, amikor már a mozgalomba bekerültem, mérhetetlen szégyent éreztem. Valami hallatlan gyávaság, megfélemlítettség kellett ahhoz, hogy mivelünk ezt megcsinálhatták. Hiszen, ha szanaszét szaladunk, vagy nekik megyünk téglákkal, kövekkel, jó néhányunkat lelőnek ugyan közülünk, de valamennyiünkkel úgy se bírtak volna, és akkor mi semmisítjük meg őket... Sokan úgy tüntetik fel a szenvedéseiket, mintha valami hősiesség lett volna, amin keresztülmentek, pedig egy nagy szar volt, nem hősiesség, a lelki nyomorúságunk volt, a megfélemlítettségünk, a gyávaságunk, hogy kezes bárányok lettünk, engedelmes birkanyáj, amelyik halálos rettegettségben, bégetve, de megy a vágóhídra.

– Hát ez persze már egy folyamat vége volt – mondtam csillapítón, mert láttam, hogy Levendelt, annyi év távolságából is, még mindig milyen rettenetesen felkavarja az emlékezés. – Mögöttetek volt Bor, a szenvedések, megalázások láncolata. Önérzet és önbecsülés már nem sok maradhatott ezekben az emberekben ...

– Hát persze, egy folyamat vége volt – vágott közbe Levendel izgatottan – és ebben sok tényező halmozódott össze, ki voltak merülve az emberek, ki voltak éhezve, lázasak voltak, gennyesek voltak, bűdösek, már a saját szagukat sem bírták, senkiben

sem volt egy szikrányi remény sem ...

– Meg aztán, gondold csak meg, ahogy te korábban jellemezted őket, ezekben a jóindulatú, de mégiscsak primitív fin-zsidókban a politikai öntudatnak nyoma sem volt, hogy, mondjuk szervezett erővel felléphettek volna ... – mondtam.

– Igaz, meg vedd hozzá az SS-ek hallatlanul kitanultak voltak, azok azonnal hasrafektették a társaságot és ezzel mindenkit izoláltak a társától, most már egyedül volt a gépfegyverekkel szemben ...

– Fontos tényező volt az is, hogy bár politikai öntudat nem volt – töprengtem de istenhit az igen, hogy majd a Jehova megsegít, eljön a csoda ...

– Hát persze, a remény, hogy valahogy majd csak hazakerül mindenki a családjához ... Közben már tudták, hogy ezek a gyilkosok otthon ölik a szülőket, annyira naiv nem volt már senki sem, hogy illúziói lettek volna a németekkel szemben. De ha visszagondolok az egészre, sokkal inkább úgy látom, hogy olyanok voltunk, mint a gyerek, amikor látja, hogy a gyilkos bejön a szobába és már nincs ereje arra sem, hogy kiabáljon. A rémület, a pánik bénított meg mindenkit. Szörnyű volt. Én ezt az egészet nagyon sokáig nem tudtam feldolgozni magamban. Majdnem hogy szégyelltem, hogy ott voltam Csersovkán. Én egyszerűen azért maradtam meg, mert rám nem került sor. Nem értek odáig, ahol én voltam, mert reggel lett, és megtelt a gödör és a hullákat már nem bírták hova tenni. Akkor jött a Ferencz-csatorna, de mire ott is elértek volna, már fényes nappal lett, a táj tele volt emberekkel, katonákkal és civilekkel, mindenki menekült és nekik is menni kellett, akkor még mindig voltunk olyan jó ezernyelcsőzán, ezerötszázán, arra már nem volt idő, hogy velünk ott szaragodjanak, hajtottak tovább, majd útközben ... Fogytunk is erősen, de mégis, Bajára körülbelül ezerkétszázán jutottunk el.

– A bori háromezerből.

– Igen, a bori háromezerből. És ezt az egészet, az a negyvenötven SS csinálta. És mondom neked, erről én nem tudtam beszélni senkinek, nem tudtam magamban anullálni a dolgot és engem az emlékezés megnyomorított, mert nekem a szégyenem volt, hogy ott nem tudtam lázadást szítani, nem tudtam csinálni semmit sem. Tereltek, birka voltam, eszköz voltam. És aztán az a tejfehér bőrű SS ... Kifejezetten szép emberpéldány volt, széparcú fiatal gyerek. Ma sem értem ... hogy bennem nem gyűlölet támadt, hanem sajnálatot éreztem iránta. Egyszerűen nem értem. Mert nekem, az orvosnak, hisz akkor én lélekben már régóta orvos voltam, szükségem volt az emberre, akihez én életre-halálra kötődtem, akit az életem feláldozásával is gyógyítani akartam, nekem kellett az ember mint eszmény és mint realitás – és ez az SS összetörte bennem az emberbe vetett hitet. Tudod, milyen szörnyű az, amikor szétloccsantanak egy koponyát? És ez, mint egy állat, mint egy magából kivetkőzött örült, kéjelegve verte szét a fejeket. Énbennem, akkor valami széthullott. Akkortól kezdve nekem már mindegy volt, hogy élet vagy halál. És mégsem tudtam őt gyűlölni, hanem sajnáltam. És ma sem értem ezt az egészet.

Kis csend támadt. Itt időzött a múlt, itt ernyőzött fölöttünk doktor Levendel élete a maga árnyékfoltjaival, meghajszoltságával és szép, emberi, meleg ragyogásával.

– Éjszaka már nem bírtunk tovább menni, Baja szélén egy temetőbe tereltek bennünket, leroskadtunk a sírok közé, ott voltunk hajnalig, talán öt óra lehetett, de nem tudtuk, mert senkinek nem volt órája, semmink se volt, de egyáltalán semmink, és újra mennünk kellett, a bajai úton talákoztunk asszonyokkal, akik piacra mentek, árulni krumplit, répát, gyümölcsöt és amikor megláttak bennünket, sikoltozni kezdtek és eldobták a kosaraikat és elmenekültek, azt hitték, hogy hullák vagyunk, akik előmászta a sírokból, hisz onnan jöttünk, a temetőből, és úgy néztünk ki, hogy halálra

rémültek tőlünk, iszonyatot váltott ki a megjelenésünk. Tovább tereltek minket, át a Pandúr-szigetre és ott újra megjelent a magyar keret, az SS-ek leléptek. Ez is egy olyan dolog, hogy máig sem értem, miért, hogyan. Miért gyilkoltak minket Bajáig, és ott miért hagyták abba. Nem tudom, de így történt. A keret útközben nem volt velünk, ők Cservenkánál eltűntek, talán vonattal jöttek utánunk, itt most újra átvettek bennünket, lehettünk talán ezren, ezerkétszázan ...

– A háromezerből – ismétellem előbbi kérdésemet, talán a hihetetlen bizonyosság kedvéért.

– A háromezerből. Tehát október eleje volt, ott álltunk a parton és én úgy, ahogy voltam, ruhástól belegázoltam a vízbe, hogy szabaduljak a kosztól, a szutyoktól, amitől már ragadtunk. És hirtelen megláttam magam a víz tükrében. És egyszerűen nem ismertem meg magamat. Annyira ki voltam száradva, hogy a szemem teljesen hátrahúzódott a szemgödörben és az volt az érzésem, hogy nekem nincs szemem. Ahogy ott álltam, hirtelen olyan állati szomjúság tört rám, hogy lehajoltam és legalább öt liter vizet megittam a Dunából. Nemsokára valamelyik jótékonyági egyesület hozott egy kondér forró levest, de nem tudtuk mivel megenni, mert nem volt semmink se, se csajka, se kanál, úgy szedték össze az emberek a szemétből a rozsdás bádogdobozokat, meg találtak tököt, annak kivájták a belsejét és így itták a levest tökhéjből, amit a kondérból kimértek. Én figyelmeztettem az embereket, nagyon óvatosan, lassan és keveset egyenek, mert súlyosan megbetegedhetnek, ha telefalják magukat. Amikor vége volt az evésnek, felszólítottak bennünket, jelentkezzen, aki beteg. Ez a felszólítás maga is abszurd volt, gondolhatod, hisz mindnyájan halálra legyengültek és hullára kimerültek voltunk, tele gennyedésekkel, sokat csontig rágtak a tetvek – és mégis, úgyszólván ez volt az első emberies gesztus, amivel hosszú ideje találkoztunk, és ami világosan mutatta a különbséget az SS és a magyar keret között, mert ebben a lerohadt, végsőkig kimerült, tántorgó, lihegő alakulatban valóban voltak a szó szokványos értelmében vett betegek, az egyik magas lázzal kínlódott, a másiknak a torka fáj, így összeállítottak húsz-harminc embert s nekem, mint egészségügyinek velük kellett mennem. Egy szakaszvezető elkísért minket a bajai kórházba. Mérnökember is volt a csoportban, nagyon elesett állapotban, a torkával kínlódott, először tehát a gégeszetre mentünk. Megmaradt az emlékezetemben ennek az orvosnak a neve, Bánhidinek hívták, megvizsgálta a beteget és felkiáltott: „Kérem, ez diftéria!” Mindenki megdöbbsent, a szakaszvezetőre ráförmedt: „Menjen el innen!” – hogy a fertőzéstől óvja s megkérdezte: „Ki volt mellette?” Valami átvillant rajtam és rávágtam, hogy: „én”. Hát persze, igazából nem ápoltam különösebben, csak úgy voltam vele, mint a többivel, másra nem is volt alkalom a loholás közben, meg éjszaka, a temetőben ... A Bánhidi rám nézett, mint aki megért valamit, és erélyesen rámszólt: „Akkor maga is álljon a beteg mellé, együtt mennek a fertőzőbe!” És ezzel megmentette az életemet, mert kiemelt a sorból. Minket átkísértek a fertőzőpavilonba, ahol tífuszosok meg diftériások feküdtek, és nekem átvillant az agyamon, hogy lehet, hogy most csinállok marhaságot, mert meg fogok fertőződni, de, bizonyos akasztófahumorról azt mondtam magamban, a diftéria sem olyan rossz, mint a tarkónlövés. Ennekem azon túl, hogy elgyötört, meg kiéhezett voltam, semmi bajom nem volt és befeküdtem a diftériások közé. Ez október tizediké körül lehetett, menekültek a németek, meg a hatóságok, a kórházat is ki akarták üríteni, hogy jönnek az oroszok, menjen mindenki az utolsó komppal, aki mozogni tud, odavilágítottak az ágyamra is, de én mondtam, nem mehetek, nekem jártányi erőm sincs. Békiben hagytak, meg az volt az igazság, hogy ezt a fertőző osztályt nem is nagyon macerálták. Kinek volt kedve összekeveredni a diftériásokkal meg a tífuszosokkal. Másnap hajnalban kimentem az udvarra, talán pisálni, nagyon le voltam gyengülve, és akkor találkoztam először az első szovjet katonával, egy ázsiai külsejű, vörös csillagos emberrel, aki német katonákat keresett.

Ez volt a szabadulás. Nem a szabadságszobrot láttam, hanem egy torzonborz figurát, aki végigcsinálta a háborút, úgy érkezett Bajára. Nem volt ott semmi érzelmes jelenet, csak egy összenézés. A tekintetemből, azt hiszem, megértett mindent, de nekem ez, mégis, maga volt az élet, a megváltás, hogy ez az ember ott megjelent. És ez is egy olyan dolog az életben, hogy nekem dumálhat akárki akármit, én azokat a pillanatokot soha elfelejteni nem fogom. Az események zúdultak egymásra, nem is nagyon lehetett ott elidőzni azoknál a felemelő, hogy úgy mondjam, fenséges érzelmeknél, hogy megszűnt a pokol és most újra kezdődik az élet és ez majd valami más lesz, mint amiben addig részünk volt, mert ott volt a kórház a rengeteg sebesülttel és az orvosok nagyrésze az ápolókkal együtt elmenekült, a betegeket el kellett látni és hiányzott a személyzet, ha jó! emlékszem, ez a Bánhidi ott maradt és ő vette át a kórház vezetését, vagy később lett ő az igazgató, rólam először azt hitték, orvos vagyok, mondtam, hogy nem vagyok az, csak annak készülök és sokat tanultam hozzá, hol dolgoztam, mihez értek, elmeséltem a kórbonctant, szövettant, azonnal beállítottak, két nap múlva már végeztem a laboratóriumi munkákat. Na aztán jött a rémület, hogy a németek visszafoglalják Baját, a Dunán is német monitorok cirkáltak, lőtték a várost, erre én fogtam a motyómat és nekivágtam az útnak. Még mindig a bori ruhám volt rajtam, mert máshoz nem jutottam, cserélni én nem tudtam semmivel, azt kellett viselnem, ami rajtam volt és talán még nem mondtam, hogy Borban a Marányi táborparancsnok rendeletére már nem volt elég a sárga karszalag, hanem a ruhára elől-hátul nagy sárga csillagot festettek, mert ez egyúttal jó célpontot is jelentett, ha valakit le akartak löni. Na, aztán hamar kiderült, hogy vakláрма volt az egész, nem jöttek vissza a németek, én továbbra is ott dolgoztam a kórházban, mígnem azt hallottam, október vége felé, hogy Szegeden megindult a tanítás az egyetemen. Bizonyos voltam benne, hogy eljött az én időm, most már aztán végérvényesen búcsút mondtam a bajai kórháznak és elindultam Szegedre. Egy szűk hónapot dolgoztam a laboratóriumban, ott volt egy kis szobában ágyam, elláttak igazolvánnyal, valami ételmezt is kaptam útravalónak és nekivágtam a gyalogútnak Szeged felé. Az a rész ott, Baja környéke akkor a titóisták megszállása alatt volt, most már nem akartam a mezőn aludni, bekéredzkedtem valamelyik házba, amikor rámosteledezt, kihallgattak, mondtam, hogy Borból jövök, tudtak mindent Borról, néhány ellenőrző kérdést tettek fel, hogy nem hazudok-e, aztán beszállásoltak egy istállóba, ahol megalhattam, ezek nem akarták, hogy álljak be hozzájuk, ha Szegedre akarok menni, csak menjek, reggel indulhattam tovább. Aztán egyszercsak tényleg megérkeztem Szegedre, de ez mintha egy másik földgömbön lett volna, ahhoz képest, amit én addig átéltem, ez egy igazi város volt, az egyetemen tényleg folyt a tanítás, az üzletek nyitva voltak, akinek volt pénze, tudott vásárolni – de persze nekem semmim sem volt. Törtem a fejem, mit csináljak? Mihez fogjak, valamiből meg is kellett élnem, hogy az egyetemre járhassak. Elmentem a kórbonctanra és megmondtam, tudok boncolni, metszeteket csinálni, szövettanhoz értek, a prof onnan is elmenekült, egy Ince nevű prof vette át a kórbonctan vezetését, nagy örömmel odavett, hogy dolgozhatok, enni is kapok, de fizetni nem tudnak, mondtam, az engem nem is érdekel, csak hátra volt a szállás, ígérték, majd a diákkollégiumban szereznek helyet, de ez engem nem nagyon izgatott, és váratlan szerencsével ez is megoldódott, volt ott egy öreg bácsi, aki a kétszobás lakásában élt, az orvosa, aki eddig kezelte, elmenekült, nem volt, aki injekciózza, én elvállaltam, mindennap beadtam neki a strofantint, és ezért lakhattam az egyik szobában, rendbe is hoztam az öregurat, olyan szépen felpendült, hogy csoda, szóval lakásra sem volt gondom ...

– És az egyetem? – kérdeztem.

– November 20-án beiratkoztam az egyetemre, de nem voltak meg a papírjaim, mert nekem közben már volt egy évem, majd mindjárt elmondom, hogy hogyan, mert

erről a sztoriról még eddig nem beszéltem. Itt is a Jávorka, a híres botanikus, az akadémikus jön elő, aki újra, sorsdöntő módon beleavatkozott az életembe. Ez az egész úgy történt, hogy Mari megkereste a Jávorkát, segítsen valami módon, hátha haza tudok jönni Borból. Erre a legjobb módnak ő azt találta, hogy a Jávorka juttasson be az egyetemi hallgatók közé. Ahogy volt, terhesen, nagy hassal elment a Jávorkához. Hadd mondjam el, hogy Jávorka nekem Borba is írt, máig őrzöm a lapját. Tudod mit írt? Azt, hogy: „Kedves Levendel barátom! Nem tart ez már sokáig, tartson ki!” Ezt írta, egy cenzúrázott, nyílt levelezőlapon, Borba, az akadémikus. Meg azt, hogy „Nagyon sok szeretettel gondolunk magára, vigyázzon, nehogy baja essék, mert magára még nagy feladatok várnak” meg ilyesmiket, gondolhatod, ott Borban, nem kis erőt adott ez is. Tehát a Jávorka, akinek barátja volt a Surányi, elintézte, hogy a Surányi engem, távollétemben, felvett az állatorvosi karra, és akik fronton, vagy hadműveleti területen voltak, annak lezárták az első félévet, engem is úgy vettek, így megkaptam a második félévet is, nekem tehát egy igazolt évem volt az egyetemen. Mindezt persze én csak később tudtam meg, mert a Mari ezt oda, Borba nekem nem írhatta meg, különben is, akkor neki nem az egyetem volt a fontos, ő ettől azt remélte, hogy így engem hazaengednek és a nagy hasával nem lesz magára hagyatva. Naiv volt szegényke, mert persze Borból semmiképp se kerülhettem haza, az ő akciójának a haszna később jött meg, Szegeden. No, tehát én november 20-án beiratkoztam az egyetemre és december végéig, a karácsonyi szünet kezdetéig le kellett tenni a fizika-kémia-anatómia kollokviumot, aki ezt nem tette le, az nem kapta meg a félévet, én, mind a hármat jelesre megtanultam, egy hónap alatt sikerrel kollokváltam mind a három tárgyból. Az anatómiát, meg a kémiát már tudtam és ez megkönnyítette a tanulást, nagyon megdicsértek, meg voltak velem elégedve. Csakhogy közben jöttek a hírek, hogy a front már Pest közelében jár, már Ócsa is felszabadult, Pest eleste küszöbön van, meg hogy már be is vették Pestet a szovjetek, hát én egyszerűen nem bírtam magammal, valami eszelős kényszer jött rám, hogy nekem menni kell Marihoz, a családhoz, meg kell tudnom, mi történt velük, úgy, hogy január végén felkapaszkodtam egy orosz nafta-vonatra ...

– Ami tartálykocsikból állt – mondtam, hogy bizonyos legyen benne: jól értem a nafta-vonatot.

– Igen, tartálykocsikból, és még arra is volt fineszem, hogy a tartálykocsi végére ültem, ahol védve voltam, nem vágott annyira a szél, persze így is csonttá fagytam, aztán megállt a vonat, akkor átmelegedtek a csontjaim, aztán arra is kellett vigyáznom, le ne maradjak a szerelvényről, amikor egy-egy állomáson órákig vesztegelt, kenyeret vittem magammal az útra, meg kértem is kaját, nem volt könnyű utazás, de kibírtam, a nafta-vonat Ócsáig ment, onnan gyalog folytattam az utamat. Ócsán még le akartak beszélni, ne menjek, mert lőnek, kockázatos az út, engem nem érdekelt, gyalogoltam tovább, az utak tele voltak lódögökkel, meg német hullákkal, én csak mentem, át a külvárosokon és egyszer csak elérkeztem a Nemzeti Színházhoz, ami össze volt löve, meg egyáltalán, egész Pest egy romhalmaz volt. Legközelebb az Aliz néni lakott, a Mari nagynénje, a Dohány utcában, tudtam a házat, elmentem hozzá, ott ült, meglátott és azt mondta, Mari él, a gyerek is, a szüleim is, de a testvéreim nem élnek, megölték a testvéreimet. Azt is hozzátette, a Mari apját is elhurcolták, megölték, a szüléimét kibombázták, de tudta az új címüket, Angyalföldön, a Csata utcában laktak valakinél, aki befogadta őket, ott volt Mari is a gyerekekkel, elindultam tehát hozzájuk. Mari kijött, amikor meglátott engem, elájult. Az történt ugyanis, hogy akkor már eljutottak hozzájuk a szörnyűségek, amiket Cservenkán hajtottak végre és elmondták a Marinak, hogy engem is megölték. És akkor én megjelentem élve. Mondtam is a Marinak, de persze már csak később mondtam ezt a hülye viccet, hogy elnézést kérek, amiért megszakítottam ezt a szép özvegységet...

Levendel elnevette a mondat végét, én is vele nevettem s arra gondoltam, Levendel életerejének egyik forrása bizonyára a humora, az a képessége, hogy minden helyzetben, bármilyen nehéz is az, meglátja a komikumot, s élvezni is tudja derűs-kedves nevetéssel.

– Mit mondjak – folytatta Levendel – a helyzet a családon belül nem volt éppen idilli, hamar éreztem a feszültségeket. Nagy dolog volt persze, hogy én életben maradtam, anyám sírt az örömtől, hogy legalább én megmaradtam nekik ...

– Három nőtestvéred volt, ha jól emlékszem – mondtam – mi történt a másik kettővel? Mert Elizke ...

– Igen, Elizke még Törökbálinton meghalt. Az Ica húgom, a nagyobbik, az bent feküdt a Bethesdában, beteg volt és az Ibi ment látogatni. Apám mondta neki, ne menjen, mert már nagyon szigorú volt az ellenőrzés, jártak a csendőrök, de az Ibi nem engedte magát lebeszélni, ugyan, ő már felnőtt, tud magára vigyázni, nem lesz semmi baja, ő nem fél, hagyják őt békén, és egyszer, mikor sárga csillag nélkül elment, valaki felismerte, és beárulta, hogy zsidó, és elfogták a csendőrök, elvitték, nyoma veszett. Állítólag Auschwitzba hurcolták és ott halt meg. A másik húgom kikerült a Bethesdából, próbált bujkálni, de lebukott, kivitték a Duna-partra és beelölték a Dunába. Apámékat az a tót fiú bújtatta, akiről már volt szó, őt is valaki feljelentette, a nyilasok majdnem agyonverték, de mégse adta ki a szüléimét. A Mari története az egy külön regény volna. Az megérné, hogy megírd, amit a Mari végigcsinált a gyerekekkel.

– Hát talán néhány mondattal – bólogattam.

– Tehát az történt, hogy Mari a Zsidókórházban dolgozott, a főorvos ismert engem, odavette őt, ugyanott dolgozott a kórbonctanban, ahol én, Mari ebben a kórházban szülte meg a gyereket, négy nappal a németek bejövetele után. Apósom még látta az unokáját, ő vitte haza Marival együtt Gödre a kórházból. De az én apám nem volt hajlandó a gyereket megnézni, és ez nekem apám haláláig szörnyű tövis volt a lelkemben, azt mondta, hogy ez a fia fattya.

– Mert nem esküdtetek meg egyházilag – mondtam.

– Igen, pontosan erről volt szó, amiről korábban beszéltem, ő mindenáron bizonyítani akarta, hogy ő egy tisztességes, rendes, valódi zsidóember, a maga bizonytalan, zabigyerek-származása miatt és az én házasságomat a Marival nem ismerte el, mivel nem esküdtünk templomban. No most ő ezt odáig vitte, hogy ha a házasság törvénytelen, akkor a gyerek is fattyú. Anyám megnézte, a húgaim is látogatták a Marit és ezek egyre szemére hányták apámnak, micsoda dolog az, hogy én kinn vagyok Borban, lehet, hogy soha nem kerülök elő, ott szenvedek és ő még csak megnézni sem akarja a fia gyereket. Úgyhogy apám később megennyhült. De a Marit akartam mesélni. Velük az történt, hogy a németek bejövetele után nemsokára Gödön összeszedtek tizenhárom szocdemet, javarészt iparosemberek voltak, politikai nézeteik miatt és velük vitték az apósomat is, aki, mint azt már mondtam, régi, meggyőződéses szocdem volt. Mariék nagyon féltek, hogy rájuk is sor kerül, ott Gödön nem érezte magát biztonságban a gyerekekkel és az anyját is magával hozva, felszökött Pestre. Mert szökni lehetett csak, a sárga csillag viselése akkor már kötelező volt és engedély nélkül nem lehetett menni sehova. Pesten mégis jobban el lehetett tűnni, először meghamisította az iratokat, később a Kondorékon keresztül ehhez a svéd izéhez talált kapcsolatot és onnan kapott papírokat és elkezdett bujkálni a gyerekekkel, mert keresték is őket. Gödről minden zsidót elvittek a váci gettóba és ezek közül senki nem jött vissza. Mari a halál elől szökött jó érzéssel Pestre. Elmentek apámékhöz, aki akkor Angyalföldön lakott, de három nap múlva kibombázták őket. A ház romokban hevert, de ők az óvóhelyen megmaradtak. Apáméknak is menni kellett, de Manóknak is. Összevissza járta a várost, egy fillér nélkül, kaja nélkül, csonttá-bőrré soványodva és a

gyerek még mindig a mellét rágta, tizenhét helyen bujkált a felszabadulásig. Amikor aztán én is megérkeztem, egy ideig ott laktunk a szüleimnél, ők bent aludtak a szobában, mi a földön a Marival és a gyerekekkel, de a szüleimnek se volt semmijük, egy éjszakát átbeszélgettünk a Marival, hogy itt egyáltalán semmit se lehet csinálni, mert itt semmi sincs, le kell mennünk Szegedre, beszéltem arról Marinak, amit láttam, hogy ott van melasz és van kenyér és van piac is, ahol lehet vásárolni és másnap apám elkezdett faggatni, hogy mi a szándékom, mihez akarok kezdeni, mondtam, hogy én már egyetemi hallgató vagyok, beiratkoztam az egyetemre és orvos akarok lenni. Apám fölfortyant, hogyan, hát te megőrültél? Itt van a gyerek, ezt el kell tartani és különben is, miből akarsz te tanulni? Mondom, ne aggódj, majd dolgozok is, meg tanulni is fogok. Annál jobban dühbe gurult, te már megint ugyanaz vagy, aki voltál, jössz ezekkel az eszelős hülyeségekkel, ahelyett, hogy valami tisztességes kenyérkereset után néznél. Sehogyse ment a fejébe, hogy itt a gyerek és én egy gyerekkel a nyakamon tanulni akarok. Meg ebben az egészben az is benne volt, finoman elrejtve, hogy én órá ne számítsak, mert neki sincs semmije. Nem akartam vele újra összeveszni, világos volt, hogy itt nincs maradásom, Marinak volt egy lepedője meg a gyerek pelenkái, mert semmijük nem maradt, a gödi házukat kirabolták, összeszedtük a motyónkat, a lepedőbe beletettem a gyereket, a nyakamba kötöttem, aztán az anyósommal és Marival elindultunk le, Szegedre. Gyalog, meg felkéredzkedtünk szovjet teherautókra, az egyik elvitt másfelé, mert összetévesztette a Kiskőröst Nagykőrössel, egy hét alatt leértünk Szegedre. Egyelőre odamentem az öregúrhoz, akit injekcióztam, igen szívesen fogadott minket, lakhattuk a régi szobámat, aztán meg a Dénes Leó bácsi, aki polgármester volt, az elhagyott javakból kiutalt nekünk lakást, azt mondta szerezzünk szalmazsákot, ágy is akad, kezdjünk el „lakni”. Elég nyomorúságosán éltünk, egy szobát tudtunk fűteni úgy, hogy az aktatáskámban hoztam egy kis fát meg szenet az egyetemről – hát így indult Szegeden az életünk. Az én utam világos volt, de ugyanígy a Marié is, elkezdte tanulmányait az orvoskaron. Akkor tudtam meg a Maritól azt is, hogy nekem van egy évem az állatorvosin. Megmondta, hogy a Rottenbiller utcában kinél van az indexem, felutaztam érte, meg is kaptam, képzeld el, Jávorka maga járt utána, míg én Borban voltam, hogy írják alá, igazolják a profok a két félévet, így tehát a mezőgazdasági egyetemről már hoztam egy évet magamnak Szegedre. Az indexet levittem a dékáni hivatalba, ott azt mondták, ez nagyon szép, de ez a mezőgazdasági egyetem, ez meg az orvoskar, itt egész más tárgyak vannak. Végül kari ülésen megtárgyalták az ügyemet, hogy mit lehet csinálni, ők belátják, hogy én önhibámon kívül sok évet vesztettem, s azt is, hogy igen jól fel vagyok készülve, többet tudok az átlag egyetemi hallgatónál, de hát van egy egyetemi szabályzat, amit tekintetbe kell venni, végül is úgy határoztak, hogy járhatom egyszerre a második év első félévét és a negyedik félévet, és amikor harmadéves leszek, akkor az ötödiket, és ha le tudok a kötelező tárgyakból vizsgázni, akkor utólag elismerik a mezőgazdaságin igazolt éveimet.

– Tehát lényegében két év alatt... – töprengtem.

– Nem. Majd előkeresem neked és megmutatom az indexemet, megnézheted, másfél év alatt raktam le a vizsgáimat, de mindet kitűnőre. Éjjel-nappal tanultam. Ezzel én egy évet nyertem a hat év veszteségből. De ismétlem, úgy értsd, ahogy mondom, éjjelnappal tanultam és minden kollokviumom és minden szigorlatom kitűnő volt. Mari is kiválóan tanult, demonstrátor lett az orvoskaron. Csakhogy élni is kellett valamiből. A Vöröskereszt kórház tele volt a hadifogságból meg deportálásból hazatért betegekkel, de főleg deportáltakkal, sok volt köztük a haldokló, a helyrehozhatatlanul lerobbant beteg, meg a tífuszosok, az orvosok nem szívesen vállalták itt a munkát, felhívták az orvostanhallgatókat, hogy aki tud, menjen és segítsen, mi Marival együtt, mindketten jelentkeztünk, mint tudod, Marinak is volt már kórházi gyakorlata a

Zsidókórházból, én injekcióztam, meg végeztem a rutin orvosi kezeléseket, Mari a laborban dolgozott, meg beugrott ápolónőnek, ha kellett, itt kaptunk kosztot, az életünk tehát elrendeződött, sőt, volt egy magánszanatórium is, odavettek altatóorvosnak, a műtéteknél én altattam és minden altatásért kaptam egy félkiló zsírt meg lisztet, tejport, tehát a gyereket is tudtuk táplálni. Később az egyik főorvos, aki üzemi orvos volt a szegedi konzervgyárban, kivitt magával segítségként, ott is dolgoztam, összebarátkoztam az üzemi bizottsággal, megismertek, megszerettek, ennek aztán később a koalíciós időkben nőtt meg a jelentősége, amikor a kollégium részére tudtam marmoládét szerezni ebből a gyárból. Az a marmoládé politikai tényező lett...

A magnó halk csattanással kikapcsolt, a szalag lejárt. Az idő is előreszaladt, elcsomagoltam a készüléket, váltamra dobtam a műbőr táskát és elköszöntem Levendeltől. A lépcsőházban, szokás szerint, most sem égett a villany, hiába nyomogattam az automatakapcsoló gombját, baj nélkül leereszkedtem a lépcsőn, valami kis világosság az utcáról is beszűrődött, a kapu nyitva volt s bár a busz itt állt meg a ház előtt, s a fáradtság ólomsúllyal húzta tagjaimat, mégis gyalog indultam tovább, hogy kicsit kiszellőztessem a fejemet.

Itt, a hetedik kazettánál, már hagyománnyá alakult Levendel előzékeny gesztusa; konyakot, viszkit, Gézácskám? S mielőtt a válasz elhangzott volna, észbekapott: ja persze, te viszki vagy – s már töltötte is a Johnny Walkert, aztán kényelmesen elhelyezkedett a karosszékeben: hol is voltunk legutóbb, Gézácskám? Tudod, nekem egy hét alatt annyi minden összegyűlik, hogy kimossa a fejből az előző beszélgetést... Én indulás előtt mindig visszahallgattam az utolsó kazettát, egy bizonyos időtávlatból már letisztultabban tudtam befogadni, ami a személyes találkozás sok mikro-benyomásával, Levendel tekintetével, váratlan telefonokkal fűszerezve hangzott el – s a friss újrhallgatás biztonságával mindig el tudtam igazítani Levendelt: hát hérelek szépen, a marmoládénál hagytuk abba, amit te a konzervgyárból szereztél a menzának, s amiről nevetve mondtad, annak a marmoládénak politikai szerepe volt a koalíciós időkben ...

– Igen, most már emlékszem ... Azt hiszem, megfelel a valóságnak, ha azt mondom, hogy a negyvenötös-negyvenhatos év a tanulással ment el, a koncentrált, megfeszített tanulással, napi négy órát aludtam, rögeszmém volt, hogy megszerzem a kollokviumokat s valóban, rendre-sorra kitűnően vizsgáztam, emellett a megélhetésről is kellett gondoskodni, elmondtam már hol s merre vállaltam munkát, mindehhez sok érdekes emlék is kapcsolódik. Említettem a konzervgyári üzemi rendelőt, ennek révén betekintésem nyílt a gyár belső viszonyaiba, ott egy Patzauer nevű igazgató volt a tulajdonos, övé volt az Anna-forrás is, amit a lányáról, a Patzauer Annáról nevezett el, ebből gyógyvizet palackoztak, ha létezik ez a fogalom, hogy jó kapitalista, akkor ez a Patzauer, maga is zsidóember lévén, feltétlen az akart lenni, vele lehetett beszélni szociális ügyekben, amit tudott, elintézt, de a gyárban volt egy üzemi bizottság is, s ezzel mégiscsak kialakultak az érdekkellentétek. Ebben az időben kezdődött el az én politikai tevékenységem is ...

– Még nem voltál párttag? – kérdeztem.

– Nem. Részben azért, mert bennem is volt tartózkodás, féltettem a tanulást, az orvosi hivatásomat a közélettől, részben meg az akkori szegedi vezetők maguk sem erőltették ezt. Először a szegedi menza megszervezésében vettem részt, azért is, hogy enni tudjunk, meg egyáltalán, a sok egyetemistát nem lehetett az ebek harmincadjára juttatni, az akkori viszonyok között felkopott volna az álluk, aztán menza volt, de kaja is kellett s ehhez az én konzervgyári kapcsolataim nagyon jól jöttek. Megszervezték a MADISZ-t is, Komócsin Zoli volt az egyik ifjúsági vezér, az ő elhatározása alapján engem, Marit, meg másokat is leküldték a balatonlellei országos diákkonferenciára.

– Tehát ebben az időben még nem voltatok párttagok? Se te, se a Mari? – ismételt meg a kérdést.

– Nem, nem, sőt a Komócsin Zoli nagy súlyt helyezett arra, hogy egyelőre ne is legyünk, mert akkor rögtön elszigetelődünk, de nekem is voltak még bizonyos fenntartásaim a politikával szemben. Mégis, Balatonlelle nekem nagyon nagy élmény volt, találkoztam azokkal a politikusokkal, akiknek a nevét addig csak újságban olvastam, ott volt a Révai, Veres Péter, Horváth Zoltán, Horváth Márton, Erdei Ferenc, de ott ismertem meg Kardos Lacit, a NÉKOSZ vezetőjét, Szalai Bélát, a MEFESZ vezetőjét és ahogy hallgattam a felszólalásaikat, elbámultam, hogy mennyi okos, jól felkészült, megnyerően politizáló, kitűnő tehetségű elme van ebben az országban. Ott volt Karácsony Sándor is. Én addig nem tudtam semmit, engem addig a botanika érdekelt, és mögöttem volt Bor, ilyen előzményekkel minimális politikai képzettséggel sem rendelkeztem. Összebarátkozott velem ott Balatonlellen a NÉKOSZ-os társaság, Kardos, aztán a győrfysták, Gyenes Tóni, meg a többiek s mindez bennem felvetette a gondolatot, hogy az álmos Szegeden is kell valamit csinálni, igaz, ők is inspiráltak erre. Nem tudom, lehet-e érzékelni, hogy itt egy tágas horizont nyílt előttem, ezek a nagy politikusok, akiket említettem, országos távlatokba helyezve fejtették ki a nézeteiket s mindez nekem teljesen új volt, mondhatnám, magával ragadott. Ott voltak a Parasztpárt, a Szociáldemokrata Párt, a Kommunista Párt vezetői, ezek közül nekem a kommunisták voltak a legrokonszenvesebbek. Biztattak is minket, csináljatok ti is valamit, ott Szegeden. Ennek nyomán akartuk mi a Medikus-kört megcsinálni, mivel a MEFESZ ezt Pesten létrehozta, ugyanis már akkor látható volt, hogy a MADISZ nem képes az egyetemistákat is összefogni, így jött létre a MEFESZ, az egyetemisták és főiskolások rétegszervezete s ezen belül a Medikus-kör. Nézd, ez a tanácskozás rendkívül sokszínű volt, felszólaltak ott katolikusok is, meg baloldali kisgazdák, zsongott ez a tanácskozás és meg kell neked mondanom, a kommunisták nagyon megértően kezelték az értelmiségi problémákat és ebből látszott, hogy a kommunistáknak jó értelmiségi politikájuk van, a felszólalások egyáltalán nem voltak szektásak, nyitott volt a kommunista párt, problémaérzékeny. Mindez, összességében, együttvéve bennem a Szegedre való visszatérésem után jelentkezett. Az történt ugyanis, hogy Szegedre kezdtek visszaszállingózni az elmenekült jobboldaliak, a horthysták, bekapcsolódtak a közéletbe, erősödött a hangjuk s én egyszercsak elkezdtem tűnődni: erkölcsös-e az, amit én csinálok, hogy kivonom magam a politikai életből, miközben egy fenyegetettség is kezdett kirajzolódni bennem, ezek a visszatért jobboldaliak a múlt hangján szóltak, ami nekem oly sok keserűséget és szenvedést adott, olyan tragédiákba sodort engem is, a családomat is, amiket soha nem fogunk kiheverni, erkölcsös-e az, hogy mindezzel mások szállnak szembe, én pedig a könyveimbe temetkezem, s azt, hogy tanulhassak, mások küzdelme biztosítja számomra? Feltámadt a felelősség-érzetem: nem lehet visszavonulni a közélettől, nem lehet csak a családommal törődni, nem lehet csak tanulni, hisz mindennek politikai vetülete is van. Mindezt persze, Balatonlelle hozta felszínre bennem, az a mag kelt ki, amit ott vetettek el. Tehát nem az foglalkoztatott engem, hogy belépek a pártba, és akkor így lesz, meg úgy lesz – nem, más síkról indultam el a közélet felé. De hogy a valóságos cselekvésekre visszatérjek: néhányan összefogtunk és megalakítottuk a szegedi Medikus kört. Ezen belül, illetőleg ezzel kapcsolatban én nagyon hamar konfliktusba kerültem. Több oka volt ennek: egyrészt az, hogy akik ott párttagok voltak, kommunisták, ezek nagyrészt a zsidó fiatalok közül kerültek oda s volt egy-két fiú, például a Magos Laci, aki nagyon tiszteletreméltóan viselkedett a Horthyék alatt, olyanokat csinált, hogy amikor az egyetemen kijelölték a zsidópadot, ahová előadások alatt a zsidó hallgatónak ülni kellett, ő is odaült közéjük tüntetően s mikor elkérték a származási papírjait, kiderült, hogy ő nem zsidó, semmilyen ágon, a legkisebb mértékben sem, az apja malomipari

munkás volt, tehát ő egy prolisrác, aki rendkívül nenehezen küzdötte be magát az egyetemre és ott ilyesmiket csinált, nyílt politikai kihívásként a fasisztákkal szemben, aztán most, hogy a Medikus körben próbáltuk összefogni az orvostanhallgatókat, neki és néhány társának az volt a véleménye, hogy teljesen hiábavaló ez a törekvésünk, nem lehet ezzel a fasiszta társasággal, mármint az egyetemistákkal semmit sem kezdeni, még olyan nézeteket is fejtegettek, hogy ezeket legjobb volna levinni a Tisza-partra és belelőni a Tiszába, mert ezeknek a szüleik is fasiszták és kutyából nem lesz szalonna és én ettől iszonyodtam, mert lehet, hogy ez csak néhány szalonkommunista ártalmatlan hőzöngése volt ott Szegeden, de nekem az, hogy embereket lelőni, egész mást jelentett, a Tisza-part emlegetése bennem felidézte a Ferencz József csatornát... Most én leszek az, aki lelő? ... Nem. Ezt nem. Ez a véleményem nagyon hamar nyilvánvaló lett, az tehát, hogy én ezzel az elzárkózó, szektás társasággal nem tudok együtt menni. Teljesen spontán módon, az ösztöneim, az érzelmeim által befolyásában más utat kerestem. A közeli baráti köröm a Parasztpárthoz tartozó fiatalokból állt, velük kezdtünk gondolkodni, hogy a munkás és paraszt fiatalok felkarolására, támogatására valamilyen bázist kell teremtenünk. Már Balatonlellén találkoztam a NÉKOSZ gondolatával, kézenfekvő volt, hogy népikollégiumot kell szerveznünk. És azóta én már nagyon sokat tűnődtem, hogy mért pont ezt az utat választottam? Valójában persze nem volt ez egy tudatos választás, egyszerűen a hajlamaim és az ösztöneim vittek ebbe az irányába, a munkás- és a parasztfiatalok közé. Mert mehettem volna másfelé is, és az akkori szituációból adódóan talán az lett volna a természetesebb. Ott voltak például a Joint-kollégisták, nekem nagy szükségem lett volna egy ilyen kollégiumi támogatásra – és nem hozzájuk csatlakoztam. Nem azért, mintha eleve elzárkóztam volna tőlük, hiszen jónéhány fiatal volt közöttük, akiket kifejezetten szerettem, becsültem, egyénileg. De az az egész léghő, amit a kollégisták és a tanárok zöme ott megvalósított, a bosszú, az állandó gyanakvás léghője, a zsidó neurózis, az antiszemitizmustól való félelem, a nagyfokú bizalmatlanság mindenki felé – ez engem taszított. Valahogy nagyon ködösen megéreztem, talán a Klein Miskával folytatott beszélgetéseim eredményeképpen, hogy itt megtört valami, a magyar zsidóságnak a szerencsétlen kitalálottsága következtében a módos zsidók, akik a legjobban asszimilálódtak, a zsidóüldözések idején ezek pottyantak a legnagyobbat, de lelkiileg is, és ez egy bizonyos fajta elkülönülési hajlamhoz vezetett, aminek, ezt világosan éreztem, soha nem lehet problémamegoldó ereje, mert a problémát csak összefogás oldhatja meg. Ez volt az egyik tényező. A másik, ami nekem megrázkódtató élmény volt, hogy megvádoltak ezek: azt mondták; én félzsidó vagyok ...

– Miért mondták ezt rád? – kérdeztem.

– Mert valakinek elmondtam a családjunk történetét és apám révén egyszerre bizonytalanná vált a származásom. Zavarosnak érezték a származásomat. Meg azt mondták, hogy narodnyik-zsidó vagyok, meg asszimiliáns – kilógtam a sorból, nem tudtak hová tenni. Megint azt éreztem, mint amikor a munkaszolgálaton kilöttek, bizalmatlanul fogadtak azok a munkácsi, beregszászi fiúk, akik később nagyon megszerettek. Eleve egy előítéllettel álltam szemben és itt is ugyanazt tapasztaltam, de ez még több is volt, egy kicsit kiközösített lettem. Még antiszemitának is mondtak, csak azért, mert a baráti köröm nemcsak zsidókból állt, de ez a magatartásom még a családjunktól származott, apám is ilyen volt, soha nem tudtam aszerint különbséget tenni emberek között, hogy ki a zsidó meg ki a nemzsidó, nagyon későn döbbsentem arra rá, hogy eszerint is különböztetnek meg embereket. Tulajdonképp mi vitt engem a NÉKOSZ felé? Ha az akkori nyomorra gondolok, bizonyos, hogy anyagilag sokkal kifizetődőbb lett volna, ha beleintegrálódom egy olyan közösségbe, ahol a papák orvosok, ügyvédek voltak, vagy kereskedők, de ha az ösztöneimre néztem, a sebem, amit szereztem az elmúlt évek alatt, ott gyógyult, a kollégiumban, ahol a munkás- és

parasztgyerekek egyszerűen és természetesen befogadtak a Móricz-kollégiumban, tudták, hogy Borból jöttem s mégsem éreztem azt a problémát, amit az egyetemen, vagy az úri gyerekek között, hogy na, ugye, ez zsidó. Nem tudom, érted-e? A melóban nem volt antiszemitizmus. A munkásgyerekekben nem volt. Ide kell talán csatolnom, hogy sokat voltam Kárpátalján, és ott is azt tapasztaltam, hogy gyorsan és könnyen tudtam kommunikálni, kapcsolatot teremteni a parasztgyerekekkel is. Nagyon határozott megbecsülést éreztem a kollégiumban, engem szinte löktek a funkcióba, nem jelölt engem egy szervezet vagy kollektíva sem, én valahogy „jelölődtem”, a közösség akaratából. Soha nem tagadtam le, hogy zsidó vagyok, ismerték a múltomat, de ez a kollégiumban nekem sem volt probléma és a kollégistáknak sem. Itt, most az életutak megválasztásáról, a tájékozódásról beszélek s a magam szituációját azért is elemzem, mert nagyon sok variációt figyelhettem meg magam körül. Voltak olyanok is, akik letagadták, hogy zsidók, dzsenti allűröket vettek fel, úgy öltözködtek, úgy viselkedtek, ilyen szándék engem soha nem érintett meg, én iszonyodtam a dzsenti világtól, ott még inkább fokozódtak a kisebbségi érzéseim, az például, hogy én a gyermekkoromból nem hoztam magammal nyelveket, én a hozzám hasonlórú szegényebb gyerekek felé vonzódtam, ott nem röhögtek ki, mint a Kölcseyben, ahol én a zsidó fiúk – vagy nagyrészt zsidó fiúk – előtt váltam neveltségessé, amiért bakancsban jelentem meg az érettségi vizsgámon, azt hiszem, nem kell ezzel a problémával kertetelni; az osztályhelyzetemről volt szó, végül is ez határozta meg, hogy hová tartozom.

– Te is egy olyan prolisrác voltál, mint a többi, azt érezték belőled – mondtam.

– Igen. Azt hiszem. Ugyanakkor viszont én nem szerettem ezt sem, hogy én a „proligyerek” vagyok. Nem akartam ezzel hivatkozni.

– Idegen volt tőled a prolígóg ...

– Nem volt bennem semmi gög. Én azt is szektás dolognak éreztem. Mert én az intelligens katolikusokkal is nagyon jól megértettem magam, a Dávid Katáékkal, s ugyanakkor imponált nekem a nagyon jól képzett zsidó intellektus is, de az igazán művelt zsidó polgárgyerekek is, akik az irodalomban nálam tájékozottabbak voltak, akiktől tanulhattam. Irtóztam az előítéletektől és nem hagytam magam beskatulyázni. De ne rágódjunk ezeken ...

– Lacikám, ezek roppant fontos dolgok ...

– A népi demokrácia fejlődését te is ismered ...

– Igen, de itt egy személyiség fejlődésrajzáról van szó! Mondjad csak, Lacikám ... Ez egy jellemfejlődés története.

– Jó. Tehát elmondtam itt a magam több szálon alakuló, futó életútját, aminek a tengelyében a tanulás állt, hogy behozzam a lemaradásomat az orvoskaron, habzoltam a tananyagot, a szaktárgyakat, meg amit elsajátíthattam a kórházakban, a klinikákon, emellett ott volt a családról való gondoskodás kötelezettsége – s mindezzel együtt, lassan, kikerülhetetlenül, sodródtam a közélet felé, a diákpolitika, az egyetemi politika területére. Ezt se valami elhatározás szülte bennem, hanem úgy kerültem bele, ahogy az élet maga belerántott. Itt volt például, amit már említettem, az egyetemi diákmenza megszervezése. Kijártam a konzervgyárba és mivel ott dolgoztam az orvosi rendelőben, engem is úgy tekintettek, mint a gyár dolgozóját és ennek folytán vásárolhattam gyári áron marmaládét. Ennek rettenetes nagy értéke volt azokban az időkben, még az infláció alatt, a forint előtt, mert a marmaládét egyébként sehol nem lehetett kapni. A marmaládét dobozban vittem el a gyárból, rákötöttem a biciklire és leadtam a menzán. Naponta kétszer is fordultam, mert reggel a gyereket vittem magammal az üzem bölcsődéjébe, aztán elvégeztem a dolgom a rendelőben és rohantam vissza az egyetemre az előadásokra, este megint mentem a gyerekért és minden alkalommal

vittem egy doboz marmaládét. Eleinte furcsálkodva nézték, minek nekem ennyi, egy családnak, biztos gondolták, hogy viszem a Marx térre, a piacra eladni. A Patzauer igazgató úr lánya, a Patzauer Anna odajárt a bölcsészkarra s valószínűleg ennek a révén megtudták, hogy én a lekvárt a menzára adom. Az igazgató, úgy látszik, becsülte, hogy én nemcsak a saját éhes hasammal törődöm s lehetővé tette, hogy akár két-három dobozzal is vigyek egyszerre. Az üzemi bizottság is megtudta az egész dolgot, és szinte konkurálva az igazgatóval, ők is támogatták a menza ellátását. Most, kérlek szépen, figyeld meg, milyen ravasz járatai vannak az életnek, hogy alakítja ki az együttműködést a gyakorlat követelménye a különböző ideológiák között. Az történt ugyanis, hogy én behoztam a menzára a két-három doboz marmaládét, de ezt ott igazságosan és okosan ki is kellett osztani, meg az adagokért valamennyi pénzt beszédni, hogy nekem visszatérüljön, amit a gyárban kifizettem érte, meg a faládákat is értékesíteni kellett, ne menjen veszendőbe, mert erre már a gyárban nem volt szükség s ezt a pénzt is fel lehet a menzán használni, elmentem tehát az egyetemi kommunista pártszervezethez és elmondtam, mi a probléma és kértem, adjanak erre embert, aki ezt felelősséggel elvégzi, a kiosztást meg a pénzbeszédést és ott csak néztek rám értetlenül, mint borjú az újkapura, hogy mit akarok én ott, ez nem tartozik a pártszervezetre, ez nem az ő dolguk. Mondom, hát akkor kié? Kihez kell nekem fordulni? Ők azt nem tudják, és ezzel el volt intézve a dolog. Ezt az egészet meghallották a kongreganista lányok. És ők eljöttek segíteni, majd ők felvágják, kiosztják, beszedik a pénzt, eladják a faládát és mindezt persze teljesen önzetlenül, a közösségért. Én akkor láttam, hogy vannak, akik állandóan a közösségről szónokolnak és közben nem csinálnak semmit. És vannak akik nem szónokolnak, hanem jönnek, és csinálják, amit kell. Ma, visszatekintve erre az egészre, azt mondhatom, hogy ott Szegeden, akkor, mi megcsináltuk a magunk „mini-történelmi kompromisszumát”. És tudod, mit tapasztaltam? Hogy bizalmatlanok voltak velem a pártban. Még a Komócsin Zoli is azt mondta: „Laci, neked inkább valami szociális nővérnek kellett volna menned, mint politikai munkára” – persze, ő ezt barátságosan mondta, mert tudta, hogy jó, amic csinálunk, egy csomó embernek haszna van belőle, de mások már komolyabban kezdtek csúfolni, „Krisztusos-kommunistának”. Így például a Magos Laciék. Ezt a fiút én nagyon becsültem és tiszteltem az okosságáért, a bátorságáért, a múltjáért, de ő a társaival hamar elkezdett egy kemény, szektás, balos vonalat vinni, ők a diktatúra elvén álltak és kikerülhetetlen és feloldhatatlan konfliktusba keveredtek a párt akkori politikájával. Volt akkor a kommunista pártnak egy piros-fehér-zöld plakátja, amire rá volt nyomtatva, hogy a kommunista párt a magántulajdon elismerésének alapján áll. Magos Laciék ez ellen fellázadtak a pártszervezetben. De akkor már elég erős táboruk volt, ott volt az Andorka nevű elvtárs, aki Jugoszláviába emigrált, aztán onnan visszatért, melós volt, na ő a Magos Lacival, a Goldschmidt Dénessel, Szegő Imrével, ahogy emlékszem, ők voltak az igazi, konzekvens marxisták, nem ilyen kis krisztusos szociális nővér, aminek engem tartottak, én tulajdonképpen nem tudtam, hogy nekik igazuk van-e, vagy sem, csak valahogy gyanús volt, hogy az, amiről ők beszélnek, nem egyezik azzal, amit Balatonlellén hallottam. Ezek addig forrongtak, míg a zendülésükre lejött a Révai, és a szegedi Nemzeti Színházban szerveztek egy nagygyűlést, ahová mindenki bemehetett, hát én is részt vettem rajta, figyeltem, hogy mi történik. Ott volt az egyik első emeleti páholyban az Andorka, a Magos Laci, meg a balosok hangadói, lent, a színpadon Révai meg az egész vezérkar. Révai nagy beszédet mondott, kifejtette a párt politikájának alapelveit, aztán rámutatott, hogy ezek mindig harcban valósulnak meg, sokan nem tudják megérteni az adott konkrét történelmi helyzetet, kitért a baloldaliságra, a kommunizmus gyermekbetegségére, a trockizmusra és a frakciózásra, s újra leszögezte, hogy itt és most, Magyarországon a párt a magántulajdon elismerésének alapján áll. Utána lehetett hozzászólni, akkor még demokrácia volt a

párton belül is ...

Ennél a *demokrácia* szónál Levendel elnevette magát, hogy azokban az ősidőkben még volt az is, de a nevetés, az a kuncogó, meleg nevetés, a leleménynek is szólt, hogy fejtegetései közben rábukkant erre a tréfás szófordulatra.

– Magos Laci feltette a kezét, hogy szólásra jelentkezik ...

– Ott a páholyban?

– Igen, a páholyból lekiabálva a következőt mondta: „Meghallgattuk a Révai elvtárs beszédét, a Révai elvtársnak, hogyha van magántulajdona, álljon rajta, de a proletárnak nincs magántulajdona, az nem áll rajta.” Hát, képzelheted, a Révainak ilyet mondott, ki is vágta őket a pártból, mint a huszonegyet.

– Megvan még ez a Magos Laci?

– Megvan. Mániája volt, hogy több zsidó feleséget vett el, elvált, újra nősült, de mindig zsidó lányokkal, asszonyokkal. Állítólag Izraelbe is kiment az egyik feleségével, de lehet, hogy ez nem igaz, isteni történet kerengett róla, volt egy biokémikus nő, aki a Straub Brúnó mellett dolgozott, egy nagyon okos nő, no most az elvált a férjétől és hozzáment a Magos Lacihoz. Aztán ők is elváltak. Az előző férj, meg a Magos Laci disszidáltak és kimentek Angliába ...

– A Magos Laci is? Ötvenhatban? ...

– Azt hiszem, igen. Egy kutatóintézetben dolgoztak. Aztán ez a biokémikus nő is kiutazott valami tudományos konferenciára és ott mondták neki az angolok, hogy van itt két magyar kutató, vajon nem találkozott-e már velük véletlenül? Azt felelte: ide figyeljenek, fogódkodjanak meg, mind a kettő a férjem volt...

Újra a feloldó, jóízű nevetés. Utána Levendel maga elé bámult, emlékeiben kutatott:

– Próbálok egy kicsit szelektálni, ezek az évek oly hihetetlenül zsúfoltak, oly nagy az események bősége, hogy ha minden részletre kitérek, sose érek a végére. A NÉKOSZ-on belül megcsináltuk a Móricz-kollégiumot, részt vett ebben Nagy Sándor is ...

– Aki később íróként Sztálin-díjat kapott? – kérdeztem.

– Igen. Ez kubikusgyerek volt eredetileg. Aztán más parasztpártiak is ott voltak velünk, így berendezték a kollégiumot, ma már talán nevetségesnek tűnik, akkor milyen jelentősége volt annak, hogy valaki otthonosan mozog a parasztek között és tud szalmát szerezni a szalmazsákokba ... Vagy krumplit a konyhára ... A Medikus Kör után megalakult a szegedi MEFESZ az egyetemi és főiskolai hallgatók szövetsége, és annak is én lettem a főtitkára. A bizalom lökött oda, legyen a Levendel, hiszen akkor még nem volt választás, erre csak később került sor. Aztán iskolatípusonként megalakultak az újabb kollégiumok, így jött létre a középiskolások számára a Kálmán Lajos kollégium, ahol Somogyi Tóth Sándor volt az igazgató, felesége, a Sós Ibi volt a középiskolás lánykollégiumnak az igazgatója, az élre minket a közvélemény óhaja állított. A Móriczból kivált az Apáthy-medikusokollégium, ami az orvostanhallgatókat fogta össze. Mint látod, megint elveszek a részletekben ... Próbáljunk talán lényegre törőbben ... Ha felteszem magamnak a kérdést, mi volt a jellemző a szegedi értelmiségi-ifjúsági mozgalomra, azt kell válaszolnom: kevés volt a kommunista. Életveszélyes lett volna a szektás elkülönülés. Az egyetemen, miután visszajöttek azok is, akik nyugatra menekültek, a jobboldal zászlóvivője a Mária-kongregáció volt. Ezek rögtön szót emeltek, mi az, hogy itt már működik a MEFESZ, ki bírta meg őket, követelték a szavazást, a demokratikus választásokat, ha demokrácia, akkor legyen demokrácia, titkos szavazást akarunk – hát ezen nem lehetett vitatkozni. A nagy,

egyetemi választásokon két lista futott. Azt tudtuk, hogy nem indulhatunk külön-külön, kommunisták, szociáldemokraták és parasztpártiak, mert akkor megesznek minket. Tehát közös, koalíciós listát csináltunk, ami kiegészült a szimpatizánsokkal. A másik lista a Mária kongregációé volt. A titkos szavazáson ezerkétszáz szavazatot kapott a Mária kongregáció, mi kaptunk harminchatot, de mi csaltunk... Hát ez teljesen világossá tette számomra, hogy az emberek megnyerése az, amiért nekünk dolgozni kell. Itt nem politikai szónoklásokra, puffogó jelszavakra van szükség, hanem közös munkára. A Medikus-kollégiumban meg tudtunk erősödni, az orvostanhallgatók haladóbb szelleműek voltak, ide, a vezetőségbe csupa olyan embert hoztunk be a Mária-kongregációból is, akik hajlandók voltak az együttműködésre, mint például a Kikindai Elvira meg a Molnár Amália. Nagyon jellemző volt a helyzetre a szegedi diáktüntetés, ezt a jobboldal szervezte. De még előbb megindult a jobboldalon belül is a polarizáció, a Dávid Kata, aki a Mária-kongregáció elnöke volt, koalícióra lépett velünk, elvállalta a szegedi MEFESZ elnöki posztját, ahol én voltam a főtitkár, de én akkor már párttag voltam. Ennek, hogy mi ezt meg tudtuk csinálni, szinte pillanatok alatt híre ment az országban, rögtön lejött Pestről a Szalai Béla és rávette a Dávid Katát, hogy vállalja el az országos MEFESZ alelnökségét. A jobboldal ezt rettentő hevesen támadta, a püspök úr se örült ennek, mert megtört a jobboldal egysége, a jobboldaliak a pfeifferisták felé mentek ... És akkor jött ez a diáktüntetés, a Dóm téren tűzoltófecskenőkkel oszlatták szét a tömeget, egy diák meg is halt. A Dávid Kata egyik öccse is benne volt, azt letartóztatták, próbáltunk a Kátival a Zöldnél közbenjárni és a gyereket szabadon engedték, s ez világosan bizonyította a Katinak, hogy nem hagyjuk magára, a családi bajában is segítségére voltunk.

– A Zöld Sándor hogy került Szegedre? – kérdeztem.

– A nagyszegedi pártbizottság első titkára volt. Őt már azért küldték le, mert teljesen elszigetelődött a Kommunista Párt, nemcsak az egyetemen, de a város értelmiségi rétegeiben is. Nagyon szektás volt az értelmiségi politika. Tulajdonképpen azért küldték le, hogy hozza rendbe az értelmiségi politikát. Az én törekvéseimet úgy ismerte meg a Zöld, hogy vitába keveredtem a Dávid Kati miatt a pártszervezetben. A vezetőség tudomásul vette, hogy én együtt dolgozom a Dávid Kátival, de ezt egy sikeres cselszövésnek tekintette. Úgy fogták fel, hogy én kvázi behúztam a csőbe a Dávid Katit – és ezt helyeselték. Csakhogy én meg komolyan gondoltam az együttműködést és ebből támadtak az éles ellentétek. Tudniillik ők, a pártszervezet vezetőségében azt akarták, hogy dolgozzuk meg a Dávid Katát meg azokat a kongreganistákat, akik őt követték, hogy működjenek együtt a Kommunista Pártai szorosabban, a mi embereink meg menjenek be a kongregációba. Én meg azt mondtam; ezt nem lehet, és tudjátok mért nem lehet? Mert ezek komolyan katolikusok, nem viccből csinálják, hanem meggyőződésesen vallásosak és próbáltam velük vitatkozni, magyarázni a felfogásomat, de nem tudtam meggyőzni őket, talán azért is, mert nagyon rosszul vitatkoztam, ideológiailag én még akkor nagyon gyöngy voltam, rossz volt az érvrendszerem, nem bírtam kifejtteni a gondolataimat, csak a megérzéseimre támaszkodhattam s hajtogattam szenvedélyesen, hogy ez nem is jó, mert el fogjuk veszíteni ezeket az embereket, mint barátokat. És már úgy éreztem, hogy a vitában alulmaradok, nem tudom megvédeni az álláspontomat, s azt mondtam végső érvként: hiába is akarjátok, ez nem fog menni, mert a kongreganisták meggyőződéses emberek, ez nem járható út, ezeket nem lehet megdolgozni. És akkor szólalt meg a Zöld: „Nem is kell, az együttműködés így is lehetséges.” És akkor mindenki elhallgatott, a párttitkár döntött. Egész addig, a vita alatt a Zöld Sándor nem szólt egy szót sem, emlékszem, ott ült a szemüvegével, nagyon fiatalon, de már ősz volt, és csak hallgatott és hallgatott. És most kimondta, amit én is vallottam, hogy nekünk együtt kell működünk, de ehhez nem keli feltétlenül megdolgozni a másik felet. Hogy ilyesmi is

volt esetenként, arról én tudtam természetesen, hiszen nem egy parasztpárti kollégistának ott lapult a zsebében a piros tagsági könyv is, de ezek a tudatvilágukban, a meggyőződésükben is kommunisták voltak már ekkor. A kongreganisták nem. Ezeknek megvolt a saját világnézetük, komolyan vették a vallást, ezekkel ezt nem lehetett megcsinálni. És a Zöld Sándor ebben velem értett egyet, én azt mondtam, ezeket nem lehet megdolgozni, ő pedig azt, hogy nem is kell. Meggyőződésem volt, ha a Dávid Katát például valami zsarolással, hogy az öccse internálva van, s ha ezt és ezt megteszi, akkor kiengedjük, tehát ha megdolgozzák, beszervezik, akkor ez előbb-utóbb hitelét veszti és nem vezet semmire. Később ezt a módszert csinálták is, és következményeiben csúnyán visszaütött a mozgalomra. A Zöld Sándor addig engem nem ismert, attól kezdve, fokozatosan, egyre inkább támaszkodott rám. A Zöldnek az is nagyon imponált, hogy én olyan jó tanuló voltam, a profok engem szerettek, becsültek, minden kollokviumot, szigorlatot kitűnőre végeztem. Negyvennyolcban, a centenáriumi évben tanulmányi versenyt hirdettek, és akkor mi ketten, én meg a Pál Lénárt kaptuk az ország legjobb tanulójának járó tízezer forintot, megosztva. Az akkor óriási pénz volt. Azóta is mondom a Pál Lénártnak, ha találkozunk, te, mi kihúztunk egymás zsebéből, kölcsönösen, ötezer forintot...

Levendel most is nevetett, engem is magával ragadott a humoros fordulat, később azon tűnődtem, milyen különös, belső adottság ez, hogy Levendel a drámaian kemény, konfliktusos mondanivalót időről időre fellazítja egy-egy humoros fordulattal. Milyen istenáldotta jótétemény ez.

– Amikor a szigorló évetem kezdtem, a Zöld rámstartolt s előállt azzal, hogy menjek be a szegedi pártbizottságra ifjúsági titkárnak. Én ettől teljesen kétségbe estem, mondtam, éjjel-nappal tanulok és te most a szigorló évemben meg akarod akadályozni, hogy befejezhessem az egyetemet? Kijelentette, erről szó sincs, ő biztosítani fogja nekem a lehetőséget, hogy továbbra is tanulhassak. Teljesen leizzadtam az izgalomtól és a rémülettől, gyermekkorom óta orvos akarok lenni s most, amikor már karnyújtásra vagyok tőle, most összeomlik az egész? Mondtam, hogy lehet a tanulásomat biztosítani? Itt dolgozni kell, le kell dolgozni a nyolc órát, hogy tudok akkor az egyetemre járni, a gyakorlatokon résztvenni? És akkor nagyon komolyan megkérdezte tőlem: minek köszönheted te, hogy az egyetemre jársz? Nem mondhattam mást, mint amit éreztem is: a pártnak. Mire ő: És ha most a párt ezt kéri tőled? Hozzátette még, ő biztosítja a tanulási időmet, de a munkát is el kell végezni, azt nem engedheti el, úgyhogy amikor én a nagyszegedi pártbizottság tagjaként az ifjúsági titkár voltam, majd később, amikor az agitpropot rámbízták, éjjel 3-ig dolgoztam bent a pártbizottságon, akkor hazamentem és 6-ig alhattam, úgy, ahogy mondom, Gézacskám, ilyen volt a szigorló évem, mert én minden gyakorlaton mindig ott voltam, a családommal nem tudtam törődni, mindent a Mari csinált, borzasztó szorításba kerültem, kegyetlen év volt a szigorló évem, ezt is színjelesre végeztem, „sub laurea almae matris”-fejeztem be az egyetemi tanulmányaimat, és egy ilyen év után ismert meg engem Ilonka, amikor kitüntetésül javasoltak arra a pártiskolára, ahol találkoztunk, ekkor már folyt a Rajk-ügy és egyszercsak azt vettem észre, hogy olyan légkörben vagyok, ahol úgy mutatkoztam be; Levendel László, nem mertem megmondani, hogy „doktor” ... Mert már egy hét múlva valaki felfedezte, hogy a hangom hasonlít a Szőnyiéhez ... Az egyetlen ember, aki ott kiállt mellettem, az Ilonka volt. Iránta ugyanazt éreztem, amiért én a prolikhoz vonzódtam. A pártiskolán voltak elvtársak öt elemivel, meg még egy sor iskolázatlan, képzetlen ember, gyárakból, bányákból és láttam, mennyit kínlódtak, vergődtek, mert még jegyezni sem tudták az előadásokat, nekem meg marha rutinom volt a tanulásban, esténként összeültem velük, minden szabad időmben segítettem nekik és örültem, hogy ők barátságosan fogadták ezt, aztán a vezetők megállapították a szemináriumi felszólalásaim alapján, hogy én „nyomom” a

szemináriumot, a szellemi fölényemmel elnyomom a munkásokat, elkezdtek kritizálni, valamilyen sűgás érkezett Szegedről is ...

– Hogy te a Zöldhöz tartoztál ... – vetettem közbe.

– Nem. Még akkor a Zölddel nem volt semmi baj. A Zöld ekkor már elkerült Szegedről, felhozták Pestre, először belügyi államtitkárnak, aztán ő lett a belügyminiszter. Egyszer, egy üres vasárnap délután kimentem a pártiskoláról és lejöttem a Moszkva tér felé, csak úgy, céltalanul lődörögve, meg emésztődve is, egyszer csak egy nagy fekete kocsik akkorát fékezett mellettem, hogy azt hittem, felborul, a Zöld ugrott ki belőle; te mit csinálsz itt Pesten? Itt vagyok pártiskolán. És te nem hívtál fel engem? És leszidott a sárga földig, hogy miért nem kerestem őt meg. Zavartan hebegtem, te Sándor, ismersz engem, nem szeretek senkinél tolakodni, meg nem úgy van az, hogy az ember a minisztereket... Azt mondta: hülye vagyok, meg azt, hogy keress meg a Nagy Sanyit, ő szól a Komócsin Zolinak és felmegyünk hozzá vasárnap, a Rozika főz egy jó ebédet és csinálunk egy szegedi napot. Ez meg is történt, azt a vasárnapot is érdemes elmondani, mert ott nagy vita alakult ki...

Éreztem, hogy a történet labirintusokba ágazik. Közbeszóltam.

– Jó, Lacikám, ha akarod beszéljünk majd róla, de most azt mondanám, térjünk vissza egy témára, amit korábban említettél, hogy majd elmeséled; hogyan léptél be a pártba? Mert most már jelentékenyen túlhaladtunk rajta és ez idáig kimaradt... Mindig halogattad ...

– Igen, halogattam, mert tulajdonképpen azt kellene elmondanom, hogy hogyan nem léptem a pártba ... Említettem, hogy még a Komócsin Zolinak volt a véleménye a MADISZ-időkben: nem volna jó, ha belépnénk a pártba, mert nagyon hamar elszigetelődnénk. Az egyetemi pártszervezetnél meg engem úgy tekintettek, mint párttagot, ugyanakkor a nézetkülönbségeink miatt nagyon szívesen éltek is ezzel az intellemmel, hogy ne lépjek be a pártba, emlékeztettek is rá, hogy a Komócsin Zoli is mondta ... És ez jó darabig aztán így is maradt, én nem tolakodtam ...

– Te egy jó szimpatizáns voltál tehát, aki nagyon értékes a pártnak – véltem.

– Igen, de ebben a szituációban kölcsönös fenntartások is bennfoglaltattak. Magyarán mondva, konfliktusom volt az első pillanattól a párttal és ha tisztességesen megvizsgálom ezt a problémát, azt mondhatom, minden vonzalmam ellenére, az egész életemet elkísérte, hogy nekem a párttal konfliktusom volt, s tulajdonképpen számomra, belülről, a lelki ismeretem felől tekintve mindig akkor volt a legjobb a helyzetem, ha nem voltam párttag. Én úgy vagyok kommunista, mert annak tartom magamat, hogy csak egy rövid ideig voltam a párt tagja. Úgy szoktam mondani, hogy kripto-kommunista vagyok ...

– Az mi, hogy kripto-kommunista?

– Az, hogy titkos kommunista ... Egyik-másik barátom azt mondja, hogy így könnyű kommunistának lenni, ha az ember kívül van a párton ...

– Magam is ezt vallom – jegyeztem meg nevetve.

– De most komolyra fordítva a szót, nagyon őszintén nézve a problémát, azt kell mondanom, csak akkor oldódott fel bennem a fenntartás, amikor a Zölddel dolgoztam együtt, mert ő egy sokkal szélesebb látókörű népfrempolitikát csinált, nekem legalábbis most így tűnik ... A későbbi években is mindvégig éreztem, hogy fenntartás van velem szemben és nekem is voltak fenntartásaim. Az írószövetség első rezdülései, a kritika Rákossal szemben, a Nagy Imre-vonal bennem rendkívül mély visszhangot vert, mert abban reménykedtem, hogy most talán az a politika jön, amit én a Zöld Sándornál láttam. Na, de a kérdés nem ez volt, hanem az; hogy lettem párttag? Nagyon egyszerűen, a Komócsin Zoli egyszer azt mondta: te még nem vagy párttag? Mire én:

eddig még nem szóltatok. No, hát akkor lépj be. És beléptem. Ennyi volt az egész. Mari hamarabb akart párttag lenni, de én közelebb voltam a problémákhoz és nekem sokkal több gondom volt a politikával. Hogy világosan lásd, az nekem soha nem volt kétséges, hogy én melyik oldalra tartozom, ötvenhatban úgy volt, hogy itt a lakásban együtt alakítjuk meg a pártot, a Komócsin Miluval együtt kerestük fel az elvtársakat, éjszaka, toborozni, és ezt vállaltam, aztán meg nem tudtam vállalni.

– Majd erre rámegyünk később, nagyon előre szaladtunk – próbáltam visszatéríteni a beszélgetést az időrendileg elhagyott részekhez. De Levendel még ott időzött egy ideig ennél a problémánál, érezhető volt, milyen forrón él benne, mennyire égeti ma is, oly sok év múltán a párthoz fűződő kapcsolata.

– Tudajdonképpen ezt nekem tisztán kell látnom, hogy olyan szerelmi viszonyom volt a párttal, ami mindig konfliktusos volt. Amikor ezt felismertem, magamat elemeztem, hogy bennem biztos nagyon sok kispolgári vonás van, individualizmus, aztán rájöttem, kutyafüle, nem tehetek mást: az érzelmeim, az ösztöneim nyomában kell haladnom, azok nem vezetnek félre. A Komócsin Zoli csúfolódott is, azt mondta, hogy olyan gennyes értelmiségi vagy te tulajdonképpen, akárhonnán is jöttél, mert nem tudod túltenni bizonyos dolgokon magad ...

– Pedig ő egy nagyon világos fejű vezető embere volt a pártnak – vettem közbe.

– Igen, nagyon eszes, nagyon okos és nagyon rugalmas volt. De politikus volt, akinek nincsenek morális gátlásai. Én így éreztem őt, ilyenek, a Rákosi-időkben. Testvére, a Milu sokkal morálisabb volt. Puritánabb volt, a Milu mindig azt mondta, amit gondolt. A Zolinál ez nem volt olyan biztos, sokszor csak szellemes volt a Zoli... De merre is kapkodjak tovább? Eszembe jut most, hogy a NÉKOSZ-t azzal vádolták: külön utakon jár, elszakadt a párttól. Hát ez Szegeden nem volt igaz. A Zöld mindenben rajtatartotta a kezét, ami a NÉKOSZ-szal volt kapcsolatos, segített pénzt szerezni, belefolyt a tárgyalásokba, érdeklődött mi van, nincs valami problémátok, tudjuk csinálni, mondtam, csak van egy gondunk, nincs fürdőkádunk és nem tudunk fürödni ... Rámnézett: hát itt van egy kád a pártbizottságon, vigyétek el és fürödjétek, itt nem használja senki. Á, mondom, csak nem fogjuk elvinni a pártbizottság fürdőkádját, de gyere nézd meg s már vitt is a fürdőszobába és mutatta, hogy a kád tele volt rakva iratokkal. Tényleg nem használta senki. Majd kirakják az aktákat és elvihetitek. Hoztunk egy stráfkocsit és elvittük. Ilyen volt a Zöld mindenben. Egyszer, legnagyobb meglepetésemre azt mondta, tudod, hogy a szívem beteg, injekciókat kell beadni. Ajánlottam neki a klinika kitűnő orvosait, eltökélten ingatta a fejét, nem, azt akarom, hogy te add be. De hát miért – kérdeztem – egy orvostanhallgató? Mért kell, hogy én adjam neked? Elnevette magát: te is be tudod adni és teveled sokkal jobban járok, te nem fogod kérni, hogy nevezzelek ki valaminek ... Attól fogva én adtam be neki a strofantint, az injekció után negyed óráig feküdnie kellett, kérte maradjak mellette, beszéljessünk. Különben nagyon zárkózott volt, de ilyenkor nekem megnyílt, ő beszélt először az értelmiségi politikáról, a Márciusi Frontról, a debreceni dolgokról ...

– Ő debreceni volt?

– Igen, debreceni és orvos, eredetileg nagyváradi születésű, de őket a románok átdobták, így Berettyóújfaluban telepedtek le, az apja csizmadia volt, a Zöld Sanyi, mint elsőéves orvostanhallgató, szegény gyerek, belépett a Turulba, ott kezdték beszervezni Kállaiék, Tariska, Donáth Feri, fokozatosan kommunista lett, nagy utat tett meg. De nem akarok itt teljes részletességgel a Zöld Sándor életútjába belemenni...

– Nem is fontos – helyeselt – az egész engem csak annyiban érdekel, amennyiben a te életutadhoz, a fejlődésvonaladhoz tartozik.

– Menjünk tehát vissza a magam életútjához. Amikor a Zöld erőszakos fellépése

nyomán bekerültem a nagyszegedi pártbizottságba, akkor én, szigorúan véve a dolgot, pártalkalmazott lettem, havi hétszáz forintért. Tizenöt hónapot dolgoztam először ifjúsági, majd agitprop-titkárként. A pártiskola után neveztek ki az egyetemi pártbizottság titkárává. Ebben az időben a fizetésemből havi száz forint államkölcst is fizettem. Meg kell mondanom, így visszatekintve azokra az időkre, hogy engem nagyon megtört a pártiskola. Teljes zavarodottsággal töprengtem azon, hogy mi volt ez velem, egyszerűen érthetetlen volt számomra, hogy az én tisztességemet, eltökéltségemet, feltétel nélküli elkötelezettségemet mért vonták kétségbe? Még úgy sem tudtam felfogni, mint valami általánosan értelmiségellenes vonalat, hiszen az iskola vezetői között is voltak tipikus értelmiségiek. Egyszerűen érthetetlen volt előttem, hogy mi történik itt, mikor mellbevágtak azzal, hogy a hangom hasonlít a Szőnyiéhez, épp akkor kötötték fel, meg az is orvos volt és én is. Az Ilonka volt az egyetlen ember, aki mellettem felszólalt és nagyon okosan érvelve, visszautasította ezeket a képtelenségeket. Én a pártiskolai tapasztalatok alapján elképzelhetetlennek tartottam, hogy újra a pártbizottságon dolgozzam. El voltam készülve rá, hogy a Jancsó Miklóshoz megyek a gyógyszerianra, orvos vagyok, mindig is az akartam lenni most végre a hivatásomnak fogok élni. Csakhogy a Milu azt mondta, nem oda Buda, nem azért küldtek a pártiskolára. Közbevetőleg megjegyezte, megkaptuk, hogy nem jól szerepeltél a pártiskolán, mire én mondtam, nem tudom, hogy szerepeltem, csak azt tudom, hogy nem volt jó, nem jó volt ott nekem. Akkor ő folytatta: ennek ellenére megkaptuk az utasítást, hogy vedd át az egyetemi pártbizottságot. Hát így kerültem oda titkárnak. Ebben az időben az egyetemen volt három-négy prof kommunista, az öt karon ha volt harmincnegyven egyetemi hallgató párttag, elképesztően kevés, és ezek közül is legtöbben zsidógyerekek és olyan NÉKOSZ-osok, akik az egyetemre jártak. A pártszervezet zömét az egyetemi altisztek és a műszaki személyzet alkotta, fűtők, villanyszerelők, beteghordók, akik a munkásosztályt képviselték. Hallatlan értelmiségellenes, szektás légkör volt a pártszervezetben. Egy év alatt Szegeden egyszerre heten kaptak Kossuth-díjat, én úgy éreztem, ekkor érett be a Zöld-féle értelmiségi politika. Az alatt az idő alatt, míg én ott titkár voltam, tíz-tizenkét prof belépett a pártba, a legjobbak. Az egyetemi hallgatók száma a pártszervezetben a harminc-negyvenről kétszázharmincra emelkedett. Áttörés volt, de mindez nagy vitákkal ment. Akiket felvettünk, nem akárhányok voltak. Hogy példát mondjak, a Kalmár Laci, aki a magyar kibernetikának úttörője, a tiszántúli református egyház presbitere volt. Ezt sokan összeegyeztethetetlennek tartották azzal, hogy 5 párttag legyen. Pedig abszolút tisztességes ember volt, biblia-körből indult, Karácsony Sándor eszméin nevelkedett, de őszintén, teljes szívvel a rendszer mellett foglalt állást, ezért dolgozott, csak hogy ezt a vallásos árnyalatot nem tudták neki megbocsátani. Ő is Kossuth-díjat kapott, épp hogy keresztül tudtam vinni a felvételét a pártba. Egy másik profot azért nem akartak felvenni, egy híres irodalomtudóst, mert finánc volt a papája. Az egyik legjobb tanársegédet, aki már bejutott a pártba, ki akarták zárni, mert az apja fanagykereskedő volt, kétségbeesetten magyaráztam, de kérem, ez az egyik legkiválóbb sebész, hát mit számít most, itt, hogy mi volt a papája? Mellesleg, az illető később az Elnöki Tanács tagja lett... Aztán ott dolgozott az egyetemen a Hetényi, abszolút polgárember, de óriási műveltségű, hatalmas tudású, én őt is be szerettem volna hozni a pártba, mert meggyőződésem volt, hogy ez a pártot erősíti. Támadták ezeket a profokat, mert valamilyen pötty mindegyiknek volt a múltjában, tudod, hogy van ez. Nagyon éles vitáim voltak egy fűtőgépszemélyessel, Molnárnak hívták, beszélték róla, hogy nyilas volt, ez engem nem érdekelt, sose szerettem a vitákat úgy elintézni, hogy te pedig hallgass, mert nyilas voltál. Később nagyon meghurcolták, valamit mégis kisütöttek róla, súlyosan megbetegedett, meg is halt. Szóval vele is folytak a késhegyig menő viták, meg másokkal, állandó feszültségben éltem, mert én azt a politikát, ami

eredendően bennem volt, meg amit a Zöldnél is láttam, nagyon következetesen igyekeztem megvalósítani. Ez, úgy fogalmazhatnám, az értékek megnyerésére irányuló politika volt. Félre ne értsd, boldog voltam, minden melósnak, aki bejött a pártba, de azt tartottam szem előtt, hogy ez mégis, az egyetemi pártszervezet. Mit érünk itt a profok és a hallgatók nélkül? A hallgatók nagy része, akik már akkor léptek be, amikor én ott voltam titkár, zömében a kollégistákból, munkás- és parasztfiatalokból rekrutálódott. Nem érte tehát itt semmi sérelem a párt munkás- és paraszt jellegét. De hogy folytassam a *curriculum vitae*-t, ötvenegy februárjában volt egy értekezlet Pesten, a pártközpontban, ahová az egyetemi és főiskolai párttitkárokat hívták meg. Ha jól emlékszem, az Orbán Laci bácsi tartotta. Itt engem a pirulásig megdicsértek, hogy milyen áttörést végeztünk, hogy megerősödött a pártszervezet, szinte már azt mondták, hogy ezt a munkát én csinálom a legjobban az országban. Utána néhány nappal felhívtak a káderosztályra s az a magas beosztású elvtársnő, aki beszélgetett velem, nagyon ridegen fogadott, kérdezte, mi volt velem a pártiskolán és a Zölddel való kapcsolataim felől faggatott. Bár akkoriban ilyen volt a légkör, mindenkiből sütött a bizalmatlanság, ez a magatartás, ez a kihangsúlyozottan zord és elutasító stílus messze túlment a szokásos, hivatalos távolságtartáson, nekem hideg zuhany volt, különösen a korábbi feldicsérésemhez mérten. Ő végül is nem mondott semmit, csak jegyezgetett, aztán barátságtalanul és hidegen elbocsátott. Nem beszéltem még róla, hogy előtte volt egy nagy konfliktusom a Ratkó Annával, aki akkor miniszter volt. De hogy megértsd, milyen volt a helyzetem, el kell azt is mondanom: engem a nagyszegedi pártbizottságról többször kritizáltak, hogy nem tudok úgy viselkedni, ahogy egy párttitkárnak kell. Mert ott volt például a Jancsó Miklós, aki a legkiválóbb magyar kutatók egyike volt, akadémikus is lett, és akinek én tanítványa voltam, nagy tisztelettel és szeretettel felnéztem rá, s még diákkoromban összetegeződött velem, ugyanúgy, mint a Kalmár Laci, hát ezt az embert én nem tudtam párttitkárként kezelni. Valamit el kellett vele intézni, felhívtam telefonon: Jancsó elvtárs, mikor van egy kis idő? Bemegyek hozzád – mondta. Nem, dehogy, majd odamegyek én hozzád – azzal felültem a biciklire és átmentem hozzá, az intézetbe. Ilyenkor jelenetet csináltak velem, ezért nem tudsz te párttitkárként viselkedni, mert te mindig tanítvány maradsz ... Hívd be a profot, ha akarsz valamit és ne te menj oda. Mondtam, szelíden és türelmesen, ezt éppen azért nem lehet, mert én nemcsak a párttitkára, de tanítványa is vagyok. De ők állították, hogy én ezzel leviszem a párt tekintélyét. Azt válaszoltam, nem hiszem, szerintem ezzel vonzóbbá teszem a profok felé a pártot. No, ilyen előzmények után lejött az egyik miniszterhelyettes. Elment a nagyszegedi pártbizottságra, ott azt tanácsolták neki, keressen meg engem is. Közben engem onnan figyelmeztettek, hogy ha akar velem beszélni a miniszterhelyettes, mondjam meg neki, jöjjön be az egyetemi pártbizottságra, nehogy én szaladjak hozzá. Nem sokkal később fel is hívott a rektori hivatalból, hogy szeretne velem beszélni, mondtam, parancsoljon, miniszterhelyettes elvtárs, fáradjon át hozzám, rendelkezésére állok. Át is jött, megtárgyaltuk, amit akart, utána elment. Néhány nappal később, megérkezett Ratkó Anna, a miniszter. Felhívott a rektori hivatalból s a következőket mondta: „Levendel elvtárs, én magával most nem mint miniszter, hanem mint a Központi Vezetőség tagja akarok beszélni. Kérem, fáradjon ide át.” De ebben éreztem egy bizonyos gúnyt is. Tudtam, hogy ez a miniszterhelyettes műve, az nekem jól befűthetett Pesten. És ebben az volt az elkésztő, hogy én szívem szerint a miniszterhelyetteshez is átmentem volna, ez nem tőlem indult ki, hogy ő jöjjön hozzám a pártirodára. Na, mindegy, átmentem. Üdvözöltem a miniszter elvtársnőt, kérdeztem, miről van szó? Mondja, hogy a harmadéves reformról, maga felírt a pártközpontba, a Központi Vezetőséghez és kritizálta a reformtervezetet és ezért jöttem, hogy konkrétan is meghallgassam az észrevételeit. Azt válaszoltam, teljesen gyanútlanul, hogy nagyon örülök, elvtársnő, mert ez nekem

valóban nagyon nagy gond, azért is írtam. Az a helyzet ugyanis, hogy most érkeztek el a mi népikollégista gyerekeink a harmadévhez és az új egyetemi reform következtében nem akarom azt mondani, hogy szándékosan, mert lehet, hogy véletlenül, de ez így egy buktató év lesz. Ebben a reformtervezetben összehordtak annyi szigorlatot, hogy ezt képtelenek lesznek a harmadévesek letenni.

– Ez ötvenegyben volt?

– Ötvenegy legelején. Talán januárban.

– Akkor még voltak népi kollégiumok? Nem oszlatták fel őket?

– De feloszlatták, államiak lettek, csak hogy nálunk Szegeden, még egy év múlva is ugyanúgy működtek ezek, mint a NÉKOSZ idején. Mondtam a Ratkó Annának, hogy a munkásgyerekek, akiket a fordulat éve után áthoztunk a kollégiumba, most érkeznek a harmadévhez és ki fognak bukni. Mért gondolom ezt? – kérdezte. Azért, mert a legsúlyosabb vizsgák mind idezsúfolódnak a harmadik évre és ennek semmi értelme nincs és nem is logikus, hogy így legyen. Közbeszólt: „Miért? Ügy gondolja Levendel elvtárs, hogy a sztahanovisták most ugyanannyit dolgoznak, mint azelőtt?” Mondom: de ezt nem lehet sztahanovizmusban csinálni. Ezt meg kell tanulni. Megsértődött: ja, szóval most maga is azt érezteti velem, hogy én nem végeztem egyetemet? Tiltakoztam: dehogy, erről szó sincs, én nem azt éreztetem, de én diák voltam és végigcsináltam ezt az egészet, nagyon szorgalmasan tanultam és tudom, mit bír el egy ember, és ezt nem lehet megcsinálni, amit a reform előirányoz, mert meg fognak bukni, vagy ami még rosszabb, a professzorok át fogják engedni őket kegyelemből és akkor nem fogják tudni, amit tudni kell egy orvosnak. Itt emberéletekről van szó, egy orvosnak nem lehet rosszul, felületesen ismerni, ami a hivatásához szükséges. Képzeld el, ebből egy értelmiségi gögöt hámozott ki, ezt ők nagyon jól ismerik, ebben a munkások lenézése nyilvánul meg. Mondtam, én nem lenézem, én védem a gyerekeket, hát mért nem lehet elosztani ezeket a szigorlatokat, ahogy azelőtt volt, s ahogy logikája is volt a vizsgáknak... És makacs voltam, nem hagytam magam meggyőzni. Pedig éreztem, hogy azt várják tőlem, jó, ha az elvtársnő azt mondja, akkor legyen úgy. Nem, nem bírtam azt mondani. Pedig nagyon szerényen és tisztelettudóan vitatkoztam, nem volt bennem semmiféle értelmiségi gög – mégsem tudta nekem megbocsátani, hogy vitatkozni mertem a reformtervvel. Gondolhatod, hogy akkor már nagyon rossz sejtelmeim voltak. Igaz, erre az időre esett a pártközponti megdicsőülésem is, de az a szervezési munkámra vonatkozott, nem a politikára. Meg akkor volt az a hidegzuhany vizitem is a káderosztályon.

Levendel kicsit elhallgatott, visszarévedt a régmúlt időkbe. Én meg azon tűnődtem, mennyi minden kavargóit azokban az években s milyen könnyű volt akkor utat téveszteni. Az emberekbe beleszugerálták, hogy a párt vezetői csalhatatlanok s aztán már minden kisebb vezető is elhitte magáról, hogy a saját területén csalhatatlan. Hiszen az ő szájával a párt szól. Ratkó Anna is, aki harisnyagyári munkás volt a Horthyék alatt, bizonyára meg volt arról győződve, hogy a munkáspolitikát, a munkásosztály érdekeit védi az ilyen okvetetlenkedő értelmiségiekkel szemben, mint ez a doktor Levendel. A dolgoknak lendülete, svungja volt, felettünk a határ a csillagos ég, elvtársak, szinte a hangszínezetét is hallottam Rákosinak, az ellenség támad elvtársak, csak hogy elmúltak már azok az idők, amikor trombita harsogástól Jerikó falai leomlottak. Hazánk nem rés, hanem erős bástya a béke frontján. Az áruló Rajk és bandája ... Az áruló Tito, az imperializmus láncos kutyája ... Nem lehetünk elnézőek elvtársak, a legkisebb fegyelmetlenséggel szemben sem. Az ellenség a párton belül támad, éberségünk nem lankadhat egy pillanatra sem. Éljen dicső vezérünk, a nagy Sztálin! Ez a mondat, amit minden beszéde végére rákötött Rákosi, úgy hangzott, mint egy próféta megszállott kiáltása az istenhez. Sztálin nevét úgy mondta Rákosi, mint a

vakbuzgó keresztények Jézusét. így szállhatott az ókori keresztények kiáltása az egek felé, amikor az arénákban kinyitották a vadállatok ketrezeit. És amikor Sztálin meghalt, igazkönyvet sírtak a munkások és a parasztasszonyok. Mi volt ez, tömegszuggeszció? Inkább az, hogy Sztálin nevéhez kapcsolódott az élet megváltozása. Akkor még nagyon friss és kézzelfogható volt, hogy elzavarták a földesurakat és a gyárosokat. Még testközelben volt a cselédélet nyomora, a munkanélküliség, a proletárnyomor. Tömegesen kerültek munkások és parasztok vezető állásokba. Gyárigazgatók, főispánok, katonatisztek lettek, a munkás- és parasztfiatalok előtt is megnyíltak az egyetemek, főiskolák. A nép tudta, hogy ez egy másminőségű, megváltozott világ. Még volt erkölcsi tőkéje a pártnak, bíztak benne az emberek. A lakosság egy része ... Mekkora része? ... Leküzdjük a nehézségeket, elvtársak! Nem esszük meg ma a tyúkot, amelyik holnapra aranytojást tojik. A munkások meghúzták a nadrágszíjat, káromkodtak, de dolgoztak. Nem vitt el az ÁVO mindenkit, nem volt mindenki csengőfrász. Manapság csak a fonákját emlegetik, pedig a korszak bonyolult és nehéz volt, minden tényezőjét számba kellene venni. De a rejtély itt mégiscsak doktor Levendel, Honnan tudta akkor, ott, hogy mi a helyes út, merre kell menni? Zöld Sándortól? Aligha csak tőle. Valami mélyebb, általánosabb humánus is munkált benne, az érzelmei és ösztönei, melyek az etikus „jó” felé sodorták őt.

– Március 15-én, minden előzetes jelzés nélkül szóltak, hogy holnap, 16-án reggel fél nyolcra menjek át Hódmezővásárhelyre és jelentkezzem a pártbizottságon. Március 16-a, ez éppen a születésnapom. Nem szoktam kérdezősködni, ennyit mondtak, hát én is közöltem Marival, nem tudok mit csinálni, áthívtak Vásárhelyre, de majd sietek vissza.

– Hódmezővásárhely volt akkor a megyeszékhely?

– Igen. Felültem a vonatra, időben megérkeztem, leültettek. Aztán kezdtek jönni egyetemisták, akik engem nem szerettek, egy nő, akit még a Joint-kollégiumból ismertem és aki azt mondta rám, hogy antiszemita vagyok, zsidó létemre, szóval ilyenek, egyetemi hallgatók, akikkel vitáim voltak, meg káderek különböző szervekből, olyanok is, akiket, mint orvos kezeltem s akik fennen hangoztatták, hogy ragaszkodnak hozzám, csak bennem bíznak, de itt, miközben ültem és várahoztam és elmentek mellettem, nem szóltak hozzám, behívták őket, aztán kijöttek, jöttek-mentek az emberek, az idő múlt, azt már láttam, hogy bent valamilyen bizottság ül, később kiderült, hogy fegyelmi vizsgálat folyik. Nagyon sokára, dél körül behívtak s közölték, hogy ellenem bejelentés érkezett és dokumentumok állnak a pártbizottság rendelkezésére, amelyekben rendkívül súlyos dolgok vannak az én egész politikai tevékenységemre vonatkozóan, nem kívánják ezeket részletezni, de mindezek összeegyeztethetetlenek nemcsak az egyetemi párttitkársággal, de a párttagsággal is.

– Hogy nem kívánják részletezni? Akkor te honnan tudhatod, hogy mit hoztak fel ellened?

– Nem mutattak semmit. Megvádoltak, hogy én Rákosi Mátyás ellen súlyos kijelentéseket tettem ...

– Hol? Kinek?

– Nem mondták meg. Itt van egy levél, mutatták messziről, de hogy ki írta és mi van benne, nem voltak hajlandók elárulni. Jóval később tudtam meg annak a férfinak a nevét, a felesége kezdő színésznő volt, ma országos híró sztár, aki a feleségével együtt írta a feljelentő levelet. Ez a férfi nekem betegem is volt, feleségével is többször beszéltem, kiderült, egy bűdös szó nem igaz az egészségből, ők semmilyen levelet nem írtak. A nevükben adhatta be valaki, vagy csak úgy összeállították és alátették a nevüket ... Soha nem tudhattam meg, ezeket a dokumentumokat nem mutatták meg nekem. Csak azt mondták, hogy ellenség vagyok. De hát miért? Egyszerűen nem

értettem. Hát mi ez? Végül valahogy megvilágosodott a fejem, ezek parancsot kaptak, hogy engem ki kell zárni. Felszólítottak, adjam oda a pártkönyvem. Mondtam, nem adom. Hogy-hogy nem adja? Nem! Fenyegetően léptek fel: akkor elveszük. Olyan sokkba kerültem ott, hogy én odaadom a pártkönyvem, úgy éreztem, az életemet hamarabb odaadom. Teljesen valószínűtlenné vált számomra az egész szituáció, állítólag könnybe lábadt a szemem és ezen az akkori megyei titkár később még gúnyolódott is, hogy én milyen férfiatlanul viselkedtem. Kiküldtek, tanácskoztak, behívtak, újra kiküldtek, ez így ment estig, végül ávéhás külsejű pasasok jelentek meg, nagyon határozottan és szigorúan léptek fel, mutassam a pártkönyvem, megmutattam, de fogtam, nem adtam oda, kitepték a kezemből, elvették. Aztán a bizottság közölte velem, ki vagyok zárva a pártból és majd ezt a taggyűléssel is tudatják. Kaptam egy írásos határozatot, ma is megvan, amiben az áll, szóról szóra el tudom mondani, hogy Levendel László a pártba beépült ellenség, aki ellenséges tevékenységét jó munkájával takarta, bizalmas környezetben Rákosi Mátyás elvtársat szidalmazta, kispolgári árulónak nevezte, magát kispolgári elemekkel vette körül, fel volt sorolva a nevük; Székely Lajos, aki később rektor volt, Csorba Lajos, aki az ÁVH-nál volt orvos, meg egy sor embert a kollégiumból, aztán, hogy én a klérussal kapcsolatot tartottam ...

– Dávid Kata, a kongreganisták ...

– Igen, mindazok, akikkel én a Zöld intenciói szerint foglalkoztam.

– Zöld nem szerepelt benne?

– Nem. Egy szóval sem. Tehát hazamentem este, akkor a Zombori volt a nagyszegedi párttitkár, elmondtam, hogy mi történt. Nagyon megrendült állapotban voltam még mindig, Zomborinak is könnyes lett a szeme. Teljesen értetlenül állt, őt nem értesítették semmiről, tőlem tudta meg az egészet. Jellemző, hogy még akkor is első utam a párthoz vezetett... Arra most nem emlékszem pontosan, hogy Mari az én kizárásom tényére hogy reagált, de az kétségtelen, hogy már előzőleg is voltak közöttünk bizonyos feszültségek a párt politikájának megítélésében ...

– Lacikám, Mariról egy kicsit részletesebben kellene beszélned. Az ő életútjáról. Túlságosan a háttérben van, pedig az életednek nem elhanyagolható, fontos tényezője ő ... – jegyeztem meg.

– Úgy van. Mari egy évvel később végzett, mint én, az orvoskaron. Kiválóan tanult végig, „sub laurea almae matris” – végzett ő is. Őt a szigorló éve alatt bevették az egyetem tanulmányi osztályára vezetőnek. Amikor én ott párttitkár lettem, egy nagytekintélyű elvtársnő felvetette, hogy a kettőnk helyzete összeférhetetlen, a Mari nem lehet ott tanulmányi osztályvezető, ahol én vagyok a párttitkár. A Marinak onnan el kell menni. Marit különben a Hetényi professzor oda akarta vinni maga mellé, nagyon megszerette Marit, mint növendéket is. A pusztán tény, hogy én lettem a párttitkár, mindennek beadott, derékba törte a Mari egyetemi karrierjét. Mari egyébként is sokkal élesebben ítélte meg a párt politikáját, a szektás torzulásokat, az embertelenségeket, nagyon sok vitánk volt azokban az időkben. A nagyszegedi pártbizottságon együtt voltam a Honvéd Kórház parancsnokával, aki velem érezhető szimpátiával, valóban elvtársiasan és barátián érintkezett, eljöttek hozzánk vacsorára a feleségével, aztán mi is hozzájuk, s amikor meghallotta, hogy Marinak el kell menni az egyetemről, rögtön felajánlotta, beviszi a honvédséghez a katonakórházba belgyógyásznak, tiszti rangban. Mari először hallani se akart róla, de végül is beadta a derekát s beöltözött katonatisztnak. Meg kell neked mondanom, nagyon csinos volt az egyenruhában. Pestre vezényelték kiképzésre, akkor a Milu is Pesten dolgozott, ő hozta-vitte az autóján hétvégeken a Marit Szegedre. Tehát Mari a honvédséghez került, ott is a talpára esett, nagyon jól megállta a helyét. A kiképzésről századosként került ki. Persze, az, hogy a tanszéktől elűtötték, őbenne egy seb maradt, és ennek,

akaratomon kívül, csak egyszerűen helyzetemből adódóan, én voltam az oka. Nem sokkal később, mint tisztet, elvitték egy pártiskolaszerű politikai iskolára és ott elkezdték velem is azt csinálni, amit velem a pártiskolán, csak a Mari nagyon röviden megmondta: „Kérem, ha nem vagyok jó, már itt sem vagyok. Én nem leszek itt másodrendű állampolgár. Azt nem élik meg. Én már itt se vagyok ...” Szóval nagyon kinyitotta a száját, erre persze visszakoztak, nem, hát nem erről van szó, mi ismerjük az elvtársnőt, meg tudjuk, hogy ki volt az édesapja – és akkor leszálltak róla, többet nem piszkálták. Tehát végül is ő egy tiszta, jó káder volt. Ennek ellenére, ő azt mondta, amikor otthon beszélgettünk; őneki itt nem tetszik valami. Ugyan, mondtam, mért, és magyaráztam az akkori politikai elvek szerint, hogy ezek a fejlődéssel velejáráó nehézségek és itt kemény osztályharc folyik, ahol elkerülhetetlen, hogy sebeket adjunk, ezt nem lehet a kispolgári humanizmus szerint megítélni, hol volt a világon egy olyan forradalom, amelyik Pullmann-kocsiban vitte a társadalmat a következő stációig, az imperializmus támad, ez tény, szükségünk van az erős, fejlett nehéziparra, fegyverkezniünk kell, persze, hogy zúgolódik a parasztság, bizalmatlan a születő újjal, a szövetkezettel szemben, persze, hogy nyüszít az értelmiség, mert elvesztette a privilégiumait és így tovább, de Marit nem lehetett megnyugtatni. Én mondtam tovább, persze, te egy intellektuel vagy, de én másként látom, hiába, neki nem lehetett bebeszólni a dolgokat. Nagyon dühös volt az én pártiskolai végzálásom miatt, képtelen volt megemésztetni, a hozzáállása hasonlított az Ilonka magatartására. Ebben az egész pártiskolai ügyben én végül is a hibát magamban kerestem, a meglevő kispolgári-ságomban, az individualizmusomban, abban, hogy még mindig nem vagyok elég jó forradalmár, Mari ezt elutasította, ő ezt a szemléletet nem volt hajlandó elfogadni.

Bennem vissza-visszajárt egy probléma, szerettem volna rákérdezni, de mindig elúszott, attól féltem, ha tovább halogatom, végképp szem elől tévesztem.

– Bocsáss meg Lacikám, te említettél valakit, aki vallásos volt és a pártba akartad fölvenni, pontosabban fölvetetni. Ez előtte volt vallásos, vagy utána is? Azért kérdelem, mert ez az akkori idők szemlélete szerint valóban kifogásolható lett volna ...

– A Kalmár Laci. Nézd, ő érdekes képlet, mert származását tekintve zsidó volt. Nagy lelkesedéssel belement a Karácsony Sándor féle bibliakörös mozgalomba és abszolút demokrata volt, a legnagyobb lelkesedéssel részt vett a politikai akciókban, lejött a diákokkal árkot ásni, minden politikai megmozduláson ott volt, dühösek is voltak rá emiatt a profok, a NÉKOSZ tiszteletbeli elnökségét is elvállalta ...

– Csak egy kis vallásosságot is őrzött a fejében ...

– Én nem tudom, mit őrzött a fejében, ő a tiszántúli református egyház presbitere volt s ezt a pártban szívesen vették, azon voltak, hogy tartsa ezt meg továbbra is ... Még a Zöld Sándor hatására. Nem a nagyszegedi pártbizottság ellenezte őt, azok azt mondták, „húha, csak gyűjjön . . . Az egyetemi pártszervezetben próbáltak betartani a szektások. De hát Kalmár világhírű matematikus volt, itthon is Kossuth-díjat kapott... Erről ennyit. Talán még azt, amikor kizárták a pártból, ő volt a rektor és rendkívül karakánul viselkedett. Nem volt beszari alak ... De térjünk vissza Marira. Rendkívül nagygyá nőtt ebben a helyzetben. Az is hősiesség volt, amit az én bori tartózkodásom alatt ő Pesten produkált, ahogy bujkált a gyerekekkel, ahogy a Jávorkán keresztül, az egyetem révén megpróbált engem kiszabadítani ...

– Tehát, hogy folytassam, jött az ötvenegyes esztendő, az én ügyem. Mari rendkívül súlyos helyzetbe került a honvédségnél. Orvosszázados volt, s férje a párt ellensége. A kizárásom után Marit nagyon hamar megkeresték a Politikai Főcsoportfőnökségről és nyomás alá vették, hogy szakítsa meg velem a kapcsolatot, magyarul: váljon el tőlem. Mari azt mondta, erről szó se lehet. Éjszakánként jöttek érte dzsippel, bevitték, kihallgatták, nem mint gyanús elemet, ővele mint kiváló elvtársnővel beszéltek. Arra

hivatkoztak, őt mindenképp meg akarják tartani, őt tisztelik és nagybecsülik a feddhetetlen múltja miatt is, tudják, az édesapja „tizenkilences” volt, s megértik, hogy Mari semmit sem gyaníthatott az én üzelmeimről és teljesen megbízott bennem, de most már napvilágra került minden és a saját jövője érdekében is, meg a gyerekre való tekintettel is tagadjon meg engem. Még a helyőrség parancsnoka is felkereste és bizalmasan azt tanácsolta neki, váljon el nyugodtan, úgymint csak formáság az egész, mert így megmenti a saját helyzetét és ha tisztázódik az ügyem, ha kiderül, hogy ártatlan vagyok, összeházashatunk újra ... Mari azonban mindenkit kirúgott, megmondta, hogy erről szó sem lehet, ő meg van győződve arról, hogy rágalom, amiket ellenem felhoznak s még nálam kevésbé jó barátját se hagyná cserben, engem meg különösen nem, s emellett az álláspontja mellett hajthatatlanul kitartott az éjszakai kihallgatásokon is, úgyhogy nem tudtak nála semmit sem elérni. Ekkor egy utolsó vad kísérletet tettek, hogy bennünket elválasszanak, napiparancsba adták, hogy Mari harminchat órán belül jelentkezzen a miskolci parancsnokságon szolgálattételre. Hát ez kétségbeejtő volt, a katonaságnál nincs kecsec, a parancsot megtagadni nem lehet, azért lecsukhatják, Mari ette magát, most aztán mit csináljak? Álmatlan éjszaka után fogta magát és a korai vonattal, útban Miskolcra, kezében a gyerekekkel, felutazott Pestre. A gyereket, aki akkor olyan öt-hat éves volt, vitte magával, mert itt nem volt kire hagyni, én már akkor kijártam Kútvolgyre, majd azt is elmondom, hogy kerültem oda, de meg ebben az is volt, jó, eljöttem Miskolcra, de a gyerekekkel, most aztán oldjátok meg a dolgot, nézzétek meg, hogy mit csináltatok. Szóval, megérkezett Pestre és egyenesen a pártközpontba ment, hogy beszéljen a KEB-nél valakivel, mert én már felküldtem a fellebbezésemet, de Marit nem engedték be, nem tudott bejutni. Adjá be a panaszát írásban. Mondta, neki panasza van, neki másnap már Miskolcon kell lenni, ő el akarja mondani ... Hiába. Erre elment a Komócsin Miluhoz, akit akkoriban tettek ki a pártközpontból az agit-prop osztályról a XII. kerület élére titkárnak, s aki tudta, hogy velem mi történt, mert már eljutott hozzá a híre s a Mari azt mondta, nézd Milu, itt vagyok a gyerekekkel, itt élet-halál kérdésszerű van szó, nekem beszélnem kell valamelyik felső vezetővel a KEB-nél, ebben segíts, hogy oda bejuthassak. A Milu elsápadt, az ő helyzete sem volt könnyű a Zöld-ügy miatt...

– Akkor már megvolt a Zöld-ügy?

– Hogyne. Akkor már a Zöld Sándor öngyilkos lett, és a Zöldügy súlyosan érintette az egész Komócsin családot. Szóval a Milu odament a „K”-telefonhoz. Feltárcsázta a Bárd Andrást, a KEB titkárát és azt mondta: Bárd elvtárs, egy elvtársnő akar magával beszélni és odanyomta a kagylót a Mari kezébe. Hát ezzel akkor nagyon sokat vett magára a Milu, hogy egy trockista, ellenség, kizárt párttag feleségét összehozza a Bárd Andrással. Ez főbenjáró bűn is lehetett volna, ha felhasználják ellene. Mari azt mondta: Bárd elvtárs, lehetetlen helyzetbe kerültem, a férjemet kizárták, folyik a KEB-ügye, meg sem várva a KEB döntését, engem erőszakkal Miskolcra helyeztek, hogy elválasszanak a férjemtől, ebben az ügyben kérek meghallgatást. A Bárd azt felelte: „Eltársnő, tud taxiba ülni? Tíz percem van, ennyi időt szánhatok magára. Érjen be hamar.” Mari taxit hívott és a Bárd elmondatta vele a problémát. Aztán elkezdett kérdezősködni, és a Mari másfél órát volt a Bárdnál, mert Mari vitte magával az én kizárási határozatomat is, azt elolvasta Bárd, aztán kérdezett: ha az Andorka-frakció volt, hogy lehetett Levendél László a vezetője? Mert az volt a határozatban. Aztán azt kérdezte: mikor lett a maga férje párttag? Mondta a Mari, negyvenhatban. Ezt nem értem, hogy lehetett előbb egy pártfrakció tagja, mielőtt párttag lett volna? Ilyen egyszerű logikus kérdésekből a Bárd előtt világos lett, hogy ez egy hülye konstrukció, egy mondvacsinált koholmány. Dühbe gurult és felhívta az Ilkut, aki ha jól emlékszem, politikai főcsoportfőnök volt, és a Mari előtt elkezdett ordítani, hogy ez nem a zulukafferek országa, ha itt a KEB vizsgál egy ügyet, akkor megengedhetetlen, hogy

lent, Szegeden döntsenek, megelőzve a pártot, ez tiszteletlenség a párttal szemben, óriási balhét csapot, ez egy régi mozgalmi ember volt és teljes határozottsággal állást foglalt a Mari ügyében, akit azelőtt soha életében nem látott – na és fél év múlva ő is le volt csukva, konstrukciós perben. Az Ilku leszólt Szegedre, hogy tessék visszavonni a parancsot. Így a Marit visszatették a helyére és tovább már nem piszkálták. Pedig, ha teljesen tisztán akarom a Marit látni, meg kell mondanom, hogy őbenne mindig voltak bizonyos fenntartások világnézetileg, ő, mielőtt párttag lett, érintkezett a teozófiával, különböző filozófiákat tanulmányozott s benne volt szkepticizmus erre is, arra is, és ennyiben tényleg tipikus intellektuel volt, hordozta magában egy értelmiségi család hatását, az összetettebb, kritikusabb gondolkodásmódot, és ugyanakkor a magatartása sokkal szilárdabb és határozottabb volt, mint azoké a funkcionáriusoké, akik mindig a hatalomhoz igazodtak. Ennyit a Mariról. Hogy visszatérjek a magam helyzetére: a kizárás után nagyon súlyos élmények vártak rám. A legfontosabbat tekintve: nem tudtam dolgozni. Előtte én az egyetemi pártbizottság titkára voltam, ez volt a foglalkozásom március 16-ig. Mindennap rengeteg probléma zúdult rám, amivel meg kellett birkóznom, a karok, a profok személyi ügyei, tárgyalások, ülések, ülések, megbeszélések – egyik napról a másikra mindent kiütöttek a kezemből. Otthon ültem és vártam, mi lesz. És amikor kimentem az utcára, azt tapasztaltam, hogyha megláttak a barátaim, átmentek a másik oldalra, hogy kikerüljék a velem való találkozást. Aztán összeakadtam egy közeli barátommal, akivel együtt laktam a kollégiumban, meg együtt dolgoztam a pártbizottságon s rémülettől elfúló hangon suttozta: Laci nagy baj van, ne mutakozz az utcán, maradj otthon, nagy baj van – de előtte körülnézett, hogy nem lát-e valaki minket együtt... Ez volt a beszart jóbarát. De milyen skáláját ismerhettem meg az emberi karaktereknek! Egy kollégista kislány, aki nagyon szeretett minket, gépíró nő eredetileg, egy szentesi öreg szőedem lánya, eljött hozzánk és azt mondta, ha az életébe kerül is, akkor se fog minket elhagyni, ő gépelte le a KEB-nek írott fellebbezésemet, mert azonnal fellebbeztem a kizárás ellen, tíz nap múlva behívták a pártbizottságra és felszólították, szakítsa meg velem a kapcsolatot, mert ha nem, súlyos következményei lesznek. Mindenki elfordult tőlem, a legjobb barátaim is, lényegében mindenki, ez alól két kivétel volt, az egyik Nagy Sanyi, aki összeveszett egy cimborájával, akivel együtt dolgoztak a Paraszt Pártban, mindkettőjüket én hoztam be a kommunista pártba, nos, ez a cimborája azt mondta Nagy Sanyinak: Te nagyon jól tudod, hogy én mennyire szerettem a Levendel Lacit, de ha Levendel és a párt között kell választanom, én a pártot választom, mire a Nagy Sanyi azt mondta: én meg mindjárt jól seggberúglak téged, mert mi az, hogy a párt vagy a Levendel, mikor a pártba is a Levendel léptetett be téged, most mit játszod a tragikus hőst!

– Ez a Nagy Sándor író volt, aki később Sztálin-díjat kapott?

– Igen. Írt a pártbizottságnak, hogy ő nem ért egyet a kizárással, ez nem egyezik azzal, amit ő tud rólam. Kint élt Dorozsmán, s amikor meghallotta, mi történt, bejött Szegedre és felkeresett és biztatott, bátorított, hogy az igazság ki fog derülni. A másik a Vég Joachim volt, aki nagyon félve ugyan, de nem szakította meg velem a kapcsolatot, aztán fokozatosan mások is mellém álltak, a Kalmár Laci, a Simoncsics Györgyi, meg néhány melós, akik még a konzervgyárból ismertek – de értelmiségi, az nem. Otthon ültem egy hónapig és vártam, hogy mikor visznek el. Mindenki azt hitte, órákon belül letartóztatnak és ez valami kémügy lesz. Ez az egy hónap volt a legnagyobb pokol az életemben, mert nem tudtam, mihez kezdjek. Ahhoz, hogy valami elvont dologgal foglalkozzam, nem volt türelmem, írtam Rákosi Mátyásnak, erre nem érkezett válasz, a KEB-hez elküldtem a fellebbezést, amiben teljes részletességgel cáfoltam minden ellenem felhozott vádat hosszú önéletrajzot mellékeltem, életem összes jelentékeny és jelentéktelen eseményére, körülményére kitértem, erre sem érkezett válasz, végső feszültségemben – mivel azt mondták, ne mutakozzam – az esti

vonattal, sötétedés után felutaztam Pestre, hogy a Zöld Sándort megkeressem. Este tíz után érkeztem a pályaudvarra, megvolt nekem a Zöld titkos telefonszáma, felhívtam, hogy itt vagyok Pesten és nagyon fontos ügyben szeretnék vele beszélni. Mondta, hogy ágyban van, a szíve megint rendetlenkedik, de csak menjek föl. A Benczúr utcában lakott, egy villában, úgy fogadott, pizsamában, az ágyában fekvé. Megmondtam, hogy kizártak a pártból. Nem tudott semmiről. Hallgatott, nem szólt. Arra gondoltam, fáradt, próbáltam rövidre fogni, nem engedte, csak mondjam. Minden részlet érdekelte, de nem nyilvánított véleményt, nem mondott semmit. Végig nagyon furcsa volt ez az egész, számomra teljesen érthetetlen, mert láttam, hogy feszülten figyel. De egy szót se szólt. Végül azt mondtam, Sándor, te tudod, hogy ki vagyok, hogy ebből az egészből, amit ellenem felhoznak, egy büdös szó sem igaz, segíts nekem, hogy a pártban is elhiggyék, hogy én ellene voltam az Andorka-frakciónak, mert az volt a legélesebb megnyilvánulása a szektáriánizmusnak, ami ellen harcoltam. Azt mondta, én ezt tudom. De hát akkor mégis, mit csináljak ebben a helyzetben? Fordulj a KEB-hez, a Kiss Károlyhoz. Én a Kiss Károlyt nem ismerem, nem szólnál neki? Nem. Teljesen megdöbbenem, hogy nemet mondott, a Zöld nekem, aki mindig nagy szeretetet tanúsított irányomban, már ő is, ez borzasztó. Fölálltam, nem akarok terhelni tovább, nem, maradj csak, mondta s újabb részletek felől érdeklődött. Végképp nem értettem, a cselekvést visszautasítja és mégis feszülten érdekli minden, ami az ügyemhez kapcsolódik. Megint a teljes, hideg zárkó-» zottságot éreztem, a szemüvege mögött csendesen, visszafogottan figyelt, nagyon szigorú embernek ismertem, de velem mindig oldottabb volt és valamiképp megnyilvánult ez most is, mert hát akkor mért fogadott? Mondhatta volna azt is, hogy beteg vagyok, nem tudok veled beszélni. És ugyanakkor a segítséget, azt, hogy o beleavatkozzon, elutasította. Nem értettem az egész helyzetet. De ő értette. Tudta, hogy én őmiatta vagyok bajban. Azért érdekelt minden részlet. Ő, mint belügyminiszter, már látta, hogy elindították az ő ügyét is, természetesen tudatában volt, hogy én ebben a vonatkozásban csak egy periférikus figura vagyok, és éppen azért nem akart beleavatkozni, nehogy ártsen vele nekem, mert még jobban behúzott volna a bajba. Ő azt is megértette nyilván, hogy ez a „szegedi vonal” most ő ellene, talán arra is gondolt, hogy a kitervelt koncepciók perben én lettem volna a Tarisznyás Gyöngyi

...

– Az ki volt?

– Nem emlékszel? A Rajk-ügyben azt vallotta, hogy ő közvetített a Rajk és a Rankovics között, amiből egy büdös szó nem volt igaz. Hamis vallomást tett, kicsikarták belőle. Biztos, hogy bennem is egy alkalmas figurát szimatolhattak, mivel Jugoszláviában, Borban voltam, könnyen összejött volna, hogy én voltam az összekötő Tito meg a Zöld között, hát mit tudom én. mi mindent összehordhattak volna, ezek csak fantáziák, nekem úgy tűnt, hogy amíg beszéltem, a Zöld párhuzamosan gondolkodott valamin. Meggyőződésemm volt, hogy én az ellenség áldozata vagyok, az Andorka-csoport most így áll bosszút rajtam, a tisztaszívű, párthű kommunistán, megtevesztették a pártot. Hát, ha valaki volt igaz hittel a pártban, én tényleg azzal voltam és föl sem tudtam volna tételezni semmiféle manipulációt éppen a párt részéről, de a Zöld nem ilyen naivan nézte a dolgokat, ő mint belügyminiszter és mint régi politikus átlátta, hogy mi folyik itt és a végén nagyon barátián elköszönt tőlem és megmondtam, hogy nem tesz egy lépést sem. Szédelegve jöttem el tőle, az utolsó támaszomat, akiben mindig nagyon bíztam, elveszítettem. Soha semmilyen személyes problémámmal nem fordultam hozzá, egy gyufaszálat se kértem tőle. én nagyon puritán voltam, elítéltem a protekciózást, a bratvizást s most, amikor életemben először hozzá fordultam, elzárkózott és megtagadta a segítséget. Hazatántorogtam és Marinak elmondtam ezt a dolgot, ő azt válaszolta: most megértheted, hogy magad vagy és így kell végigcsinálnunk ezt az egész pokoli ügyet. Szóval ő nagyon klassz volt, nem esett

kétségbe, de eltökélten szembenézett a helyzettel.

Egy hét múltán vagy valamivel később, megjelent nálam Román József, aki azután miniszter lett. Akkor a megyei egészségügyi osztály vezetője volt, a kizárásom előtt minden bajával hozzám fordult, a megyei pártbizottságon is azt mondták neki, menj a Levendélhez, majd az eligazít, még azt is velem beszélte meg, hogyan pisiljen, mielőtt a nagy hivatalt kapta, amolyan jólelkű körzeti orvos-bácsi volt, őt se láttam a kizárás óta s most közölte velem, hogy a párt úgy határozott, mehetek dolgozni mint orvos, erre megvan a lehetőség, ne üljek itthon. Borzasztóan megörültem, mégsem akasztani visznek, ez nagyon jó. Kérdeztem, hol dolgozhatom. Elmagyarázta, hogy két lehetőség van, az egyik a nőgyógyászat, a másik az nagyon rossz hely, szanatórium Hódmezővásárhely mellett, haldokló tébécéseknek, tulajdonképpen tanyai szanatórium, ott van a tanyavilágban, Kút völgyön, fertőző, de én mégis azt mondanám neked, hogy oda menj, ott nyugtod lesz. Azt feleltem, nem kell engem rábeszélni, Jóska, nem igényelek valami különlegesen jó helyet, nem akarok nőgyógyász lenni, ezt biztosan tudom, nekem nem ismeretlen a tébécé, a nővérem is szanatóriumban volt, nem félek a fertőzéstől, én is inkább Kút völgy mellett vagyok, megkönnyebbülten sóhajtott, akkor most már megmondom neked, hogy igazából csak ez az egy hely van, nincs is másik, csak azért csináltam úgy, mintha még a nőgyógyászat is lenne, hogy meglegyen a választás öröme is a számodra. Így aztán hamar megegyeztünk. Nagyon felszabadultam, nem küldenek el dolgozni, hogy utána felakasszanak – most már bizakodtam. Utólag tanakodtam, talán azért történt ez így, mert Zöld Sándor április 11-én vagy 15-én öngyilkos lett és akkor már tudták, hogy nem lesz Zöld-per, amiben nekem is szerepet szántak. Az egész dolog szükségtelenné vált, amit velem csináltak. Én persze akkor még nem hallottam, hogy Zöld öngyilkos lett. Április első napjaiban beszéltem vele, azóta nem láttam, nem hallottam felőle. Tehát, hogy folytassam, április közepén kimentem Kút völgyre, a szanatórium negyven kilométerre volt Szegedtől, Hódmezővásárhelyen át. Megkerestem Fügi Károlyt, aki a vezetőfőorvos volt, bemutatkoztam és elkezdtem mondani az én keserves helyzetemet, hogy tudja, mi van velem, nagyon megrendült állapotban voltam, hisz idegennel akkor beszéltem erről először, kérem, engem kizártak a pártból és ideküldtek dolgozni, míg az ügyem rendeződik. Félbeszakított és megkérdezte: diliflepnid van? Mondtam, az nincs. Na látod, folytatta, nekem az is van. Mindjárt föloldotta az egész feszültséget. Nyilván ismert engem és tudott mindent rólam, hiszen a kizárásom előtt tagja voltam a nagyszegedi pártbizottságnak, a megyei párt végrehajtó bizottságának, a megyei tanácsnak, a közélet reflektorfényében éltem, én addig vele nem találkoztam s most nyitott szívvel, baráttan és segítőkészen fogadott. Ez a Fügi Karcsi keresztény dzsentrí családból származott, de teljesen demokratikusak voltak, nagyon tisztességesek, mint főhadnagy került a frontra, átállt az oroszokhoz, aztán a demokratikus hadseregben szolgált, majd ő szervezte meg a baktalórántházi tudószanatóriumot s kiváló munkájának elismeréseképpen rábízták az új hegyfalui szanatórium megszervezését, ez ott van Szombathely mellett. A gazdasági vezetők közé beszivárogtak volt repülőtisztok, egykori géhások, mert azoknak is kellett valahol lenni, és hamarosan megkezdték a lopásokat, vitték az építőanyagot, a kaját, mindent, amire csak rátehették a kezüket. Fügi Karcsi még a kezdetekben belépett a pártba s ahogy egy kommunistához illik, körmére nézett a társaságnak, hogy megtudja, mi is folyik itt tulajdonképpen. Azok klikkbe szerveződtek ellene s elkezdtek híresztelni, hogy a Fügi bolond. Felírtak az OTI-központba, még akkor nem volt SZTK, hogy váltsák le. A tipikus eset, amikor a tolvaj „fogd meg!”-et kiált. Vadas Sári, Vas Zoltán akkori felesége volt az OTI-ban a szanatóriumi főosztály vezetője. Magához kérte Fügít, hogy mi van ott Flegyfalun. Fügi hangsúlyozta, neki politikailag semmi baja velük, nem erről van szó, de ez egy csavargó, korrupció banda, s lopnak. Vadas Sári Füginek hitt, de azt mondta: nézze, ki kell húzni ennek a

méregfogát, amit maga ellen felhoznak, menjen el a Szinetárhoz, az ad magának egy igazolást, hogy teljesen rendben vannak az idegei, Fügi el is ment, a Szinetár meg azzal fogadta, kérlek, én nem adhatok neked csak úgy látatlanban igazolást, maradj itt legalább egy napig, hogy megnézhesselek. A Fügi befeküdt egy napra a Szinetár idegszanatóriumába, meg is kapta a papírt, hogy az idegrendszere teljesen egészséges ...

– Ez volt az a bizonyos diliflejni ...

– Igen, de közben a betegek elterjesztették róla, hogy a Fügít Pesten bezárták a diliházba, szóval Heg} falun teljesen lehetetlenné lett téve. Hogy ebből őt kiszabadítsák, áthelyezték Kútvölgyre, ami kisebb hely volt. s itt ő lett a vezető, de az egyetlen orvos is, míg végül engem adtak mellé másodiknak. Áprilistól decemberig voltam Kútvölgyön, és soha, míg élek el nem felejttem, milyen rendes, baráti volt hozzám a Fügi. Tanított, hisz szakmája szerint ő tudógyógyász volt, dolgozni is hagyott, a rettenetes feszültség ellenére, ami bennem volt, ott nagyon jól éreztem magamat. Ez egy úgynevezett haldokló szanatórium volt, ahová általában nagyon súlyos, gyógyíthatatlan betegeket küldtek, mindennap meghalt két-három ember, virágjukban levő húszéves lányok, sugárvérzést kaptak és a karjaim közt kivéreztek. Én még előtte vigasztaltam őket, ott ültem az ágyuk szélén, hogy megnyugodjanak, fogtam a kezüket és csaknem boldog voltam, hogy orvos lehetek. Voltak furcsa következményei is az új munkámnak. Mint egyetemi párttitkár havi hatszáz forintot kaptam, ebből levontak százat a békekölcsönre. Itt a legalacsonyabb segédorvosi kategóriába soroltak, aminél már kevesebbet nem adhattak, de ez is ezerkétszáz forint volt, duplája annak, amit „Kucsera-korszakomban” kaptam. Tehát úgyis nézhettem, hogy lebuktam, és felemelték a fizetésemet... Nagyon megnehezítette a helyzetemet a minden napos utazgatás. Ha én reggel hatkor keltem, akkor nyolc óra után tíz perccel ért velem a vonat Kútvölgyre. A munkaidő viszont nyolc órakor kezdődött. Fügi betelefonált Vásárhelyre az igazgatónak, hogy engedélyezzék nekem a tíz perc késést.

– Nem Fügi volt az igazgató?

– Nem, ez a gyógyintézet tulajdonképpen kihelyezett osztálya volt a vásárhelyi nagy szanatóriumnak, onnan rakták át ide a gyógyíthatatlannak vélt, haldokló betegeket. Az igazgató azt mondta, hogy voltaképpen engedélyezhetné ezt a tíz perc késést, mert behozhatnám napközben, úgy, hogy rádolgozom munkaidő után, tehát veszteség nem lenne belőle, de ezt ő egy értelmiséginek mégsem adhatja meg, mert mit szólnának a fizikaiak ... Ha egy ápolótól megkövetelik a pontos munkakezdést, akkor egy orvosnak sem lehet megengedni, hogy tíz percet késsen. Közben én minden második nap huszonnégyórátam, mert ketten tartottunk éjszakai ügyeletét a Fügi Karcival, egyik nap ő, a másik nap én. Így tehát nekem Szegeden reggel három órakor kellett kelnem, négy órakor elindultam, már háromnegyed hatkor Kútvölgyön voltam és akkor elkezdtem dolgozni, mert mi az istent csináljak ... Teltek a hetek és egyszer csak észrevettem, hogy egy nagyon érdekes dolog kezd kialakulni körülöttem. Éjszakai ügyeletre minden nővér hozzám akart feliratkozni. Nem lett ebből féltékenykedés, a Fügít nem zavarta, gondolta, hogy talán azért csinálják, mert én fiatalabb vagyok, pedig hát nem a szépségemért történt, nyáron a gyereket is vittem magammal, aztán nagyon hamar megjelent a Mari is a színen, amikor szabadnapos volt, jött ő is velem, mert ott nagyon jó volt a koszt, befizettünk és az egész család rendszeren táplálkozhatott azokban a nehéz időkben, ez akkor fontos volt, napról napra kellett megoldanunk az életünket. Fügiknek is voltak gyerekeik, vigyáztak a mienkre is, máig megvan a barátság, a Füginé nálunk szokott aludni, ha Pestre jön, különösen, mióta özvegy lett.

– Meghalt a Fügi? ...

– Meg, meg. Önmagának diagnosztizálta a tüdőrákot, és hagyta, hogy becsapják őt

a kollégák. Mosolygott. Remek ember volt, elment Koreába is, beállt munkásörnek, végigcsinált mindent. Klassz pasi volt, és nagyon okos.

– Térjünk vissza a nővérekre ...

– Igen. Azért akartak velem éjszakázni, mert észrevették, hogy mellettem nem hálnak meg a betegek. Hogy azon az éjszakán, amikor én vagyok ügyeletes, nem hal meg senki. Tudniillik én Kút völgyön rájöttem valamire, arra, hogy a haldokló betegnél a félelem és a szorongás is kiváltja a halált. A vége ugyanis mindig a sugárvérzés volt, amikor a nagyér betör a kavernába, borzalmas volt, engem is megrendített, a plafonig spriccelt föl a vér, nagy kórtermek voltak, a többi beteg is látta és rettegetek. Nem valami tudományos meggondolásból, hanem érzésektől hajtva én ott ültem a haldokló mellett egész éjszaka és nyugtattam. Hogy ott voltam velük, az maga biztonságot adott nekik, védve érezték magukat. Tudtam, hogy a gyógyulásukban nem reménykedhetem, de húztam az időt, az élet napjait hosszabbítottam a betegeknek. Én soha azért nem hagytam magára a beteget, még a haldoklót se, hogy pihenjek egy kicsit. Fialat voltam, bírtam két-három óra alvással.

Levendel sóhajtott, elhallgatott, visszarévedt a múltba – s csakugyan összegezéssel folytatta:

– Tulajdonképpen nagyon fontos korszaknak érzem ezt a kút völgyi munkámat az életemben. Addig csak vágytam rá, hogy orvos lehessek. Küzdöttem érte már gyerekkoromtól, aztán tanultam éjjel-nappal, meg is kaptam a diplomámat, de orvos, a szó nemes és valódi értelmében, itt lett belőlem. Emberek életét mentettem meg a mindennapos, állhatatos munkámmal, hisz gyógyulások is előfordultak, az élet napjait meghosszabbítottam, a haldoklásból a betegség lenyugodott, kiegyensúlyozottabb állapotába visszahozott embereknél. Fügi Karcsi mellett nagyon sokmindent megtanultam a tüdőgyógyászatból, s még az is volt, hogy Kakasszéken, ahol Riskó Tibor operált, csontműtéteket vezetett, még gyakorló orvos volt és már csont-tébécéseket műtött, elhívott engem segíteni, mert nem volt embere, és ott a műtéteknél asszisztáltam, kampóztam, amit tudtam, mindent csináltam. Orvos lettem, ezek a hónapok érleltek valódi orvossá. De, hogy tovább lépjek a történettel, jött a december 6-a, a második KEB-tárgyalásom. Az első KEB-tárgyalás szeptemberben zajlott, akkor nem voltam őszinte a párthoz, először és utoljára. Ebben az időben már tudtam, hogy Zöld Sándor öngyilkos lett, de a lapokban erről nem jelent meg semmiféle közlemény, és én elhatároztam, hogy nem is fogok tudni róla. Újra elmondtam mindent, ami az ártatlanságomat bizonyította s a végén felszólítottam őket: kérem, tessék megkérdezni a Zöld elvtársat, majd az megmondja, ő tudja, mi az igazság. Összenéztek. Ez hülye, ez egy naiv pasas, ez nem tud semmit! Azon az ülésen nem döntöttek, a párt vizsgálja az ügyemet, legyen türelemmel. A decemberi ülésen Bárd András közölte velem, hogy véget ért a vizsgálat, megállapította a KEB, hogy hamisak voltak az ellenem felhozott vádak, ugyanakkor bebizonyosodott, hogy az én magatartásomban is voltak hibák, mert személyi kultuszt csináltam magam körül, aminek egyik legpregnánsabb bizonyítéka az, hogy a kollégiumban szerenádot adattam magamnak ...

– Micsodát? – Kirobbant belőlem a nevetés, Levendel is mosolygott.

– Szerenádot, ez is benne volt a kizárási határozatomban, eddig nem említettem. Ennek a története a következő. Az Apáthy-kollégisták elkezdtek járni a védőnőkhöz, Újszegedre. Nagyon szép lányok voltak közöttük. A védőnőképző igazgatója, a Német Mária megkeresett, hogy ebből baj lesz. Akkor még nem voltak óvszerek, félt, hogy a gyerekek felcsinálják az ő kis védőnőit. Arra kért, tegyék valamit. Hát én beszéltem is a fiúkkal, rendben van, hogy mint népikollégisták imádjuk egymást a lányokkal is, de itt másról van szó, ha teherbe esnek, nem folytathatják a tanulmányaikat, méhkaparásra kerülhet a sor, barátkozni lehet, de a randevúzást mellőzzék, őszintén megmondom, én

is zavarban voltam, úgy szóltam hozzájuk, mint apa a fiához, amikor először beszél erről a témáról ... A gyerekek nevetgéltek, kuncogtak, nem, nem, szó sincs ilyesmiről, mit gondolok, aztán éjszaka összeálltak és pengetős zeneszerszámokkal kísérve önmagukat, elkezdtek énekelni:

*A csikósok, a gulyások
Kék lajbiban járnak
Azok élik világukat
Kik párosán hálnak.*

*Lám én szegény kollégista
Csak egyedül hállok
Akármerre tapogatok
Csak falat találok ...*

Kigúnyoltak, hogy én pofázok, mikor ott alszom a Mari mellett. Nekem könnyű a dolgom, míg ők a falat tapogatják ... Rendkívül közvetlen, szabad szellem uralkodott a kollégiumban, én voltam az igazgató, de én egy voltam közülük, nekem bármit ugyanúgy megmondták, mint akármelyikőjüknek. Ez a „szerenád” tulajdonképpen a viszonyt mutatta, hogy mennyire közülük való vagyok. A szeretet, amivel hozzám kapcsolódtak. Aztán, amikor kizártak a pártból, ebben is törés következett be, éppen azok fordultak el tőlem, akiken a legtöbbet segitettem, akikért a legtöbbet tettem. De most nem erről van szó, hanem a szerenádról.

– Ez volt tehát a te személyi kultuszod?

– Igen. Meg más dolgokat is felhoztak ellenem, mint említettem, különböző magatartásbeli hibákat. Visszavettek a pártba, de kaptam egy szigorú megrovást, amit nem érttem. Kérdeztem is, most vagy bűnös vagyok vagy nem, ha kiderült az ártatlanságom, akkor mért kapok pártbüntetést, mire az elvtársnő, aki az ügyemet referálta, s akivel jól ismertük egymást a MEFESZ-ből, azt mondta: ezt azért kaptad, nehogy megdicsőülve menj vissza Szegedre. Nehogy most megdicsőülj. A határozat kihirdetése után megkérdezték, hogy miután rehabilitált a párt, mihez akarok kezdeni, mit akarok csinálni? Gondolom, arra számítottak, hogy vissza akarok menni az egyetemre, vagy a régi munkakörömbé, titkárnak, vagy valami hasonló fontos beosztásba, mint amit elveszítettem, mert hisz valójában ez a rehabilitáció. Én azt feleltem, semmiféle igényem nincs, azt akarom csinálni, amit eddig, a tébécét gyógyítani, a tüdőgyógyászatot folytatni. Gondolom, ez nagy megkönnyebbülést váltott ki belőlük, hogy nem kell állást, funkciót keresni, de az, hogy Szegeden maradjak továbbra is, megintcsak a problémák sokaságát kavarta fel. A KEB határozatát, amiben megállapították az ellenem felhozott vádak alaptalanságát és közölték, hogy visszavettek a pártba, felolvasták az egyetemi pártszervezet taggyűlésén. A határozatnak nagy visszhangja volt, mindenki várta, most mi lesz a Levendellel, hová teszik, milyen funkcióba kerül, mert hisz korábban a szegedi értelmiségiek egyik vezető embere voltam, általánosan ismert és becsült közéleti figura. Ők a dolgot így nem tartották elintézettnek, hogy maradok Kútvölgyön, segédorvosként. Másrészt, ha Szegeden kapok új beosztást, naponta kell találkoznom azokkal az emberekkel, akik kizárásom után megtagadtak, kígyót-békát kiáltottak rám. Mert, nézd, az emberi színjáték döbbenetes volt. Ilyesmik történtek; a lányom, Juli akkor már első osztályba járt, egy nap sírva jött haza, hogy az osztályfőnöke megpofozta. Ehhez tudni kell, korábban ez az ember engem szeretett és ragaszkodott hozzám, amiben része lehetett annak is, hogy én kapartam őt elő Dorozsmáról, és emeltem egyre feljebb, akkoriban az volt az irányvonal, hogy a munkás- és parasztgyerekeket emeljük, hát én emeltem. A

kizárásomig a lányomat, aki aranyos, kedves gyerek volt, valósággal dédelgette. A kizárásom után egy héttel, jelentéktelen apróság miatt felpofozta. Rettenetes volt. Vagy egy közeli, kedves barátom, akivel a legszorosabban együttműködve szerveztük a kollégiumot, mindent a legbizalmasabban megbeszéltünk, minden gondolatunkat megosztottuk – azon a taggyűlésen, ahol a kizárásomat közölték, nagyon megijedt, mert tisztában volt vele, ha én ellenség vagyok, akkor ő is az, hisz mindenki tudja róla, mindent együtt csináltunk, kettőnkénél szorosabban senki nem működött együtt. Szót kért a taggyűlésen és azt mondta: „Elvtársak, most, hogy hallgatom ezt a kizárási határozatot, rádöbbenek, mennyire hiányzott belőlünk az éberség, milyen felelőtlenek voltunk, amikor megengedtük, hogy a mi szeretett Zöld elvtársunkat, aki most belügyminiszter, ez a pártba befurakodott ellenség kezelhesse. Gondoljuk meg, az ő kezében volt Zöld elvtárs élete! ’ Na aztán később, amikor kiderült, hogy a Zöld Sándorral baj van, ugyanő megintcsak felszólalt: „Elvtársak, most már nagyon jól megérthető, a Zöld miért pont a Levendellel kezelte magát... A két ellenség egymásra talált.” Minden helyzetben, mindig tudta, mit kell mondani.

– Örület! ...

– És én akkor makacsul hittem, hogy ez tévedés, az én pártból való kizárásom, és ki fog derülni az igazság ... Valahogy úgy képzeltem, szentté avatnak, és bejutok a kommunista mennyországba ... A dolog vége az lett, hogy felkerültem Pestre. Előzőleg lent járt Kút völgyön a Mosolygó Dénes, akihez a minisztériumban az összes tébécé ügyek tartoztak. Rossz modorú, de kitűnő szervezőtehetségű vezető volt. Lejött Kút-völgyre. Füginél aludt s mindjárt át akarta tetetni a szekrényt a másik falhoz, a képeket lejjebb vagy följebb kell akasztani, s egyáltalán, hogy lehet így lakni – szóval Fügyivel még a saját hálószobáját is át akarta rendeztetni ... Bemutatkoztam, utána megkérdezte Fügit; te, ki ez a pasas? Mondta, hogy a szegedi egyetemen mint párttitkárt kizárták a pártból, utána ide tették. Miért zárták ki? Valami trockista üggyel gyanúsítják. Na jó, ha rendeződik a dolga, szóljal, most szervezzük Budakeszin az új, országos intézetet és szükségünk van ott az ilyen belevaló orvosokra. Amikor megvolt a KEB-határozat, valaki, talán Füg-i értesítette őt s megjött a döntés Pestről, hogy január elsejével Budakeszire helyeznek. Ez nekem lényegében Pestet jelentette. Csakhogy lakásproblémánk volt, Marinak is elege volt a hadseregből, le akart szerelni, hogy civil pályára mehessen, végül is a HM adott szolgálati lakást, amiből előtte disszidált valaki. Mari tehát egyelőre maradt a hadseregben, becsületből, ha már lakást adtak, nem léphetett le. De hogy a magam életét folytassam, az én orvosi pályám Budakeszin teljesedett ki. Kút-völgyre még véletlenül kerültem, Budakeszin már strukturáltam magamat, teljes céltudatossággal építettem az orvosi pályámat.

– Még a Mari történetét hadd mondjam tovább. Egy ideig maradt a hadseregnél, becsületből, mint mondtam, a lakás miatt, de egyre nehezebben tűrte a légkört, azt a paranoiás állapotot, amit Farkas Mihály teremtett. A gyanakvás, a bizalmatlanság légkörét. Mari is, beosztásánál fogva részt vett hadgyakorlatokon. Látta, hogy Farkas Mihálynak csak érintetlen, egész libamáját volt szabad feladni, állandóan félt, hogy megmérgezik, beletúrt, belepizkált, aztán így se merte megenni, visszalökte. Akkor jöttek a Szovjetunióban a zsidó orvospercek, s következésképp nálunk is megindult a zsidó orvosok letartóztatása.

– Nálunk is voltak orvospercek?

– Hogyne, 1953-ban. A Szántó Gyurit, aki a hadsereg fősebésze volt, lecsukták, csúnyán elintézték, a hévízi honvédegyetem főnökét is elvitték, az is zsidó volt, meg sorolhatnék egy pár embert. Mari pánikba esett, ő ezt nem csinálja tovább, a munkát a hadseregben, ő ezt nem bírja, ő ehhez nem asszisztál, teljesen megbokrosodott. Elment a parancsnokához és kérte a leszerelését. Az hallani sem akart

róla, maga itt a legjobb emberünk, magára építettünk, megkapott mindent, huszonhét éves korára százados lett, felhoztuk Pestre, lakást szerveztünk, mindig, mindenben tekintettel voltunk az érdekeire – és egyszerűen nem továbbította a Mari leszerelési kérelmét. Most mit csináljunk? Parancsot megtagadni nem lehetett, ugyanakkor Mari megkötötte magát, nem és nem, ő nem marad a honvédségnél. Végül én, akinek a legmagasabb katonai rangja a „honvéd” volt, elmentem a politikai főcsoportfőnökhöz, s megmondtam, magánemberként vagyok itt, hogy a feleségem érdekében beszéljek, ő le akar szerelni, mert alkalmatlan a katonai szolgálatra. Ez sem értette a dolgot, kezdte mondani, mennyire becsülik a Marit – igen, mondtam, csak hogy van egy nagy baj. Micsoda? Hát az, hogy Mari nem szeret parancsolgatni, de még ennél is nagyobb baj, hogy azt se szereti, ha neki parancsolnak ... Ilyesmiket mondtam ...

– Elég meggyőző érvek ...

– Igen, persze ott nem hatottak. Végül protekciót kellett igénybe venni, egykori NÉKOSZ- és MEFESZ-káderek, akik akkor magas funkcióban voltak, közbenjártak, végül engedélyezték Mari leszerelését, de nagyon rossz hangulatban történt az egész, határozottan megsértődtek rá a feljebbvalói, parancsnokai. Volt egy édes eset, ezt még el kell mondanom, a Radó Gyuri tipikus katona volt, magas rangban, Mari elment hozzá, miután a Bárdal beszélt s elmondta, mit csináltak vele Szegeden, hogy Miskolcra vezényelték. Radó nyugtatta, kérem elvtársnő, legyen türelemmel, a párt igazságosan ki fogja vizsgálni a férje ügyét, a Mari meg elkezdett vele kiabálni, hogy itt nem az ő türelméről van szó, meg nem az igazságos vizsgálatról, a Radó megijedt ettől a hangtól s hebegve-habogva azt mondta, de elvtársnő, legalább csukja be az ajtót, hogy a titkárnőm ne hallja, maga milyen hangon beszél velem ... Na, most ehhez tudni kell, hogy abban az időben ez a hang valóban elképzelhetetlen volt, mindenki hasra esett a főnökei előtt, de a Mari nem hagyta magát. Tehát Mari leszerelt, s itt Pesten csaknem másfél évig szerződésesként dolgozott az ORFI-ban és 1956. szeptember i-én kapott kinevezett állást Budakeszin, ahol egy új osztályt szerveztek. Elkezdtük tehát a pesti életet, én mindennap kijártam busszal Budakeszire, s az osztályvezető főorvos, dr. Böszörményi Miklós csakhamar bizalmába fogadott, ez egy igazi nagyember a tüdőgyógyászatban, felvilágosult elme, ő hívta fel először a figyelmemet az összefüggésekre, a tüdőbaj és a társadalmi viszonyok kapcsolatára, a beteg szociális viszonyainak fontosságára, én ezen a nyomon mentem tovább, én lettem a helyettese, nekem már a tarisznyámban volt mindaz, amit Kútvolgyön megszerezhettem és itt, ebben az országos intézményben hatalmas lehetőség kínálkozott a továbblépésre. Ez az időszak a tébécé elleni általános offenzívára esett, kiválóan megszervezett, az anyagi ráfordításokat, áldozatokat is vállaló, országos hadművelet volt, hatalmas eredményeket hozott, a tébécé a *morbus hungaricus* megszűnt népbetegségnek lenni. Gondolhatod, teljes erőmmel, minden energiámmal benne voltam ebben a küzdelemben, rengeteget tanultam, új összefüggéseket fedeztem fel s a konfliktusom is akkor támadt, amikor azt mondtam, ne engedjük szétesni, elforgácsolódni, szétszéledni ezt a kitűnően megszervezett orvosi gárdát, hanem vigyük át a tébécéből a pulmonológiára, például az asztmatikus betegségek területére. Ugyanis én már a munka dandárjában láttam, hogy a tébécével hamarosan célba érünk, s akkor a keretek ott maradnak kitöltetlenül, holott országos gondként van még egy sor tennivaló, az asztma, az alkohológia. De hát persze hiába beszéltem. Csak az akadémikuskodást, a gáncsoskodást látták bennem a hivatalos szervek, még a kollégák közül is sokan azt mondták, én a szakma árulója vagyok, aztán jóval később sok év múltán minderre, amit én akkor javasoltam, forszíroztam, valóban sor került, megcsinálták és megcsinálják, de közben, a késés miatt, sokat veszítettünk...

– Azt hiszem, amikor te Budakeszire kerültél, épp akkor betegedtem meg én a tüdőmmel. Az Ilonka addig beszélt, erőszakoskodott, hogy keresselek fel téged, amíg valóban elmentem hozzád, s a te osztályodra kerültem – vettem közbe. – Itt

találkozott a mi életünk. Persze, akkor meg se fordult a fejemben, hogy regényt fogok írni rólad ...

– Nem is ez a fontos, hanem az, hogy meggyógyultál.

– Meggyógyítottál. Ezt így kell mondani, mert visszarángattál a sír széléről. Neked köszönhetem, hogy élek.

Levendel elgondolkozott, visszaidézte azokat az elsüllyedt éveket.

– Emlékszem, akkor érdekes társaság gyűlt egybe az osztályon. Ott volt Losonczy Géza, aztán Szilas Pista, akinek kivettük a fél tüdejét, ma is megvan egyénként, él, mint Marci Hevesen, a Darázs Dinike, aki slágerénekesnek tanult, aztán az öreg Késmárki Ede bácsi, aki azt hitte, elsajtosodott kavernája van, közben felfalta a rák és meghalt...

– Fantasztikus, hogy az eszedben van az egész banda. Pedig azóta már volt jó néhány beteged.

– Azt a társaságot nem lehet elfelejteni, mert hozzátapadt egy korhoz, ami az én életemben is változásokat indított el és meghatározóvá vált a későbbiekre.

– Erről feltétlenül kell beszélnünk. De várjunk vele még. Valami kimaradt, pedig még az előzményekhez kapcsolódik, a kizárásod körüli hónapokban történhetett. Kár volna ezt a szálát kiejtenünk, hisz a háttérből, anélkül, hogy akkor tudhattad volna, elhatározóan befolyásolta életedet. Zöld Sándor öngyilkosságára gondolok.

– Ezt említettem.

– Igen, de nem beszéltél róla. Azt hiszem, a kor jellemzéseként is, részletesebben kell felszínre hoznunk.

– Utólag a következőket tudtam meg. Szegeden dolgozott egy kitűnő gyerekgyógyász, aki évfolyamtársa volt Zöldnek, még Debrecenben. Ha valami baj volt a gyerekekkel, Ancsurkával és Sanyikéval, Zöld mindig vele kezelte őket. Nem sokkal azután, hogy én a kizárásom ügyében fent voltam Zöldnél...

– Amikor ő, a te érdekedben, –mereven elzárkózott a segítségtől...

– Igen, Zöld felhívatta Pestre a szegedi gyerekgyógyásznőt azzal, hogy kérlek, valami baj van a gyerekekkel. Nagyon sápadtak. Nézd meg és vidd le őket Szegedre, valahol el kéne helyezni őket, jó levegőn. A doktornő megvizsgálta a gyerekeket és az égvilágon semmit nem talált náluk. Mondta is, Sanyi, te képzelődsz, makkegészséges mind a két gyerek. De Zöld csak erősködött, kérlek hallgass rám, vidd el a gyerekeket. A doktornőben utólag komoly lelki furdalás támadt, utólag, hangsúlyozom, hogy ő akkor nem értette meg; Zöld menekíteni akarta a két gyereket. Később másoktól hallottam és összeállt bennem a kép, hogy Zöld a revolverével agyonlőtte az anyját, feleségét, a két gyereket és utána végzett magával is. Szemtanúval is beszéltem, egy orvossal, aki az ÁVH-nál szolgált, őt küldték ki a helyszínre s ő a jelentéseibe belefoglalta, hogy ott voltak mind agyonlőve. Bizonyos mértékig eltért egy másik verzió, amely szerint a kislány, Ancsurka még élt, amikor megtalálták őket, bevitték a Madarász utcai gyerekkórházba és ott halt meg.

– És hogy történt? Éjjel, álmukban lőtte le őket, vagy kergetőztek, menekülni próbáltak előle?

– Ezt nem tudom. Bizonyos, hogy megbeszélte a feleségével. Megegyeztek, hogy nemcsak magukkal végeznek, de az egész családdal. Ezt úgy kommentálta Rákosi, hogy Zöld gengszter volt, mert csak egy gengszter képes kiirtani az egész családját is, ha ő bajba kerül...

Levendel nehezet sóhajtott:

– Pedig hát ez tragédia volt. Nagyon nehéz megemészteni, de teljes világossággal mutatja Zöld totális önmagaellen-fordulását, hogy még az írmagját is elpusztítja. A saját maga írmagját. De ez nem így fogalmazódott meg benne először. A szándék fejlődésen ment keresztül, bizonyítja ezt a szegedi gyermekgyógyásznőhöz adresszált kérés is, hogy el akarta távolítani a gyerekeit a környezetéből. Aztán talán a többiek gyerekeire gondolt, akiket a perekben kivégeztek, hogy milyen sorsra jutottak azok. Még egy megrendítő élményem volt. Ötvenhétben temették el őket hivatalosan, a Kerepesi úti temetőben, engem is meghívtak, harmincán voltunk összesen, régi kedves emberei, döbbenet volt akkor is az öt koporsó, köztük a gyerekkoporsók is.

– És hol voltak addig eltemetve?

– Az árok partján. Onnan exhumálták őket. Azt hiszem, ennyi elég, amit ezzel kapcsolatban elmondhatok.

– Persze, elég. Térjünk vissza az ötvenes évek derekára, amikor az erjedés, vagy ahogy akkor mondták Ehrenburg ismert regénye után: az „olvadás” megindult. Ötvenháromban meghalt Sztálin, s ettől kezdve a felgyült mérgező anyagok erjeszteni, bomlasztani kezdték a közéletet.

– Most visszagondolva az akkori időszakra, azt mondhatnám, hogy én ötvenegyig naiv, tiszta hittel, fenntartások nélkül voltam kommunista. Ha találkoztam bajokkal, konfliktusokkal, megmagyaráztam magamnak is, másoknak is, hogy ezek csak hibák, a munkával együttjáró rendellenességek, amiket ki fogunk javítani, nem érintik a lényegét, a lényegi fontosságú dolgokat. Ötvenegyben a kizárásom, a meghurcoltatásom a személyes élményvilágomban okozott megrázkódtatást. Amikor elrendeződött az ügyem és megszűnt a létem veszélyeztetettsége. Fölkerültem Pestre, és úgy mondhatnám, hogy belezuhantam a tébécé elleni küzdelembe, ami engem föllelkesített, a munkámhoz szárnyakat adott. De az életet már nem tudtam azzal a naivsággal szemlélni, mint kizárásom előtt. Személyes megrázkódtatásom véget vetett a „vallásos” kommunistaságomnak. Állandóan kérdeztem a betegeimet az életükről, a munkakörülményeikről. Ez a munkámhoz is hozzá tartozott, másképp nem tudtam volna gyógyítani őket, s így nagyon sok társadalmi igazságtalansággal találkoztam. Rá kellett jönnöm, más a valóság és más az, amit mondunk. Érzékenyebbé, fogékonyabbá váltam és most már szembesítettem magam az élet fényeivel. Izgatottan figyeltem a faluról jövő híreket, a munkások sorsát, a nők gondjait. De szeretném, ha megértenéd, nem a személyes sérelem dolgozott bennem. Az, amin keresztülmentem, kicsiszolta, finomította a felfogó és reagáló képességemet. De ez nem egyszerre ment végbe bennem, nem az történt, hogy egyik napról a másikra szembefordultam az akkori politikával. Emlékszem, amikor Sztálin meghalt, és éppen a zsidó orvosok feszült légkörében éltünk, én Sztálin halálát hallatlan tragédiaként éreztem. Kétségbe voltam esve, mi lesz most a szocializmussal. Egyáltalán nem voltam politikailag „dörzsölt” figura, a bajokat, a visszásságokat nem tudtam hozzákapcsolni Sztálin személyéhez. Amikor azután megindult a kritika, az erjedés, rám az hatott nagyon, amit a kommunista értelmiségiek mondtak. Mert amit a múlt emberei panasztak, azon túl tudtam magam tenni, persze, ez így beszél, mert a múltban volt valamije, elvették tőle. De amikor az illegális mozgalom régi harcosai mondták a bajokat, a hazugságokat, a félrevezetéseket, arra már oda kellett figyelnem. Nagyon hatott rám az a kritika, ami az írószövetségből indult el. Leegyszerűsítve a dolgokat, azt mondhatnám, érzelmileg hamar a „revizionista” oldalon találtam magam. Hozzájuk húzott a szívem ...

– De te ezt nem érezted akkor annak a fajta megbélyegzett „revizionizmusnak”, amiről Rákosiék szerint szó volt... – jegyeztem meg.

– Én ezt most is hülyeségnek tartom! – Levendel szavait felháborodás fűtötte. – Mi az, hogy revizionizmus? Revizionista az, aki valamit vissza akar állítani, ami a múltban

volt, polgári vagy kispolgári dolgokat, törekvéseket. Nekem nem volt bajom akkor sem az alapvető elvekkel, az alapvető politikai vívmányokkal. Nem a többpártrendszer hiányoltam, nem a munkások szerepét kifogásoltam, nem ez volt a baj ...

– Te az igazságkeresők oldalán álltál ...

– Igen ... A baj az volt, hogy ezek formalitássá váltak, manipulációs eszközökként használták őket. Nagyon jól láttam egyéni tragédiákban a munkáskáderek kiemelésének következményeit. Voltak természetesen, akiknél ez kitűnően bevált, de ezek meg is őrizték a kritikai erejüket. Azokkal volt baj, akiket olyan pozíciókba, olyan hatalmi helyzetekbe emeltek, amihez nem rendelkeztek megfelelő felkészültséggel, és ezáltal teljes függőségbe kerültek és manipulálhatóvá váltak. Ezekkel volt baj. Közülük sokan szorongásos állapotba kerültek, alkoholistává lettek, belebetegedtek, nagyon sok bajt láttam, biztos, hogy szelektáltam, mert akiknél jól ment a munka, akiknél nem jelentkeztek pszichikai vagy fizikai problémák, azok nem kerültek hozzám, én ezen is gondolkoztam. Soha nem használtam öncélúan a kritikát, ha valamit kritizáltam, mindjárt az eszközöket is felmutattam, hogyan lehetne azt jobban csinálni. Morgolódni, zsörtölődni sohase szerettem, most se. Én azt a fajta értelmiségi nyafogást, pesszimizmust, ami manapság divatozik, nem tudom elfogadni. A pesszimiztának nem kell semmit se csinálni, mert beletörődik a helyzet változhatatlanságába, magatartásának nincs semmi következménye; – ez ma sikk az értelmiségiek köreiben. Visszatérve az ötvenes évek derekára: egyre nagyobb szimpátiával tekintettem azokra, akik meg akarták újítani a pártot, meg akarták változtatni a dolgokat, a bürokratizmust, a közéletiség teljes hiányát, azokat a konstrukcionális torzulásokat, amiket a társadalom felépítésében és működésében a sztálinizmus okozott. Ebbe az „ellenzéki”, vagy kritikus állapotba a betegeimmel való érintkezés vitt bele elsősorban, az alullevő emberek életének, sorsának a tanulmányozása, megismerése. Semmi személyes érdekem ehhez nem kapcsolódott, mindig tisztában voltam azzal, hogy belőlem a múlt rendszerben nem lehetett volna orvos és az én felszabadulás utáni legnehezebb éveim is sokkal jobbak voltak azoknál, mint amiket előtte megéltem. Biztos nagyon sokat jelentett az is, hogy kikkel barátkoztam. De itt mindjárt hadd jegyezzem meg, nagyon jól meg tudtam érteni, hogy egy külvárosból jövő prolinak, mondjuk Ilonkának, más a véleménye a párt politikájához kapcsolódó kérdésekben, mint egy értelmiséginek, és ellene voltam annak, hogy odavágják neki a „szektás” jelzőt és azzal elintézzék. Az elveihez hű ember nekem sokkal szimpatikusabb volt, mint a köpönyegforgató, aki máma itt, holnap az ellenkező oldalon mutatkozik. Nagy Imre ötvenhármas miniszterelnöksége rám nagyon hatott. Én Nagy Imre pártján voltam, bár volt egy olyan gyanúm, hogy ő és a társai tulajdonképpen nem jó politikusok. Filozofok. Mondtam is egyszer Losonczy Gézának: tudod, ki hiányzik innen közületek? Zöld Sándor. Az nem volt filozof.

Levendel ismét szünetet tartott, az emlékezetében kutatott.

– Valamiről itt még beszélnem kell, ami szintén befolyásolta a nézeteim alakulását. Keresztesi Miskára gondolok, emlékszel talán, Borban barátkoztunk össze, cipésként dolgozott a táborban, később ő volt az, aki kajával jött vissza a cservenkai téglagyárba s aki hosszú beszélgetésekkel nyitogatta a szemem az élet valóságára. A felszabadulás után ...

– A Klein Miska, ha jól emlékszem ...

– Igen, később magyarosított. Nos tehát, ő újságíró lett és az MTI tudósítójaként kikerült Párizsba. Itt összeismerkedett Jeannel, egy amerikai lánnyal, aki kommunista fiatalokkal jött át Európába, hogy itt az újjáépítésben segítsen. Jean baloldali családban nevelkedett, a nagybátyja börtönben ült, kommunista tevékenységéért, az apja is masszív baloldali volt, ő maga is részt vett a baloldali diákmozgalmakban. Egymásba

szerettek Misivel, aki különben filmrendező szeretett volna lenni, s az éleződő nemzetközi helyzetben Jean a szocializmust választotta. Miska hazahozta őt Magyarországra, a biztosan rosszabb anyagi körülmények közé, de: hűen az elveikhez. Jean a Demokratikus Ifjúsági Világszövetséghez került, megbecsült, fontos munkaköre volt. Misi könyvtárba ment dolgozni, gyereük született – és egyszeresük kezdtek érezni a bizalmatlanságot maguk körül. Szigorodtak az évek, a főnökök, a hatóságok elkezdtek feszegetni, mért jött Jean Amerikából ide – kémgyanús elemként kezelték, Mihály is megbízhatatlanná vált. Jean révén most már nyugati rokonai lettek. Megfagyott körülöttük a levegő, Jeannek el kellett jönni a DIVSZ-ből, kerámiával próbálkozott, Miska kis kültelki könyvtárakban hányódott, borzasztóan fájlaltam a sorsukat, összejártunk és láttam, hallottam a gyötrődésüket, két tiszta ember, két kommunista, akiknek a személyes életében, éppen a kommunista párt politikája miatt, egyre reménytelenebbé válik minden. Róluk még később beszélek. Hogy visszatérjek az események menetére, kint a szanatóriumban politikai konfliktusba keveredtem néhány barátommal. Beszélgetéseink során, a kritikában s a változtatás igényében egymásra találtunk három másik kollégával, akikkel rendszeresen megvitattuk a helyzetet. Én a jugoszláv modell híve voltam, a közvetlen demokráciáé, az önigazgatásé, a nézeteimet soha nem rejtettem véka alá, nyíltan beszéltem róluk, valaki ezeket rendszeresen továbbította a felső pártszerveknek, ottani barátaim, akik féltettek, barátságosan figyelmeztettek, ne terjesszem ezeket, tehát spicli vagy provokátor is volt közöttünk, de nem ez a lényeg. Nagyon éleződtek a viták. Egyikőnk, aki akkor párttitkár volt, azt vallotta, ez mind humbug, ami itt van, ide többpártrendszer kell, hogy legyen kontroll, addig itt nem lesz demokrácia, ésígytovább. Én nem ebben láttam a kivezető utat s végül ez a kollégám odavágta nekem: sajnós, rajtad nagyon meglátszik a rákosista nevelés, mert te nem tudsz elszakadni az egész rákosizmustól, ettől a proletárdiktatúrás szemlélettől, te lényegében, bújtatottan még ma is a kompromittálódott nézetekhez tapadsz lélekben! Mert én az alapokat – védtem. Az volt a helyzet ugyanis, hogy én a Rajk temetésén szorongtam is, éreztem, hogy ez tüntetés is, rehabilitáció, igaz, de nem csak az, ez is van meg az is van, idecsapódott egy csomó olyan elem, akivel én nem tudok közösséget vállalni. Együtt voltunk ott a Zelkkel, Kassákkal, a Tóth Sanyival és Zelk, a maga fanyar humorával megjegyezte: „Gyerekek, ha ezt a Rajk Laci látná, közénk lövetne ...

Mindketten nevettek.

– Ördögi – mondtam. – Rávall Zelkre ...

– Az események nagyon gyorsan peregtek. Részt vettem a Petőfi-kör vitáin, nem szólaltam fel, magatartásom a szemlélődőé volt. Egyetértettem velük, de ugyanakkor sokminden nem tetszett. A kiközösítés, a vádaskodás, a bűnök felhánytorgatása – én azt mondtam, minek ez, ezekben a dolgokban mindnyájan nyakig benne voltunk, a kibontakozást keressük, előre nézzünk ... Persze, akkor én viszonylag szerencsés helyzetben voltam. Engem hamar kirúgtak a pártból, nekem nem volt módom politikai disznóságokat csinálni ...

– Amikor visszavettek a pártba, te más pályára kerültél, orvos lettél...

– Igen, politikai romkáder lettem, ez volt a hivatalos státuszom, orvos lehettem, a politikában-nem vehettem részt. Én ezt fegyelmezetten tudomásul vettem, magam is jól tudom, nem vagyok politikusait, nekem nem való a politika. A politika: művészet. Ahhoz kell tudni alakoskodni, nekem meg az arcomon meglátszik minden. Hogy alkalmatlan vagyok rá, be is bizonyítottam, látványosan megbuktam Szegeden ... De, hogy folytassam a kronológiát, október 23-án délelőtt dolgoztam, délután mentem be a Gólyavárba ...

– Az mi volt?

– A bölcsészkar a Múzeum körüli épületében, egy tanteremben rendezett vitaesteket az értelmiség. Én a Bem-szobornál lezajlott tüntetésről, a megelőző felvonulásról nem tudtam semmit. Itt az egyetemen éppen Babits professzor, az urológus tartott előadást az egészségügy problémáiról, kritizálták az egészségügy i politikát, min kellene változtatni, mi az, ami tarthatatlan, jól szervezett orvoskari vita volt. Közben kintről egyszeresük óriási tumultus hangzott be, lövöldözések, a Rádió a szomszéd utcában volt, ott már állt a balhé ...

Megjegyeztem:

– Óriási! Kint már löttek, s a Gólyavárban pedig az értelmiség az egészségügyről tárgyalt... Közben az események tehát már túlhaladtak rajtatok ...

– Igen. A vita félbeszakadt. Én telefonáltam Marinak, aki nyugtalan volt, sürgetett, jöjjen haza, mondta, a kórházból is többen kerestek. Nagy izgalom támadt a Gólyavárban, lelkes hangulat. Én ebbe nem tolokodtam bele, már ott nagyon gondolkodtam: mi ez?

– Mari nem volt olyan differenciált, mint én. Én sokkal spekulatívabban néztem a dolgokat – folytatta Levendel. – Október 24-én ugyanúgy kimentem a budakeszi szanatóriumba, mint máskor. Bennem az volt, hogy dolgozni kell, nekem a betegeimet el kell látni. Nagyon érdekelt persze, hogy mi történik. Élénk figyelemmel kísértem az eseményeket, elolvastam mindent, állandóan hallgattam a rádiót, akkor fogtam életemben először a külföldi adásokat is, azóta se, mert nincs rá időm, de akkor tájékozódni akartam – s elmondhatom, képtelen voltam egyértelműen állást foglalni, erre vagy arra, nagyon megértettem a kiobbant lázadást, de megérezttem, hogy ebben sokminden keveredik, nem lehet fehéren-fekeián ítélni a dolgok felett, a kommunisták legjobb szándéka keveredett a legszélső reakcióval, a hatalmát veszített...

– Mondjuk így finoman: restaurációs erőkkal ...

– Nem akarok finomkodni, mert ennek semmi értelme nincsen. Engem ez végig nyomasztott. És ennek döntő része volt abban, hogy tudatosan olyan magatartást tanúsítottam, ami nem alkalmazkodott egyik oldalhoz sem. A NÉKOSZ-os barátaim rögtön üzentek értem: menjek be a bölcsészkarra, az értelmiség forradalmi bizottságába, haladéktalanul vegyek részt a vezetésben! Ők nagyon jól tudják, milyen sérelem ért, mi mindenben mentem keresztül. Egy másik csoport azt követelte, utazzam le Szegedre és ott bontsak zászlót a forradalom érdekében. Meghallgattam őket. éreztem, sok közöttük a szájtépő, aki egyszer így beszél, máskor úgy, de voltak olyanok is, akiket szerettem, becsültem és akiknek hittem is – szóval, végig nem volt számomra egyértelmű, ami történt. És hadd jegyezzem meg, ma is az a bajom, hogy egyértelművé akarják tenni azt, ami nem volt az. Ez hamisítás ...

– Igen. de ez két oldalról folyik. Mind a két oldalról próbálják egyszínűvé tenni a történeteket...

– Hogyne, ez két oldalról jön. De én végig éreztem benne a tragikumot. Azt éreztem, hogy a párt legjobb erőinek, a reformtörekvésű embereknek a bukása indult el, már október 23-án. Október 26-án, 27-én és 28-án fenn voltam Losonczy Géza lakásán, hívtak és mentem. Akkor ők, Losonczy és a közeli barátai, a legszorosabb környezete már feszültségben voltak a Nagy Imrével. Meggyőződésük volt, hogy Nagy Imre túltaktikázza a dolgokat. Nem egyértelmű, amit tesz, és mond. Nézeteltérés volt Géza és Nagy Imre között. Rám legnagyobb hatással az Újhelyi Szilárd volt. Tudod, ő is Márciusi Front-os, régi illegális kommunista volt Debrecenből, aki ült egy széken és szinte már sztereotip hangon azt hajtogatta: „Minden elveszett... Minden elveszett...” Ezért érzem hazugságnak, mikor azt mondják, hogy a Losonczy Géza és a társai tudatos ellenforradalmárok voltak. Egy teljesen reményvesztett ügybe dobták be

magukat, hogy mentsek, ami menthető. Tudok arról, hogy amikor Géza, talán november 2-án mint államtitkár sajtótájékoztatóját tartotta a Parlamentben, úgy kezdte a beszédét: „Eltársak!” – és kifütyülték. Géza végig tudta, hogy ez az egész, ami folyik, egy nemzet nagy tragédiája, de nem akart alkudni, nem akart hátrálni, végigcsinálta becsülettel, reménytelenül, amit vállalt. De hogy visszatérjek az események menetére, amikor hívtak, bementem az értelmiség forradalmi bizottságába és azt láttam, nem csinálnak semmit, csak dumálnak; Mondtam nekik, ne haragudjatok, én ebben nem veszek részt, nem elvi okokból, hanem azért, mert Budakeszin, a szanatóriumban ott vannak a betegek, az orvosok megszöktek, magukra hagyták őket, el kell őket látnom. Az elején még, amikor egy-egy megbeszélésen részt vettem, ülés közben fölálltam. Hová mész? A betegekhez. Meg kell töltenem a betegeimet, nem hagyhatom őket, mert letapad a töltésük. Tizennyolcszor mentem ki a szanatóriumba az események alatt...

– Autód még nem volt...

– Á, akkor? Az autóbusz nem járt, megszűnt a közlekedés, gyalog mentem föl Budakeszire. Mentem akkor is, amikor lőttek. Itt is volt egy felkelőcsoport a Széna téren. Égtük nap, amikor hazajöttem a szanatóriumból, a házmesternél várt egy üzenet, menjek be a kerületi pártbizottságra, fehér köpenyben, minden kommunista orvos menjen be, mert löni akarják a felkelők a pártbizottságot és meg kell védeni, ha az orvosok ott vannak, nem lönek, az orvosokat nem bántják. Kicsit bosszankodtam, a házmesterünk, egy volt nyilas, nem a legszerencsésebb éppen órá bízni egy ilyen üzenetet, úgy is adta át, hogy „üzenték, menjen és védje a pártját” – szóval egy kis gúnnyal és lenézéssel, bár nekem nem volt vele semmi bajom, a feleségét is gyógyítottam, némi tanakodás után, most mit csináljak, lövik nem lövik, végül azt mondtam, hívnak, akkor be kell menni. Fölvettem a fehér köpenyt és akkor a Mari is felkapott egyet, hiába tiltakoztam, jött ő is velem. Abban az időben százhusz tagú volt a kommunista orvoscsoport a kerületben, és öten jelentünk meg. Ügy be voltak szarva a pártbizottság munkatársai, hogy azt rossz volt nézni. Egy darabig ott voltunk, a délelőttöt is ott töltöttük, aztán láttuk, vaklárma az egész és hazamentünk. Akkoriban arra buzdították a kommunistákat, meg a progresszív erőket, hogy nem kell megijedni a tömegektől, be kell menni az emberek közé és meg kell győzni őket, a Nagy Imrét és Kádárt kövessék, ne engedjük fölülkerekedni a fasisztákat, naiv elképzelés volt, de én ezt is csináltam. Október 30-án este csöngettek nálunk... De várjál csak, hadd mondjam el, hogy megelőzőleg, március 30-án feljött vidékről Komócsin Milu, akivel valamikor nagyon közeli barátok, igazi jó elvtársak voltunk, még Szegedről ismertük egymást, ő akkor már egy másik megye titkára volt és feljött az április 4-i ünnepekre és engem is meglátogatott, nagy vitába keveredtünk, és ő akkor azt mondta, hogy amit én itt Rákosi ellen kifejtettem, a Nagy Imre nézeteit tükrözi, és emögött az egész mögött antiszemitizmus van, és amit a Nagy Imréék csinálnak, antiszemita hecckampány. El voltam képedve: Milukám és te ezt éppen nekem mondod? Hogy antiszemita vagyok? ... Bizonygatnom kellett, hogy ez hülyeség és én nem azért vagyok a Rákosi ellen, mert ő zsidó, hanem azért, amit csinált, a Rajk-pcrt meg egyebeket. Milu azt mondta, én revizionista vagyok, én meg azt válaszoltam, látod, én viszont nem mondom rád, hogy szektás vagy és tulajdonképpen azt is megértem, hogy a Rákosi mellett vagy, mert belőled a Rákosi csinált embert és ragaszkodott hozzá, és ez természetes, csak hogy ne feledd, ezek, amikről beszélünk, nem szubjektív dolgok, itt egy országról, egy népről van szó, és a szocializmusnak mérhetetlenül ártott, ami itt történt. Ezzel váltunk el, nagyon feszült hangulatban. Tehát október 30-án este, már nagyon sötét volt, csöngettek, Mari nyitott ajtót. Komócsin Milu állt a lépcsőházban egy másik szegedivel, és azt mondja: „Bejöhetünk?” Mari odament, megölelte, megcsókolta és Milu mondta, azért jött, mert a megyeszékhelyről menekülnie kellett,

szétverték a lakását, a gyerekeit is eldugta, meg akarták ölni őt is. Mondtam, Milukám, itt alusztok. Vége volt a vitának, a haragnak. Előző nap az az orvos, aki kizárási indokaim között úgy szerepelt, mint egyike azoknak a kispolgároknak, akikkel körülvettem magam – azért minősítették kispolgárnak, mert a papája hentes volt Vásárhelyen – és a bíráimat nem zavarta a tény, hogy ez az orvos már akkor az ÁVH-nál dolgozott, elég magas rangban, no most ő áliatian beszart, összetépte az ÁVH-s igazolványát, a pártkönyvét és idejött a lakásomra a feleségével, hogy nem maradhatnának-e itt? Tessék, maradjatok! Megkérdeztem tőle, miért szartál be ennyire, mért tépted össze a papírjaidat? Azt mondja, miért, te nem tépted össze a pártkönyvedet? Mondom, nem. Majd összetépiük őket, ha akarják, én nem tépem szét a pártkönyvem. Meg is van máig mind, az MKP, MDP, megőriztem őket. Nem sokkal ezután jött a Fügi Karcsi, akinek a felesége megyei személyzetis volt, azok is itt aludtak ...

– Ott egy éjjeli menedékhely volt ...

– Népszállás. Az volt. Utána jött Milu. Ő is ittmaradt, a társa tovább ment, mert neki a testvére itt élt Pesten. Azután hallottuk a Mindszenty nyilatkozatát, és én mondtam, hogy lófasz a Mindszenty seggibe és a fiam, aki akkor tízéves volt, megszólalt, én nem értelek benneteket, apám, hát ti mindig mindennek ellene vagytok? Ti mindig a fordítottját mondjátok annak, amit a rádióban lehet hallani ... Akkor az volt a bajtok? Most meg ez? ...

Jó is volt ez a kis nevetés, ez a kis szünet. Levendel emlékezése bennem is felkavarta az ötvenhatos őszt, párhuzamosan jártak benne a saját emlékeim, kettős teher nehezedett rám, kicsit feloldódtam. Levendel felhőrpintett egy pohárka konyakot, én is belekortyoltam a viszkibe, aztán újra elindítottam a magnót:

– Beszélgettünk Miluval. Mondta, ő nem árulja el a pártot ebben a nehéz helyzetben sem. Neki az a feladata, új kommunista pártot kell szervezni a Nagy Imre és a Kádár mögé. Kicsi párt leszünk, de tiszta párt, ide csak rendes, elvhű emberek jöjjenek, azokat kell összeszedni. Itt, a kerületben, ahol ő korábban vezető funkcióban volt, neki kell megszervezni, megalakítani a pártszervezetet. Mondtam, benne vagyok, tekintse úgy, hogy beléptem az MSZMP-be. Kijárási tilalom volt, Milu mondta, vegyem fel az orvosi köpenyemet, fogjam az orvosi táskám, mintha beteghez mennénk. A Milunak nem volt semmilyen igazolványa, ő jött mellettem, hogy elsősegélynyújtáshoz visz engem. Először a kerület legnevesebb profját kerestük, de az már nem volt található, mert disszidált. Utána az én főnökömhöz mentünk, aki mellett dolgoztam, mióta Kútvölgyről fölkerültem, ő vállalkozott rá, hogy belép az új pártba, de nem jött velünk, viszont mondta, kiket keressünk fel – így szervezkedtünk. Akkor Milu és a vele levő vezetők megkérdezték, hogy november 4-én, vasárnap délután itt, a lakásomon, megalakulhat-e a pártszervezet. Nem mondom, hogy nem félttem, itt volt a nyilas házmester, meg a gyerekeimre és Marira is gondolnom kellett és nagyon kiélezett volt a helyzet, de Marival együtt azt mondtuk, lehet. Itt megalakulhat a pártszervezet. Nekem ellenségem nincs, a pék utánam kiabált az utcán, hogy ad kenyeret, mert látták, hogy dolgozom, bárki jött hozzám, mindenkin segítettem. November 4-én hajnalban marha nagy dörgést hallok. Ágyülövéseket. Milu a kishálószobában aludt, kimentem hozzá, Milu mit gondolsz, mi ez? Háború van? Azt mondta, nem tudom, lehet, hogy az oroszok. November 4-én bejöttek az oroszok és Milu, aki addig azt mondta, ő végigcsinálja a párt megalakítását, de ő nem lesz többet funkcionárius, visszamegy a szakmájába, újra vízvezeték-szerelő lesz, és nekem imponált is a magatartása; na aztán mondanom sem kell, a fordulat után Milu úgyszólván pillanatok múltán, visszament dolgozni, a pártközpontba ... Hát, hogy mondjam tovább? Ez nagyon nehéz ... Újra teljes konfúzióba keveredtem a körülöttem kialakult helyzettel. Nem tudtam elfogadni

azt, ami történt, nem tudtam kiegyezni az új hatalmi struktúrával. És a magatartásomat megint nem értették azok, akik bennem látták az értelmiségi hőst, aki a nehéz időkben tanúságot tett az elvei mellett, mert én végig helytálltam a munkámban, nem hagytam cserben a betegeimet, a legveszélyesebb körülmények között is kijártam hozzájuk, amikor hívtak, mentem megvédeni a pártbizottságot, részt vettem az előkészületekben, a lakásomat is odaadtam az új párt megalakításához – és utána megbénultam, leálltam, nem léptem be a pártba, képtelen voltam azon az úton menni, amit kijelöltek. Teljes székszisszel fogadtam az eseményeket. Akkor már tudtam, mi történt Nagy Imréekkel. Hogy Losonczy Gézát is elvitték Romániába, új Zöld-ügytől félttem – azt mondtam, nem csinálom. És megint kialakult az érzéseimben, a gondolataimban egy furcsa kettősség: egyrészt nagyon világosan felfogtam, hogy az életem veszélybe kerül, ha itt tovább megy és kibontakozik az ellenforradalom, akkor kinyírnak, ezt holtbiztosra vettem, mert volt már tapasztalatom, az elvtársak sokszor kételkedtek a hovatartozásom felől, de a másik oldal nem, az mindig tudta, hogy nekem mi a meggyőződés. Ez iránt ma sincs kétségem. Tragikus szituációba kerültem, mert nem tudtam elfogadni azt az új hatalmi gyűrűt, hatalmi képletet, ami végeredményben az életemet garantálja. S ebbe az is belejátszott, hogy meggyőződésem volt, az események logikája egy újfajta rákosizmust fog hatalomra segíteni. Alábecsültem a Kádár-garnitúra hatékonyságát, azt gondoltam, teljesen mindegy, hogy mi az ő szubjektív szándékuk, hiszen ugyanaz történt most is, mint negyvenötben, felülről irányított forradalom ment végbe, nem mi védtük meg a szocialista rendszert, hanem külső erők segítettek és ez megint nyomot hagy a további utunkon. És rettenetesen taszított, amit a környezetemben láttam és tapasztaltam. Itt volt a hajdani orvoscsoporthunk egyik tagja, az akkori párttitkár, aki nekem szememre vetette, hogy javíthatatlan rákosista vagyok, ez polgári környezetben nőtt fel, az apja szállodatulajdonos volt, attól még persze lehetne rendes ember, de ötvenhat ősze előtt neki én balos, szektás voltam ...

– Hogyne, emlékszem, beszéltél is erről az emberről...

– Igen. No, az események alatt ő is eltűnt, otthagya a betegeit, azt hittük, disszidált. November 4-e után hamar megjelent a szanatóriumban. Előtte jóban voltunk, mondom neki, mi van, örülök, hogy előkerültél, hát mi a véleményed a történetekről? Azt felelte: az én véleményem benne van a Népszabadságban. Elképedtem: ne mondd... a Népszabadságban? A te véleményed? Ingerülten válaszolt: az, igenis, vedd tudomásul, nekem az a véleményem. Bravó, mondtam, te gyorsan fejlődsz. Én lassabban fejlődök. Hát, tudod, ezek a jelenségek ... A karrieristák egy pillanat alatt felmérték, milyen az új hatalmi helyzet és ... megint ő lett a párttitkár. Erre az időre esik, hogy abból a „revizionista” orvoscsoporthból a harmadik tag eladta magát a hatóságoknak, előtte szerepe volt a forradalmi bizottságban és azt mondták neki, akkor nem lesz bántódása, ha mindenkiről elmond mindent. Aláírták vele a papírt, hogy ezt vállalja, és ő ezután köpött. Köpött és meghasonlott. Eljött hozzám kétségbeesve, hogy ő ezt nem éli túl, ő ebbe biztos belepusztul, és könyörgött, meneküljek ebből az országból a családommal, mert egész éjjel rólam faggatták. De többször is jött ezzel. Mondtam neki, ne szarj be, én nem csináltam semmit, én innen nem megyek el, nekem nincs rá okom.

– Megvan még ez a pasas?

– Meg. Párizsban. Életveszélyek között disszidált, és orvosi kutatóintézetben helyezkedett el, később a felesége is utánament, és egy Nobel-díjas tudósak lett az asszisztense. Nem sokkal később kerestek a Belügyből. Kijöttek hozzám a munkahelyemre és elkezdtek faggatni, hogy nekem mit telefonált a Losonczy Géza a jugoszláv követségről. Mondtam, hogy nekem nem telefonált semmit. Hogy-hogy nem? Határozott hangon válaszoltam: így! Ha én azt mondom, hogy nem telefonált, akkor

nem telefonált. Milyen viszonyban voltak? Nagyon jó viszonyban voltunk, nálam feküdt, gyógyítottam. Többet nem tudtam mondani, ők is látták, velem nem mennek semmire. Valaki bedumálta nekik, hogy én telefonkapcsolatban voltam Losonczyval, mikor az a jugoszláv követségen tartózkodott, ami nem volt igaz, mert egyszer sem telefonált nekem. Újra kijöttek hozzám, azután békében hagytak. Nem mondtam még, hogy Marit az események alatt félretették az állásából, mert ott a munkahelyén valamilyen forradalmi gyűlésen nagyon kikelt magából, mert voltak olyan felszólalások, amelyekre azt mondta, hogy ez fasizmus, szóval ő nem kertelt, és megmondta, ő nem felejtette el, amikor őt a gyerekével együtt a diakonisszák bújtatták, ő nem kér ebből még egyszer, neki elege volt, az ottani forradalmi vezetők körében is nagy felháborodást keltett ezzel, és Marinak 1963 szeptemberéig félállásban kellett dolgoznia. Hozzám, már ez márciusban történhetett, kijött a budapesti pártbizottság egyik titkára, korábban betegem volt ő is, nagyon jól ismert és szememre vetette, hogy én, aki olyan pozitívan viselkedtem, mért nem lépek be a pártba, mondtam neki, most már látom, hogy az események más irányt vettek, mint amit feltételeztem és, az igazat mondva fel is rovom magamnak, hogy én, aki a Rákosiék alatt funkcionárius voltam, végig kiszolgáltam azt az időszakot és most még odáig se tudok eljutni, hogy a pártba belépjek, de képtelen vagyok vállalni, mert nincs bennem egység. Egyébként is, a párttitkárunk, megmondta, ha én jelentkezni akarok a pártba, nyilvánosan el kell ítélnem Losonczy Gézát, és a vele való kapcsolatomat vegyem kritika alá. Én leszögeztem: olyan nincs, én soha a betegemet megtagadni nem fogom, a barátomat el nem ítélem, akkor se, ha nem lehetek párttag. A budapesti titkár nagyon fájlalta és azt mondta, éppen az ilyen elvtársakra lenne szükség és pont magának kellett volna bejönni – arra célzott, hogy a párttitkárunk helyett... Értésére adtam, énrám minden jó ügyben számíthatnak. Tulajdonképpen ebben maradtunk. Nem jött nekem össze a dolog. Összegezve tehát, nekem az ötvenhat nagyon komoly válság volt. Lassan megnyugodtam és dolgoztam.

Most már nőttek a szünetek. Levendel többször állt meg, maga elé nézve gondolkozott, mit mondhatna még, ami szorosán kapcsolódik a történetekhez, ami árnyaltabban világítja meg véleményformálódásait, elhatározásait.

– Azt se akarom eltagadni, hogy, ha magamat ellenőrzöm, világosan tudom, érzelmileg kötve vagyok a szovjetekhez. Állatian fáj nekem, ha hülyeség történik. Oda drukkolok, értük, hozzájuk, de ennek ez a lényege, hogy ott történjen valami, ott legyen a reform. De talán fontosabb, amit arról gondolok, ami itthon van. Nálunk most olyan a helyzet, hogy egy sor eredményünkre, az agrárreformra, az általános reformpolitikánkra világszerte odafigyelnek. Ezt a hazai értelmiségből senki nem becsülheti le. Lehetőségeink vannak. Rögeszmém, hogy ha valahol, akkor az egészségügy terén, a szociálpolitikában csinálhatnánk egy újabb magyar csodát. Ha hagynák. Ha csinálhatnánk. És nem igaz az, hogy ezt az oroszok nem engednék, azért hangsúlyozom, mert vita közben már odavágták nekem, ugyan mit akarsz, ezt az oroszok úgyse hagynák. Nem igaz. Engem az oroszok soha nem gátoltak abban, hogy úgy gyógyítsam a betegeket, ahogy kell. És ugyanúgy a magyar pedagógusokat sem akadályoznák, hogy hivatásuk magaslatán legyenek, egy nép egészséges lelkiületének, szellemi felemelkedésének legyenek jóbuzgalmú munkásai. De látod itt jön be tényezőként a rossz politikai koncepció. Most se az kell, aki letesz az asztalra, aki dolgozik. Egy jó seggnyalás többet ér, mint tizenöt év kemény munka. Engem személy szerint nem érdekel, mit mond és mit gondol rólam a minisztérium, a felsőbbség. Ha látom, hogy kiket futtatnak, azt kell mondanom, büszke vagyok arra, hogy még soha, semmilyen plecsnit nem kaptam. Nekem többet ér a betegekim hála. De nem mindenki van így ezzel. A fiatalok is mit látnak? Azt, hogy aki megmondja a véleményét, annak betörik a fejét. Legjobb, ha mindenre bólogatnak és csendben munkálkodnak a karrierjükön.

Az értelmiségben általánosan elterjedt, hogy aki igazat mond, az forrófejű ...

– Bocsás meg Lacikám, azt hiszem, ennél a témánál már elég sokat időztünk ...

– Ezek ötvenhatból jönnek ...

– Igen. De szeretném, ha visszakanyarodnánk annak a megítéléséhez, amit te, pontosabban a nemzedéked életprogramként felvállalt, amikor a cselekvésre teret kapott. Nemzedéked és a nemzedékem. Azé a nemzedéké, amely azt mondta, őszintén és igaz hittel: „Holnapra megforgatjuk az egész világot”. Most már életed magaslatán vagy, körül tudsz nézni a tájon, amely munkáddal van felszántva. Hogyan összegeznéd, hogyan summáznád, célba ért ez a nemzedék, vagy hajótörést szenvedett? Elkopott, kicsorbult, mint az alkalmatlan, rossz szerszám, vagy végül is megvalósította, amit felvállalt? ... Ne haragudj, ha kissé patetikusán fogalmazok, s ha mindez talán úgy hangzik, mintha egy rádióinterjúban tenném fel a kérdéseket, de azt hiszem, ha maradéktalan őszinteséggel beszélünk, a mi életünkből már soha nem lehet kiiktatni a pátoszt, még a kudarcaink, a bukásaink is át vannak itatva vele ...

– Nagyon egyszerűen összefoglalhatom. Időnként rámjön, mostanában egyre gyakrabban, hogy végiggondolom az életemet. Ha arra emlékszem, ahonnan apám indult, az én akkori mániákus elszántságomra, hogy orvos akarok lenni, az egész akkori életemre, az első, ami eszembe villan az, hogy nulla-valószínűsége volt annak, hogy én egyáltalán életben maradok. Gondold meg, hatan élünk az egész bori csoportból. Én Baján lemaradtam, a többieket vitték tovább, Németországba. Köztük volt Radnóti is, akit útközben tarkón lőttek, ugyanígy rám is sor kerülhetett volna. A napokban összeszámláltam, tizenhétezer betegem volt eddig, fekvőbeteg, akiket én kezeltem. Reggel héttől dolgozom, este még megyek a mamát fürösztetni, és bizony most már a lábaim is szépen bedagadnak, mire ágyba kerülök. De ha erről szólok, úgy érzem, inkább dicsekszem, mint panaszkodom. Beszéljek arról, hogy szép és boldog a családi életem? Az igazat mondom, ha az egyéni boldogságomat mondom. Az egyik oldalon. Ez van az egyik oldalon. A másik oldalon meg az óriási kudarcélményem áll elém. Az a bizonyosság, hogy amiért érdemes lett volna életben maradnom, ami visszaigazolná, hogy ezért úsztam meg Cservenkát, vagy továbbvive a töprengést.' amiért tulajdonképpen a képességeimet kaptam, amire hivatva érzem magam, amire a tehetségem, az akaratom, a szorgalmam elhivatottá tett: – mindabból úgyszólván semmit sem valósítottam meg. A jó egészségügy, a szocialista egészségügy megteremtése – én tulajdonképpen erre szegődtem. Elismerem, marha nagy becsvágy is volt ebben, hogy én ezt felvállaltam – de nem kisebbről, nem kevesebbről van szó, mint az emberi viszonylatok megváltoztatásáról. Itt a teljes kudarc. Harminc év múltán ugyanott vagyunk, ahol voltunk. Az önzés, a kapzsiság, a kaparj magadnak átitatta a szocialista egészségügyet s előreláthatóan a helyzet a továbbiakban romlani fog. Óriási a csalódásom, az orvosok között az etikai helyzet rosszabb, mint volt. Azelőtt teljes világossággal érvényesült bizonyos tartás az orvosoknál, ezt azzal mondom, hogy soha nem kívántam vissza a régi időket. Nézd, miután a tébécével, mint az országos feladattal végeztünk, belesodródtam az alkoholizmus elleni küzdelembe. 18 évvel ezelőtt megírtam mindent a munkám eredményei nyomán, az Orvosi Hetilap-ban, hogy mit kell csinálni. Tudtam, hogy népbetegséggel állunk szemben, országos jellegű, átfogó intézkedésekig van szükség. Ütöttek, vertek, püföltek érte. Hogy eltúlzom, hogy nem úgy van, ahogy én látom, megint én lettem a levesben hajaim kereső, rebellis, rossz fiú. Most meg akarják csinálni amit akkor javasoltam. Győztek a gondolataim, az eszméim – csak hogy én lassan megöregszenek és kifulladások. Már nő bennem a kesernyesség, nemcsak a méltatlan vádaskodások miatt, hanem azért is, mert sok-sok évet veszítettünk. Senki nem számolja ki, mit jelentenek a nemzet veszteséglistáján az elmulasztott intézkedések, nem is akarok ebbe itt belemenni, hány férfit és nőt tudtunk

volna megállítani az alkoholizmus lejtőjén, visszavezetni a termékeny munkába, alkotásba, hány család szétzüllesztését tudtuk volna meggátolni, hány gyermek lelki sérülését... Ismétlem, nem folytatom, mert azt mondanák, felhánytorgatom a múltat, megint a negatívumokat szedem elő. Nagyon nem szeretik manapság, ha valaki a felelősség kérdését kerülgeti, mert akkor megindul a körbemutogatás, és ami még rosszabb, a felfelé mutogatás. De mondom, ugyanígy jártam, amikor a tébécé elleni küzdelmet, miután betöltötte feladatát, át akartam vinni a pulmonológiára, az asztmatikus betegségek gyógyítására. Akkor én voltam a szakma árulója azok számára, akik még mindig a tébécében gondolkodtak. Ma már persze ez is a helyére állt. Csakhogy én lassan kifutok az időből. Rendben van, mindenki meghal, én is. Tudod, mi szorongat? Hogy mindazt, amit összehoztam – továbbadjam. Hogy kapnék néhány embert, akikbe átplántálhatnám a felismeréseimet, az eszméimet, hogy tovább fejlesszék azokat. Nézd, más az, ha valaki akadályok nélkül halad az útján, de mindaz, amit én felismertem, a betegségek pszichológiai tényezői, a többdimenziós orvoslás, nálam a kudarcok tömegén át valósult meg, a kudarcok tanítottak meg rá, és ez a legnehezebb fajtájú tanulás. És most úgy érzem, nem fogom tudni megvédeni, amit elértem, nem biztosíthatom a túlélését. Nem igaz az, hogy ha leírom, akkor megmarad. Megírtam az asztmakönyvet, kiderült, hogy el se olvassák. Az emberek nem figyelnek oda.

– Hatalmas tömeg könyv jelenik meg – vettem közbe. – már-már áttekinthetetlen az, ami a könyvkereskedésekben található. Iszonyú az információáradat és ebben valóban elsüllyedhetnek nagyon fontos dolgok is.

– Magamon érzem – folytatta Levendel –, hogy én sem bírok mindent elolvasni. Mikor? Hisz öt-hat órát alszom egy éjjel, ennyi jut a pihenésre, ebből már nem bírok elvenni. És itt állok a magam belső keserűségével, hogy elérkezett az idő, amikor a termést betakaríthatnám – és egyszerűen nem jutok hozzá. Ott van az osztályom, amelynek főorvosa vagyok és el kell látnom a betegeimet ...

– Kéne neked egy intézet, ahol tanítványaid lennének – vettem közbe.

– Nem kéne, a nyavalyát kéne – mondta Levendel. – Csak azt kérem, adjanak három-négy embert, aki mellettem dolgozik. Mert ma az van, hogy kibetegszik két munkatársam és dolgozhatok helyettük is. De nincs státusz. És tudod, mitől keseredem el még? Amikor látom, hogy hülye, tehetségtelen palikat raknak fontos tudományos posztokra, és a tehetségest félreállítják, csak azért, mert van véleménye. Hát ezek az én kudarcélményeim. Az egyéni életemben maximálisan meg vagyok elégedve, mert reálisan kell látnom az utamat; a nagyapám még analfabéta volt, hát mi a lófaszt akarok? Apámnak volt öt elemije – hát hová, meddig a társadalmi mobilitás, a felfelé jutás?

– Na jó, Lacikám, csak neked van egy nagy eszméd a társadalmi egészségügyről, valami olyasmi, amit megcsináltak a finnek meg a svédek ...

– Jól még azok sem csinálták, jól még sehol sem csinálták – vágott közbe Levendel, s most már érezhető volt a keserűség a szavaiban is. – Itt tudnánk jól megcsinálni. Itt lehetne, nálunk ...

– De most már itt is van egy csomó hazugság. Szajkózzuk az ingyenes orvosi ellátást ... Az ember a gatyáját elfizeti ...

– A melós most már pontosan tudja, mi vár rá, ha megbetegszik. Megírtam ezt is, az egészségügy ingyenességének elvét és gyakorlatát. Ott van a legfontosabb politikai folyóiratunknál, nagyon tetszett, gratuláltak hozzá, csak éppen várnom kell „egy kicsit”, mert most nem olyan a politikai helyzet, hogy közölhetnék ... De túl ezen a cikkem, visszatérve a társadalmi egészségügyre, én azt mondom, mindenek ellenére is,

itt és most megvannak a lehetőségek ...

Elfogyott a szalag utolsó millimétere is, a magnó kikapcsolt. Nagyon fáradtak voltunk mindketten, elköszöntem és lebotorkáltam a kivilágítatlan, sötét lépcsőházban az utcára. Busz már nem járt, fogtam egy taxit és hazavittem magam.

ISSN 1216-1861
ISBN 963 650 923 9

Felelős kiadó a szerző

Felelős szerkesztő Tabák András

970149 Tótfalusi Tannyomda, Budapest
Felelős vezető Nagy Lajos igazgató

Terjeszti a Könyvtárellátó Közhasznú Társaság
